

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2783

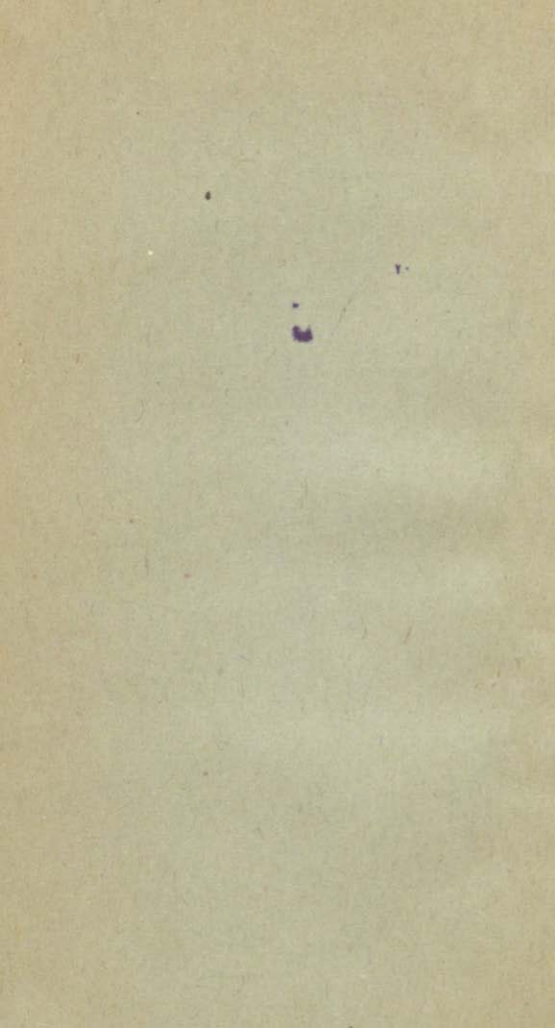
9(47.925)

p 54

1864

2012

Եղ. Գ. Ռև

9(47.925)

10-54
48.

ՀԱՄԱՌՈՑ

158

ՊԱՏԱՌԻԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՇԱՐՍԳՐԵՑ

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍԳ ԹԵՐՃԻՄԱՆԵԱՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔԸ

1864

16921

31547-42

14545-58
9

1587

ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆ

Յայանի ու ամենէն ծանուցեալ ճշմարտութիւն մըն է, թէ գործք մը ամենուն միօրինակ հաճոյ ընելը՝ եթէ անկարելի ալ չըսենք, բայց ամենագիտար բան է: Աս դժուարութիւնս տարակոյս չկայ որ անհամեմատ կ'աւելնայ գրքի մը համար, մանաւանդ այնպիսի գրքի մը որ յատուկ ազգային ըլլալով, ինչպէս է ազգային պատմութիւն մը, բոլոր ազգը իրաւունք ունի քննելու, ևս առաւել որ դասատետր ալ ըլլալով ինքը պիտի ըլլայ բոլոր ազգին աղոցը ազգայնութեան հոգին տպաւորողը. և չէ թէ միայն ընդհանուր ազգին՝ հասպա իւրաբանչիւր գործոց ու ինչ և իցէ կերպով ա-

նուանի եղող անհատիցն ալ արժանաւոր
դաղափարը տուող ու յարգը ճանչցող :
Աս պատճառաւ որչափ ջանք և փոյթ ըլլայ
ասանկ գրքի մը կատարելութեանը համար
դեռ քիչ է : Եւ մենք որ այս պղտիկ բայց
կարևոր գործքիս ձեռք զարկինք , չգիտեմ
թէ կրցանք արդեօք այն պահանջուած կա-
տարելութիւնը տալ այս փոքրիկ դասա-
տետրիս : Չանացինք իրաւ աւելցնել ըստ
տեղւոյն յարմար ու հարկաւոր խորհրդա-
ծութիւններ , առանց որոնց անօգուտ ու
նիւթական ուսմունք մը կ'ըլլար պատմու-
թիւնը տղայոց : Չանացինք նմանապէս
յայտնել ու ատելի ընել՝ չարաց , որ ամէն
ազգի մէջ չեն պակսիր , մնասակար պակա-
սութիւններն ու ախտերը առանց անիրա-
ւելու և ընդհանուր ազգին տալու այն մաս-
նաւորաց պակասութիւնները : Չանացինք
մերջապէս փոխանակ ընդունայն պար-
ճանքներու՝ յայտնել այն ամենայն ազգայ-
ին կատարելութիւններն ու գեղեցիկ յատ-
կութիւնները որ ազգի մը ճշմարիտ պար-
ճանք են և որոնցմով սիրելի ու յարգոյ կ'ըլ-
լայ պատմութիւնը ազգայնոց ու օտարաց :
Եւ որովհետեւ մեր վախճանն էր տղայոց և
ժողովրդեան առ հասարակ գիւրընթեռնը-
լի ընել ազգային պատմութիւնը , աւելորդ
սեպեցինք ծանրաբեռնել զանի երկրորդա-

կան պարագաներով ու այնպիսի մասնաւոր ու առանձնական դէպքերով, որ ազգային պատմութեան հետ անմիջապէս վերաբերութիւն մը չունին:

Բախտաւոր կը համարինք զմեզ՝ թէ որ կրցանք քիչ շատ դիտած վախճաններնուս հասնելով օգտակար ընել զասիկայ եթէ տղայոց և եթէ վարժապետաց, որոնց 'ի դիւրութիւն ընծայելով, կը յուսանք որ թերութեանցն ալ ներողամիտ կ'ըլլան:

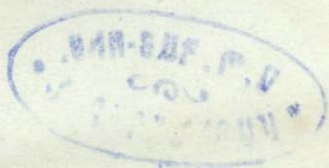
Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher due to the bleed-through effect.

ՀԱՄԱՌՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

2000000

ВАН-БДР.Р.В. СОВ. УПРАВЛЕНИЕ

ԻՇԽՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ա Ն Ց

Դ Ա Ս Ա.

Հայկեան սկսեալ ինչո՞ւսն Արամ :

Հ. Մեր Հայոց ազգը ո՞ւսկից առաջ եկած է .
Պ. Նոյ նահապետին Յարեթ որդիէն :

Հ. Ո՞վ եղաւ մեր ազգին նահապետը .
Պ. Հայկ, որ էր Թորգոմայ որդին, Թորգոմն
ալ Գամերայ, Գամերն ալ Յարեթայ :

Հ. Ի՞նչպէս մեր ազգին նահապետ եղաւ Հայկ .
Պ. Իր ազգատոհմին վրայ տէր և գլուխ ըլլալով,
և զանոնք իր անուամբը Հայք անուանելով, որոնց-
մէ մենք ալ ինչ՞ած ենք :

Հ. Ե՞րբ սկսաւ մեր ազգին աւերութիւնը .
Պ. Անմիջապէս ջահելեղէն քիչ մը ետքը :

Հ. Ի՞նչ կերպով սկսաւ Հայկ իր տէրութիւնը .

Պ. Երբոր Բաբելոն գացող և աշտարակը շինել ուղող մարդկանց լեզուն խառնուեցաւ, և ազգերը պիտի ցրուէին, Բէլ ուղեց ամենուն վրայ բռնութեամբ իշխել ու Աստուծոյ պէս պաշտուիլ. Հայկ ալ աս բանիս չդիմացաւ, ու Հայաստան դարձաւ իր իրէք հարիւր կարիճներովը, որ էին իրեն որդիքը, թոռուիքը, և անոնց ընկերացած հաւատարիմ մարդիկներ (2346) :

Հ. Բէլ երբոր աս բանս լսեց ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Հպարտութեամբ պատգամ խաւրեց Հայկայ որ գայ հնազանդի իրեն, թէ չէ անով տեղով զինքը թրէ կ'անցընէ :

Հ. Հայկ աս բաներս լսելով հնազանդեցաւ Բելայ .

Պ. Չէ. հապա իրեն կարիճ աղաքներովը, ծառաներովը և ուրիշ հաւատարիմ մարդիկներով Բելայ անհամար բազմութեանը գէմ ելաւ, որոնք եկեր էին իր վրայ :

Հ. Ի՞նչպէս պատերազմեցան Հայկն ու Բէլը .

Պ. Նախ Հայկ յաղթեց Բելայ զօրքերուն. վերջը երբոր Բէլ ետ կը քաշուէր քիչ զօրքով, Հայկ մէկէն վրան վազեց զարկաւ նետովը, ու հոն ըստ պաննած փռեց ամբարտաւան հսկան, Աստուծոյ և մարդկութեան թշնամին :

Հ. Հայկ Բելայ մարմինն ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Չմտնել տալով տարաւ Հայաստանի շարք ըսուած երկիրը, ու բլրի մը վրայ թաղեց, ուղեւ լով որ ամէնքն ալ տեսնեն և խմանան ամբարտաւան մարդուն վիճակը. և իրեն ալ աշխարհքիս ըրած բարիքը :

Հ. Հայկ Բէլը սպաննելէն ետքը ի՞նչ ըրաւ . ու որչափ ասրեցաւ .

Պ. Ուզելով խմացրնել իր արդարասէր և անաշխարհակալ որդին՝ Թշնամին հալածելէն ետքը դարձաւ Հայաստան եկաւ . քաղաքներ շինեց ու բարեկարգութիւններ ըրաւ ու 400 տարիի չափ ասրելէն ետքը խաղաղութեամբ մեռաւ (2265) :

Հ. Ի՞նչ բնութիւն և ի՞նչ ձիրքեր ունէր Հայկ .

Պ. Մարմնով կարիճ մարդ էր , մեծահասակ և դեղեցիկ , գոռւղ մազերով , կարմիր երեսով . վառ վառն աչքերով . ձեռքով ալ շատ ճարպիկ ու արագաշարժ . իսկ մտօք՝ բարակամիտ , հնարադէտ . աշխարհաշէն և անվախ սրտով :

Հ. Հայկայ ատեն ի՞նչ մասնաւոր բան պատահեցաւ հայաստանի մէջ .

Պ. Նոյ 950 տարուան վախճանեցաւ , ու Թաղուեցաւ ինչպէս կ'ըսուի Նպատ լերան վրայ . նոյնպէս Նոյեմզարա՝ Նոյայ կի՛նն ալ Թաղուեցաւ Մարանդ դաւառը :

Հ. Հայկայ տեղը ո՞վ անցաւ .

Պ. Արմենակ Հայկայ քաջ և հայրենասէր անդրանիկ որդին :

Հ. Արմենակ ի՞նչ գործ ըրաւ իր հայրենասիրութեանը վայել .

Պ. Իր խոռ և Մանաւաղ եղբայրները Հարք դաւառը Թողուց ու ինքը արևելեան կողմերը գնաց , հոն տեղուանքն ալ շէնցուց :

Հ. Արմենակայ մեկալ եղբարքը ի՞նչ եղան .

Պ. Երկու եղբարքն ալ անանկ բազմացան , որ հազարաւոր տարի ցեղերնին ղիմացաւ , իրենց ա-

նունովը խորխուռենիք ու Մանաւազեանք ըսուելով : Կոյնպէս Բազ Արմենակայ որդւոյն ցեղն ալ իր անունովը Բզնունիք ըսուեցաւ :

Հ . Արմենակայ ո՞վ յաջորդեց .

Պ . Արամայիս իր որդին , որ Արմաւիր քաղաքը շինեց Երասխ գետին քով (1973) :

Հ . Ո՞վ էր Շարա .

Պ . Շարա Արամայիսի որդւոց մէկն է որ շատ կերուխում կը սիրէր , հայրն ալ զինքը բարեբեր երկիր մը խաւրեց որ իր անունովը Շիրակ կոչուեցաւ :

Հ . Արամայիսին տեղը ո՞վ անցաւ .

Պ . Ամասիա իրեն որդին , որ իր անունովը՝ Մասիա անուանեց Արարատ լեռը :

Հ . Ամասիայի որդւոց վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ .

Պ . Ամասիա իրեք տղայ ունէր Փառօխ , Յոլակ և Գեղամ . առջի երկուքին համար մէյմէկ քաղաք շինեց որ անոնց անունովը Փառախոտ և Յոլակերտ ըսուեցան . իսկ երրորդը Գեղամ իր տեղը յաջորդեց :

Հ . Գեղամայ վրայ ի՞նչ կը պատմուի .

Պ . Քանի մը տարի իշխելէն ետքը՝ յանձնեց տէրութիւնը իր հարմա տղուն , ու ինքը Սեան ծովն եզերքները բնակելով ան տեղը իր անունովը կոչեց Գեղարբունիք ու ծովն ալ Գեղամայ ծով :

Հ . Սիսակ Գեղամայ որդւոյն վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ .

Պ . Սիսակ իր քաղցր նայուածքին և խօսուած-

քին համար Աղու ըսուեցաւ . ասոր բնակած տեղին անուենը Սիսական ըսուեցաւ կամ Սիւնիք :

Հ . Ո՞վ էր հարմաւ և իր վրայ ինչ մասնաւոր գործք մը կը սպամուէի .

Պ . Գեղամայ որդին էր . ասոր ատենը սկսան թշնամիք հայաստանի վրայ վաղել ու տիրել , որոնք որ հայկայ և իրեն որդւոցը քաջութեան գործքերը լսելով առաջ վախցեր ու թուլցեր էին . բայց ատեն անցնելով մոռցուեր էր աս իրաւացի վախը ինչուան որ Արամ նորէն վախ ձգեց անոնց սիրաը :

Դ.Ս.Ս Բ .

Արամէն ինչուան Պարոյր :

Հ . Ո՞վ էր Արամ .

Պ . Հարմայի որդին և յաջորդը :

Հ . Արամին առջի թշնամին ո՞վ եղաւ .

Պ . Նիւքար Մարաց իշխանը , որուն դէմ երթալով Արամ յիսուն հազար զօրքով . յաղթեց ու զինքը բանեց աշտարակի մը ծայրը գամեց (1828) :

Հ . Հայոց երկրորդ թշնամին ո՞վ էր .

Պ . Բարչամ Բաբելացւոց իշխանը որ նոյնպէս յաղթուելով սպաննուեցաւ Արամէն :

Հ . Հապա երրորդ թշնամին ո՞վ էր .

Պ . Պայտալիս Կապադովկիոյ իշխանը որ յաղթուելով փախաւ Միջերկրական ծովուն կղզիներէն մէկը :

Հ. Արամ Պայասպիտին երկիրները ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Բոլորին ալ տիրելով Մշակ անունով մէկը իշխան դրաւ հոն, ու սլատուիրեց որ ամէնքն ալ հայերէն խօսին . որով ան տեղին անունն ալ Փոքր Հայք ըսուեցաւ, Մշակայ բնակած տեղն ալ Մա-
ժակ, որ է Գայսերի քաղաքը :

Հ. Արամայ վրայ ուրիշ ի՞նչ դիտնալու բան կայ .

Պ. Նինոս Ասորեստանցւոց Թագաւորէն մար-
դարտազարդ պսակ մը ընդունեցաւ, և անոր երկ-
րորդը կոչուեցաւ :

Հ. Ի՞նչ սրտճառաւ Նինոս աս Թագը խաւրեց .

Պ. Վասն զի Արամայ քաջութիւններէն ակնա-
ծելով ուղեց անոր բարեկամութիւնը ստանալ :

Հ. Արամ որչափ ատեն իշխեց ու երբ մեռաւ .

Պ. Յիսուհրութը տարի իշխեց ու մեռնելով ի-
րեն յաջորդ Թողուց Արայ որդին :

Հ. Արայ ինչո՞ւ համար պատերազմի ելաւ Շա-
միրամայ դէմ :

Պ. Արայ շատ գեղեցիկ ըլլալով՝ Շամիրամ Ա-
սորեստանցւոց աստամնը Թագուհին ուղեց հետը
կարգուիլ . բայց Արայ յանձն չտուաւ ու պատե-
րազմի ելաւ :

Հ. Պատերազմին վերջը ի՞նչպէս եղաւ .

Պ. Արայ քաջութեամբ կռուեցաւ, բայց պա-
տերազմին տաքցած ատեն զարնուեցաւ ու մե-
ռաւ . Թէպէտ և Շամիրամ ապսպրեր էր իր զո-
րացն որ զինքը չսպաննեն ողջ բռնեն (1769) :

Հ. Շամիրամ ի՞նչ ըրաւ Հայաստանի մէջ .

Պ. Հաւնելով մեր աշխարհքին դրիցը և օգին գեղեցիութեանը, ամուր քաղաք մը և բերդ մը շինել ատուաւ Շամիրամակերտ անուհով որ Այն ալ կ'ըսուի. և ինչուան հիմայ կեցած են ան ատուան շինած սլատերը :

Հ. Արայի ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Շամիրամ հայոց վրայ իշխան դրաւ Արայի Կարդոս որդին :

Հ. Շամիրամ ու Կարդոս ինչպէս մեռան .

Պ. Շամիրամ ու Կարդոս Նինուասայ վրայ սլատերազմի ելան՝ որ Շամիրամին որդին էր, ու իրմէ ապստամբած . բայց յաղթուելով՝ երկուքն ալ մեռան :

Հ. Կարդոսին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Անուշաւան իր որդին, որ թէպէտ և գերի ընկած էր Նինուասայ ձեռքը, բայց սիրելի ըլլալով անոր, աղատեցաւ դերութենէն, ու եկաւ տիրեց իր հայրենեացը . երկար ատեն իշխեց շատ խելքով՝ ու մեռաւ :

Հ. Ո՞վ էր Պարեա .

Պ. Հայկայ մեկալ որդւոց ցեղերէն իջած կրարիճ մըն էր որ Անուշաւանին տեղը նահապետ եղաւ . որովհետև Անուշաւան որդի չունէր (1662) :

Հ. Պարեաին վրայ ինչ գիտելիք կայ, ու իրեն ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Ասիկայ շատ քաջութիւններ ըրած ունի . իրեն յաջորդեց Արբակ :

Հ. Արբակին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Զաւան : Զաւանին յաջորդեց Փառնակ : Փառնակին Սուր :

Հ. Սուր նահապետին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ .

Պ. Սուր որ իրեն քաջութեանցը համար տա ա-
նունը ժառանգեց , շատ յաղթութիւններ ըրաւ
ընդդէմ թշնամեաց : Ասոր ատենը Քանանացիք
Իսրայելացիներէն հալածուելով՝ ոմանք Հայաս-
տան եկան , որոնցմէ ձեացաւ Քանանիդեանց կամ
Գընթունեաց նախարարութիւնը :

Հ. Սուրայ ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Ետէ ետև յաջորդեցին Հաւանակ և Աշշ-
տակ , որոնց վրայ պատմութիւն չունինք :

Հ. Հայկակ Ա. նահապետը ի՞նչ քաջութեան
գործք ըրած ունի .

Պ. Ամինգէս Ասորոց թագաւորին յաղթեց .
բայց անոր Բելքոս յաջորդէն յաղթուեցաւ ու
մեռաւ (1369) :

Հ. Որո՞նք յաջորդեցին Հայկակէն ետև .

Պ. Երկու հարիւր տարուան չափ միջոցի մէջ
իշխեցին Հայոց վրայ ասոնք . Ամբակ Ա , Առնակ ,
Շաւարշ Ա , Նորայր , Աստամ , Կար , Գոռակ ,
Հրանտ , Ընձակ , Գղակ և Հօրոյ որոնց վրայ գի-
տելիք մը չկայ :

Հ. Զարմայրի վրայ ի՞նչ կը պատմուի .

Պ. Տրոյացւոց օգնութեան գնաց ու շատ քա-
ջութիւններ ըրաւ . բայց Ա. քիլէսի հետ պատե-
րազմելով մեռաւ (1182) :

Հ. Զարմայրէն ինչուան հսկայորդի որչափ նա-
հապետներ նստան .

Պ. Գրեթէ չորս հարիւր տարուան միջոցի մէջ
տասնի չափ նահապետներ նստան , որոնց վը-
րայ տեղեկութիւն մը չունինք . և են ասոնք . Շա-

ւարչ Բ, Պերճ Ա, Արբուն, Պերճ Բ, Բաղուկ,
Հոյ, Յուսակ, Ամբակ Բ, Փառնաւաղ Ա, Փառ-
նակ Բ, ու Հսկայօրդի:

ԳԱՍ Գ.

Պարոյրէն ինչուան Հայկազանց րազաւորու-
րեան կործանիլը . և կուսակարաց իշխա-
ւոյրիւնը:

167

Հ. Ո՞վ էր Պարոյր.

Պ. Հսկայօրդուոյն որդին էր, որ Հայոց առաջին
Թագաւորն եղաւ:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Թագաւոր պսակուեցաւ.

Պ. Սարգանաբաղ Ասորոց Թագաւորին դէմ
օգնութիւն գնաց Աւրբակէս իշխանին ու միաբան
յաղթեցին անոր. ու ինքը Աւրբակէսէն Թագ ա-
ռաւ (746):

Հ. Պարոյրին ատենը ուրիշ ի՞նչ գիտնալու ար-
ժանի բան եղաւ.

Պ. Ադրամելէք և Սանասար Ասորեստանցոց
Թագաւորին աղաքը Հայաստան վախան, որոնք
վերջէն մեծամեծ նախարարութիւններ եղան, այս
ինքն Արծրունիք և Սանասուք կամ Սաննցիք:

Հ. Պարոյրէն ետև որո՞նք Թագաւորեցին.

Պ. Հարիւր տարուան չափ միջոցի մէջ հինգ
Թագաւորնստեցան, որոնց վրայ յիշատակութիւն
մը չունինք. ասոնք են Հրաչեայ, Փառնաւաղ Բ,
Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս:

14575-58

Հ. Հայկակ Բին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ.

Պ. Նաբուգոդոնոսորին հետ Երուսաղեմի վրայ գնաց, ու հոնկէ Հայաստան բերաւ Շամբատ անունով իշխան մը. ուսկից սերեցաւ Բագրատունեաց ցեղը Բագարատ երևելի իշխանին անունէն աննելով (605):

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Հայկակին.

Պ. Իր որդին Երուանդ առաջին որ չորս տարի միայն թագաւորելով մեռաւ, անոր համար Սահաւակեաց ըսուեցաւ (565):

Հ. Ո՞վ է Տիգրան Ա.

Պ. Երուանդայ աղան ու Հայկազանց ամենէն երևելի թագաւորը:

Հ. Ինչո՞ւ համար Աժդահակ Մարաց թագաւորը Տիգրանայ հետ թշնամացաւ.

Պ. Վասն զի Տիգրան բարեկամութիւն ըրաւ Վիւրոսի հետ՝ որ իր թշնամին էր:

Հ. Աժդահակ ի՞նչ վարպետութիւն բանեցուց Տիգրանը մեռցնելու.

Պ. Տիգրանին Տիգրանուհի քոյրը իրեն կին առաւ, ու անոր ձեռքովը ուղեց սպաննել զՏիգրան:

Հ. Աժդահակայ չարութեան խորհուրդը առաջ գնաց.

Պ. Չէ. վասն զի Տիգրանուհին Աժդահակայ խորհուրդը ծածուկ խմացուց իր եղբօրը:

Հ. Ասով Տիգրանուհին զնաս մը եղան.

Պ. Չէ. որովհետև Տիգրան սպառնալովը ուշացուց որ քոյրը ատեն գտնելով փախչի Աժդահակին քովէն:

Հ. Պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ .

Պ. Երբոր Վիւրոս իր զօրքովը եկաւ հասաւ , Տիգրան անոր հետ մէկտեղ Աժգահակայ դէմ ելաւ . պատերազմին էն առք միջոցը Տիգրան քաջութեամբ սպաննեց զԱժգահակ , որով պատերազմը լմնցաւ :

Հ. Տիգրան պատերազմէն դառնալէն ետքը ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Աժգահակին կինն , ընտանիքը և ուրիշ գերիները հայաստանի մէջ բնակեցուց , ուսկից սերեցան Վիշապազունք կամ Մուրացան ըսուած ցեղը : Իսկ Տիգրանուհի քոյրը Տիգրանակերտի կողմերը բնակեցուց , ուսկից որ սերեցաւ Ոստան կամ Ոստանիկ ըսուած ազատ ցեղը :

Հ. Տիգրան ի՞նչպէս Թագաւորութիւն քշեց .

Պ. Շատ խելքով , շատ շինութիւններ ու բարեկարգութիւններ ըրաւ . և քառասունըհինգ տարի Թագաւորելէն ետե մեռաւ . իրեն տեղը յաջորդեց Վահագն իր որդին :

Հ. Վահագնի վրայ ի՞նչ բան կը պատմուի .

Պ. Խիտա քաջ ըլլալուն համար՝ վրան շատ առասպելներ գուրցեցին . և Վրացիք զինքը կը պաշտէին : Ասոր ցեղը Վահունիք ըսուեցաւ (Տ20) :

Հ. Վահագնի ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Որդւոց որդի յաջորդեցին Առաւան , Ներսէս , Զարեհ , Արգոմ , Բայգամ , Վանկ և Վահէ (351) :

Հ. Ինչո՞ւ համար Աղեքսանդր Վահէին վրայ եկաւ .

Պ. Վասն զի Դարեհ Պարսից Թագաւորին օգնութիւն խաւրեր էր Վահէ :

Հ. Ի՞նչպէս մեռաւ Վահէ .

Պ. Աղէքսանդրի գէմ պատերազմելով շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը՝ պատերազմին մէջ ընկաւ մեռաւ, ու ասով Հայկազանց Թագաւորութիւնը վերջացաւ 1800 տարի զիմանալէն ետքը (328) :

Հ. Վահէէն վերջը Հայաստանի ո՞վ կ'իշխէր .

Պ. Մահեդոնացւոց կամ Ասորւոց Թագաւորները մէկ իշխան մը կը խաւրէին որ Հայաստանը կառավարէ . աս իշխանները կուսակալք կ'ըսուին :

Հ. Ո՞վ եղաւ առջի կուսակալը .

Պ. Միհրան, որն որ Աղէքսանդրէն խրկուեցաւ ու հինգ տարի կենալէն ետքը ետ կանչուեցաւ (319) :

Հ. Միհրանայ տեղ ո՞վ եղաւ կուսակալ .

Պ. Նէոպաղոմէոս, որ Հայոց վրայ գէշ աչքով կը նայէր, ան սլաոճառաւ շատ նեղութիւններ տուաւ Հայոց :

Հ. Ո՞վ ազատեց զերենք աս նեղութենէն .

Պ. Ագուարդ մեր քաջ նախարարը, որ Նէոպաղոմէոսը փախուց Հայաստանէն :

Հ. Ագուարդ մինանի իշխեց Հայոց վրայ .

Պ. Չէ . Վասն զի Եւմենէս մահեդոնացի իշխանին միջնորդութեամբը նորէն եկաւ Նէոպաղոմէոս ու իբրև Ագուարդին երկրորդը կը կենար (317) :

Հ. Ագուարդ որչափ ատեն իշխեց .

Պ. Ուրիշ շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը Հաստատուեցաւ իր իշխանութեանը մէջ, ու երեսուն և երեք տարի իշխելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Ագուարդին տեղը ո՞վ խաւրուեցաւ կուսակալը

Պ. Հրանտ • ասոր ալ յաջորդեց Արտաւազ ա-
նունով իշխան մը, որ ապստամբելով Սեւեկիա-
ցւոց ¹ Անախոքոս Գ. Թագաւորէն՝ ինքնազուխ
իշխեց :

Հ. Յաջորդեցաւ Արտաւազին ապստամբութիւնը .

Պ. Վախնալով Անախոքոսէն շատ ընծաներով
խոստացաւ հարկը աւել, ու անով նորէն կուսա-
կալ եղաւ :

Հ. Արտաւազին տեղը ո՞վ գրուեցաւ կուսակալ .

Պ. Արտաշիաս և Զահրատ հայ իշխանները :

Հ. Զահրատ և Արտաշիաս ինչուան վերջը հա-
ւատարիմ մնացին Սեւեկիացւոց .

Պ. Չէ . հապա հռովմայեցւոց օգնութեամբը
ապստամբեցան ու երկուքն ալ Թագաւորեցին :
Զահրատ Փոքր հայոց վրայ, Արտաշիաս ալ մեծ
հայոց վրայ . ուր որ Անիլբաղ Կարբեղոնացի մեծ
զօրապետին խրատովը Արտաշատ քաղաքը շինեց :

Հ. Անախոքոս Եպիփան երբոր լսեց աս բանս
ինչ ըրաւ .

Պ. Արտաշիասին վրայ պատերազմի ելլելով
բռնութեամբ հնազանդեցուց :

Հ. Արտաշիասէն և Զահրատէն վերջը որո՞նք
իշխեցին հայոց .

Պ. Ասոնցմէ վերջը քանի մը Թագաւորներ ալ
նստան հայաստան ինչուան Արշակունեաց ատե-
նը, բայց պատմութիւննին շփոթ ըլլալով՝ որոշ
բան մը չի գիտցուիր վրանին : Միայն թէ անոնց
վերջի Թագաւորն եղաւ Մորիխուլիկէս Զահրա-
տին տղան (159) :

¹ Ասորիք՝ Սեւեկիացիք ալ ըսուեցան իրենց առաջին
Թագաւորին Սեւեկոսին անուամբը :

ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ե Ա Յ

Դ Ա Ս Դ .

Վաղարշակէն սկսեալ ինչոռան Արտաշատի Ս :

Ն . Ո՞վ էին Արշակունիք .

Պ . Պարթև ըսուած ազգէն էին , որոնցմէ Արշակ անունով կարիճ՝ մը թագաւոր եղաւ իր ազգին . իր թողը Արշակ ալ շատ զօրաւոր ըլլալով թագաւորութիւնը մեծցուց , Հայաստանին ալ տիրեց . և իր Վաղարշակ եղբայրը հոն թագաւոր դրաւ (149) :

Ն . Վաղարշակ թագաւոր ըլլալէն ետքը ի՞նչ պատերազմ՝ ըրաւ .

Պ . Մորիլուլիկեսի հետ պատերազմ ընելով զինքը սպաննեց ու անով բոլոր Հայոց տիրեց :

Ն . Վաղարշակ ո՞ւր դրաւ իր աթոռը .

Պ . Մծբին քաղաքը , որ Ասորուոց երկրին և Հայաստանին մէջ տեղուանքն է :

Ն . Վաղարշակ Հայերը տիրեց .

Պ . Տեսնելով անոնց քաջութիւնը և տիրասի-

բուժիւնն ան աստիճան սիրեց զՀայերը, որ ետևէ եղաւ գիտնալ ու խմանալ այնպիսի պատուական ազգին պատմութիւնը:

Հ. Ուրեմն Վաղարշակ գտանու ռզած պատմութիւնները .

Պ. Հայաստանի մէջ չգտնելով, Մարիբաս Կատինա անուանով մէկը խաւրեց Նինուէ, որ երթայ հոն գրատան մէջէն գտնէ Հայոց պատմութիւնը, ինչպէս որ գտաւ ալ:

Հ. Վաղարշակ ուրիշ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ .

Պ. Նախարարաց և արքունեաց մէջ շատ կարգեր գնելէն ետքը, որոշեց ալ որ թագաւորին հետ միայն անգրանիկ որդին մնայ, մէկաշները ուրիշ տեղ կենան:

Հ. Վաղարշակայ ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Արշակ Ա. իւր որդին, որ շատ բարեկարգութիւններ ու քաջութիւններ ըրաւ (127):

Հ. Գլխաւոր քաջութիւնը ո՞րն է:

Պ. Պոնտացիները նուաճեց ու իրեն յաղթութեան նշան կոթող մը տնկեց ծովուն եզերքը. ու նիզակը զարնելով ծակեց քարը:

Հ. Արշակայ Ան ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Իր որդին Արտաշէս Ա. որ Յունաստանի և բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրեց:

Հ. Ի՞նչ բան ըրաւ Պարսկաստանի մէջ .

Պ. Իր անունովը ստակ կոխեց . ու Պարսից թագաւորն որ ինչուան ան ատեն պատուով առաջին էր՝ իրեն երկրորդն ըրաւ:

Հ. Արտաշեսի զօրաց բազմութեանը վրայ ինչ
կը սպասուի .

Պ. Կ'ըսեն թէ երբոր ամէնքը միաբան նեւ նե-
ւակին՝ արևը կը խափանէր ու թէ որ մէյմէկ քար
նեւակին՝ բլուր մը կը ձևանար :

Հ. Արտաշէս ինչպէս մեռաւ .

Պ. Զօրացը մէջ խուզուածին խնալով զինքը
սպաննեցին (87) :

Հ. Արտաշէսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Տիգրան իր օրդին որ արգէն երկու տարիէ
ի վեր հօրը հետ կը թագաւորէր :

Հ. Տիգրան Բին առջի գործքը ինչ եղաւ .

Պ. Յոյները նուաճեց , օրոնք Արտաշէսի մահը
լսելով ապստամբեր էին :

Հ. Տիգրան զո՞վ գրաւ իրեն փոխանօրդ Պոնտո-
սի մէջ , ու Յոյները նուաճող .

Պ. Իր Միհրդատ անուհով քեռայրը , որ քաջ
ու խելացի մարդ էր :

Հ. Տիգրան Բ. ինչ կրօնական գործողութիւն
ներ ըրաւ .

Պ. Այլ և այլ տեղեր մեհեաններ շինելով՝ Յու-
նաստանէն բերած աստուածներու արձանները
կանգնեց ու անոնց քուրմեր հաստատեց :

Հ. Ասորուոց երկիրը ինչ բան ըրաւ Տիգրան .

Պ. Ասորուոց երկիրն ախրեց և անոնց Սեղինէ
Թագուհին բռնեց սպաննեց . վասն զի Սելևկիա-
ցիքը յօրգօրէր էր Տիգրանէն սպստամբելու :

Հ. Հրէայք երբոր լսեցին Սեղինէ Թագուհւոյն
սպաննուիլը ինչ ըրին .

Պ • Շատ ընծաներ տուին Տիգրանայ որ իրենց Աղեքսանդրա թագուհիին վնաս մը չհասցընէ :

Հ • Ի՞նչ պատճառաւ Հռովմայեցիք Միհրդատայ հետ թշնամացան •

Պ • Վասն զի Միհրդատ Կապագովկիոյ իշխելով իր Արիարաթ տղան անոնց թագաւոր դրաւ • Կապագովկիացիք ալ Հռովմայեցւոց դիմեցին :

Հ • Հռովմայեցիք ալ ի՞նչ ըրին •

Պ • Մէկէն Սիլլա քաջ զօրապետը խաւրեցին որ եկաւ Արիարաթը և իրեն Գորդիաս զօրապետը վանտեց , և Արիոբարզան Կապագովկացին թագաւորեցուց :

Հ • Միհրդատ ան տակն ի՞նչ ըրաւ •

Պ • Տիգրանէն օգնութիւն առնելով նորէն վաճառեց Հռովմայեցիները և Արիարաթը թագաւորեցուց :

Հ • Հռովմայեցիք նորէն զօրք խաւրեցին Միհրդատայ վրայ •

Պ • Այլ և այլ զօրավարներ խաւրեցին որոնց շատ անգամ յաղթեց Միհրդատ , և Ակիւղաս զօրավարնին սպաննեց բերնէն վար հալած ոսկի լեցընելով :

Հ • Հռովմայեցիք զով խաւրեցին զօրավար •

Պ • Լուկուլլոսը որ շատ հեղ կռուելով երբեմն յաղթուեցաւ երբեմն ալ յաղթեց Միհրդատայ :

Հ • Ինչո՞ւ համար Տիգրան Միհրդատայ վրայ բարկացաւ •

Պ • Վասն զի անգամ մը չարաչար յաղթուելով Լուկուլլոսէն փախաւ Տիգրանայ քով և Լուկուլլ

լու շատ տեղերու տիրեց . բայց վերջէն նորէն հաշտուեցաւ Տիգրան :

Հ . Տիգրան ինչ պատերազմի մէջ յաղթուեցաւ Լուկուլլոսէն .

Պ . Լուկուլլոս Հայաստան մտաւ Տիգրանակերտը պաշարեց . Տիգրան Հռովմայեցւոց քիչուորութիւնը տեսնելով անհող կեցեր էր . բայց Լուկուլլոս յանկարծ վրայ վազելով Տիգրանին զօրքերը հալածեց ու Տիգրանակերտը առաւ :

Հ . Լուկուլլոս կրցաւ իր յաղթութեանը վրայ ուրախանալ .

Պ . Չէ . վասն զի լսեց որ Տիգրան՝ իր ուրիշ տեղ թողուցած զօրացը վրայ հասնելով լաւ մը ջարդ տուեր էր . ու քիչ մը ատենէն իր վրան ալ հասնելով Միհրդատին հետ , վերջապէս Հայաստանէն հալածեց :

Հ . Հռովմայեցիք Լուկուլլոսին տեղը զո՞վ խաւրեցին .

Պ . Պոմպէոսը , ու Լուկուլլոսը ետ կանչեցին :

Հ . Միհրդատ ինչո՞ւ ինքզինքը սպաննեց .

Պ . Իր Փառնակէս որդին և Կաստոր նախարարը կաշառք առած Հռովմայեցւոց կողմը անցան . ինքն ալ բերդի մը մէջ անօգնական պաշարուելով ինքզինքը սպաննեց Պոմպէոսին ձեռքը չկնիալու համար (59) :

Հ . Տիգրան երբոր լսեց Միհրդատայ մեռնիլը ինչ ըրաւ .

Պ . Տեսնելով որ իր Տիրան որդին ալ ապստամբեր է իրմէ ու ինքն ալ ծերացած , հաշտութիւն ըրաւ Պոմպէոսի հետ , ու ասով պատերազմը ընցաւ :

Հ. Տիգրան Պոմպէոսի երթալէն ետքը Հռոմէացեացմէ վը՛՛ժը առաւ .

Պ. Միջագետաց նորէն տիրեց , ու Գարիանոս Հռովմայեցւոց զօրապետը Եգիպտոս փախուց :

Հ. Տիգրան ինչո՞ւ Արշէզ Պարսից թագաւորին տուաւ նորէն նախագահութեան պատիւը .

Պ. Վասն զի տեսաւ որ Հռովմայեցիք նորէն Ասորւոց ու Միջագետաց տիրելով իր վրայ կու գային որոնց չէր կրնար դէմ դնել ծերութեանը պատճառաւ , ուստի Արշէզի տուաւ նախագահութիւնը՝ որ իրենն օգնէ :

Հ. Հռովմայեցիք Գարիանոսին տեղը զո՞վ խաւրեցին .

Պ. Կրասոսը որ յաղթուելով սպաննուեցաւ Հայերէն ու Պարթևներէն :

Հ. Ո՞վ եղաւ Հայոց զօրավար Տիգրանայ ծերութեան ատեն .

Պ. Բարզափրան քաջ նախարարը որ Հայոց և Պարսից բանակին ընդհանուր սպարապետն էր :

Հ. Բարզափրան ի՞նչ գործողութիւններ ըրաւ Ասորւոց երկրին մէջ .

Պ. Բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց , և Երուսաղէմն ալ առաւ խաբէութեամբ . թէպէտ և վերջը նորէն առին Հռովմայեցիք Հայոց ձեռքէն :

Հ. Աս յաղթութիւններէն ետքը Տիգրան ո՞րչափ ապրեցաւ .

Պ. Խիստ քիչ . ու թսուներհինգ տարուան մեռաւ յիսուներջորս տարի թագաւորելէն ետքը (35) :

ԴԱՍ Ե .

Արտաւազդ Ս . Արշամ և Արգաթ :

Հ . Ո՞վ յաջորդեց Տիգրանայ .

Պ . Արտաւազդ Ա . Տիգրանայ որդին :

Հ . Արտաւազդ ի՞նչ ճամբայ բռնեց .

Պ . Ինքզինքը կերուխուսի տուաւ որով Անտոնինոս Հռովմայեցւոց զօրասպետը բոլոր Ասորոց երկրին և ուրիշ տեղերու տիրեց :

Հ . Անտոնինոս ի՞նչ պատճառաւ Արտաւազդայ հետ թշնամացաւ .

Պ . Վասն զի Արտաւազդ ընդդէմ իրեն խոսամանը ծածուկ Պարսից օգներ էր , փոխանակ զի Անտոնինոսին օգնելու խօսք տուեր էր :

Հ . Անտոնինոս ի՞նչ կերպով Արտաւազդը բռնեց .

Պ . Աւելի խաբխրբելով քան թէ քաջութեամբ բռնեց զինքը ու ոսկիէ շղթայի զարկած Եգիպտոս տարաւ (30) :

Հ . Արտաւազդին բռնուելէն ետքը Հայաստանի վեճակը ի՞նչ եղաւ .

Պ . Անտոնինոս տիրեց Հայաստանի ու ստորին Հայքը իր Աղեքսանգր տղուն տուաւ , և վերինը Մարաց :

Հ . Արտաւազդը ո՞վ սպաննեց .

Պ • Կղէոսպատրա թագուհին, որ գլուխը կարել տուաւ :

Հ • Ո՛րչափ ատեն Հոովմայեցիք Հայաստանի տիրեցին •

Պ • Խիստ քիչ • վասն զի Արշամ Տիգրանին եղբորորդին՝ Պարսից օգնութեամբը Հոովմայեցիները վնասեց ու ինչուան Կեսարիա տիրեց (28) :

Հ • Ինչո՞ւ համար Արշամ սկսաւ Հոովմայեցւոց հարկ տալ •

Պ • Օգոստոսէն խնդրեց Արտաւազդայ երկու տղաքը որ Հոովմ գերի էին • երբոր անիկայ չեալուաւ, ան ատեն Արշամ յանձն առաւ հարկ տալ, միայն թէ անոնք ազատին • ինչպէս որ ազատեցան :

Հ • Ի՞նչ պատճառաւ Հայոց թագաւորութիւնը երկու բաժնուեցաւ, այսինքն Վերին և Ստորին •

Պ • Վասն զի Վերին Հայաստանի Հայերը որ Պարսից տակն էին, ձանձրացած անոնց տուած բռնութիւններէն, Օգոստոս կայսեր դիմեցին • ան ալ Արտաւազդայ տղան Տիգրանը թագաւոր դրաւ անոնց որ Փոքր Տիգրան ըսուեցաւ : Աս Վերին Հայոց թագաւորութիւնը յիսունըինը տարի քըչելէն ետքը, Երուանդ Ստորին Հայոց թագաւորութեան հետ միացուց :

Հ • Արշամ ո՛րչափ ատեն թագաւոր եղաւ •

Պ • Քսանըինը տարի խաղաղութեամբ թագաւորեց :

Հ • Արգար Արշամայ որդին իր հօրը յաջորդելով ինչ անուն հանեց •

Պ • Իր խելացիութեանը և հեղաբարոյութեանը համար ամենքն ալ սկսան Աւագ այր ըսել իրեն, որ վերջէն ազաւաղելով Արգար ըսուեցաւ :

Հ. Ինչո՞ւ համար Հերովդէս Աբգարու հետ
Թշնամացաւ .

Պ. Վասն զի Հերովդէս կ'ուզէր որ իր սպա-
կերն ալ Օգոստոսի սպասկերին հետ մեկտեղ մե-
հեաններուն մէջը կախուի. Աբգար աւ բանս յանձն
չառաւ, ու սպտերազմ բացուելով մէջերնին՝ Հե-
րովդէս չարաչար յաղթուեցաւ :

Հ. Ինչո՞ւ համար Աբգար Հռովմ գնաց .

Պ. Վասն զի Հերովդէսի կողմը եղողները ռիս
պահելով Աբգարու վրայ ամբաստանութիւններ
ըրին Օգոստոս կայսեր . ան ալ Հռովմ գնաց ու
ինքզինքը արդարացուց :

Հ. Ինչո՞ւ համար Թագաւորական աթոռը Մըծ-
բինէն Եդեսիա փոխադրուեցաւ .

Պ. Վասն զի Աբգար կ'ուզէր Հռովմայեցւոցմէ
ապստամբիլ . ուստի աթոռը Եդեսիա փոխեց ու
սկսաւ ամրացնել զանիկայ :

Հ. Ի՞նչ բանէն զրդուուեցաւ Աբգար ապրս-
տամբելու Հռովմայեցւոցմէ .

Պ. Տիրերիոս կայսեր ուրախակցութեան հա-
մար խրկուած Հայ դեսպանները անարգուեցան
Հռովմայեցւոցմէ փուճ պաածառի մը համար :

Հ. Ի՞նչ արդէլք եղաւ որ Աբգար չկրցաւ ա-
պրստամբիլ .

Պ. Արտաշիր Պարսից Թագաւորը մեանելով
նոյն օրերը, Պարսկաստան գնաց Աբգար, ու ա-
նոր որդւոցը մէջ ինկած խռովութիւնը խաղաղ-
ցուց, Քրիստոսի 21 թուին :

Հ. Ի՞նչ ձախորդութիւն հանգիստեցաւ Աբգա-
րու Պարսկաստան .

Պ . Սաստիկ բորոտեցաւ որ բժիշկները չկրցան առողջացնել . վերջը Թագէոս առաքեալը բժշկեց :

Հ . Ի՞նչ կերպով Աբգար Քրիստոսի ծանօթացաւ .

Պ . Իմանալով որ իր ապստամբութեան խորհուրդը Տիրերիոս կայսեր ականջը հասեր է, գեսպաններ խրկեց Հռովմայեցւոց Պաղեսաին կեցող զօրասէտին, որ զինքը արդարացընեն . գեսպանները տեսնելով հոն Քրիստոսի ըրած հրաշագործութիւնները՝ եկան պատմեցին իրեն :

Հ . Աբգար ի՞նչ ըրաւ ան ատեն .

Պ . Թուղթ գրեց Քրիստոսի և իր Անանէ սուրհանգակն ալ խաւրեց որ երթայ աղաչէ Քրիստոսի Հայաստան գալ ու զինքը բժշկել . իսկ թէ որ չկարենայ գալ, Քրիստոսի գիմաց պատկերը օրինակէ ու բերէ :

Հ . Քրիստոս կատարեց Աբգարու խնդիրքը .

Պ . Չէ . բայց պատասխան գրեց Աբգարու, ու խօսք տուաւ որ համբաւնալէն ետքը իր աշկերաներէն մէկը կը խաւրէ որ զինքը բժշկէ . ինչպէս որ եղաւ Թագէոս առաքելոյն ձեռքովը Քրիստոսի 31 թուին :

Հ . Աբգար Քրիստոսի հաւտալէն ու բժշկուելէն ետե ի՞նչ ըրաւ .

Պ . Իրեք տարի ալ ապրեցաւ ու մէյմէկ թուղթ գրեց Տիրեր կայսեր, Պարսից և Ասորւոց թագաւորներուն՝ ցուցնելով Քրիստոսի աստուածութիւնը . ու ընդ ամէնը երեսունըութը տարի թագաւորելէն ետե սրբութեամբ մեռաւ .

ԴԱՍ Զ.

Սևանե, Սանատրուկ և Երուշանդ :

Հ. Աբգարու մեռնելէն ետև ինչո՞ւ խռովու-
թիւն ինկաւ Հայաստանի մէջ .

Պ. Վասն զի Անանէ Աբգարու որդին Եղեսիոյ
մէջ Թագաւորեց ու նորէն կռապաշտութիւն սկը-
սաւ . իսկ Սանատրուկ Աբգարու քեռորդին Շա-
ւարշանի մէջ Թագաւորեց ու կ'ուզէր բոլոր Հայ-
աստանի տիրել :

Հ. Անանէ ինչպէս մեռաւ .

Պ. Երբոր իր Թագաւորական պաշտօր նորո-
գել կու տար, սիւն մը իյնալով վրան սպաննեց
զինքը, չորս տարի Թագաւորելէն ետքը (38) :

Հ. Անանէի մեռնելէն ետև ո՞վ Թագաւոր եղաւ
Հայաստանի .

Պ. Սանատրուկ՝ որ Եղեսայւոց երդում տուաւ՝
Թողլու որ ազատ պաշտեն զՔրիստոս : Թէպէս
վերջէն ստեց իր երդմանը ու շատ մարդ նահատա-
կեց, ինչպէս նաև իր Սանգուխտ աղջիկը :

Հ. Սանատրուկ քաղաքական շինութեանց մէջ
ինչ երևելի գործք ըրաւ .

Պ. Մծբինը՝ որ երկրաշարժէ մը աւրուեր էր,
սքանչելի կերպով նորոգեց, ու քաղքին մէջ տեղը
իր արձանը կանգնեց ձեռքը դրամ մը տուած . ի-
մացնել ուզելով որ բոլոր ունեցածը ծախեր է :

Հ. Սանատրուկ ինչ կերպով մեռաւ .

Պ. Որսի ատեն դիպուածով նեռէ մը զարնուէլով մեռաւ, երեսունըջորս տարի թագաւորելէն ետքը :

Հ. Սանատրուկին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Երուանդ Բ. որ թէպէտ և Արշակունի էր, բայց թագաւորական ցեղէ չէր :

Հ. Երուանդ ինչպէս թագաւոր եղաւ .

Պ. Իրեն ըրած քաջութիւններովը և քաղցրաբարոյութեամբը ամենուն սիրալ իրեն քաշեց, որով Սանատրկոյ մեռնելէն ետև զինքը թագաւոր գրին նախարարները :

Հ. Երուանդ իր թագաւորութիւնը ապահով ցրնելու համար ինչ բան ըրաւ .

Պ. Բոլոր Սանատրկոյ ցեղը թրէ անցնել տըւաւ, որոնցմէ միայն Արտաշէս անունով տղան Պարսկաստան փախաւ Սմբատ Բագրատունիին ձեռքովը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Երուանդ Միջագետքը հռով մայեցւոց տուաւ ու ինքը Վերին Հայքը առաւ .

Պ. Վասն զի լսեց Արտաշէսի Պարսկաստան փախչիլը և ուղեց իր թագաւորութիւնը աս կերպով զօրացնել . աս պատճառաւ ակտուն ալ Արմաւիր փոխադրեց :

Հ. Երուանդայ ըրած շինութիւններուն մէջ ո՞րն է երևելին .

Պ. Երուանդաշատ քաղաքը իրեն գեղեցիկութեանը համար, ուր որ վերջէն ակտուն ալ փոխադրեց, ու Բագարանը՝ իրեն մեհեաններուն համար :

Հ. Ի՞նչ կերպով Արտաշէս իր թագաւորութիւնը առաւ .

Պ. Դարեհ Պարսից թագաւորին օգնութեամբը, որուն միջնորդ եղան Սմբատ և Պարսից նախարարները (88) :

Հ. Երբոր Երուանդ լսեց Արտաշէսի գալը իր վրայ ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Որովհետև Ուտէացւոց վրայ պատերազմի գացած էր, մեկէն հաշտութիւն ըրաւ ու առատ վարձքով շատ զօրք ժողված սկսաւ Արտաշէսի վրայ երթալ :

Հ. Երբոր Հայերը լսեցին Արտաշէսի գալը՝ ի՞նչ կերպով ընդունեցան զինքը .

Պ. Շատ ուրախութեամբ . որով շատ նախարարներ ամբողջ իրենց գնդովը Արտաշէսի կողմը անցան, որոնցմէ մեկն էր Արգամ որ խիստ քաջ մարդ էր :

Հ. Ո՞ր կողմը յաղթեց .

Պ. Արտաշէսի կողմը, որով ստիպուեցաւ Երուանդ փախչիլ Երուանդաշատ :

Հ. Երուանդ ի՞նչպէս մեռաւ .

Պ. Նորէն պատերազմը սաստիկանալով Երուանդաշատը առնուեցաւ, ու հօն իր պաշտախն մէջ Երուանդն ալ սպաննուեցաւ Արտաշէսի զօրքերէն (89) :

ԴԱՍ Է .

Արտաշէս երկրորդէն ինչո՞ւսն Տրդատ :

Հ . Արտաշէս Բ . Թագաւորելով իր առջի գործքը ի՞նչ ըրաւ .

Պ . Իրեն բարերարները մեծ պարգևներով պատուեց . Սմբատը ընդհանուր սպարապետ ըրաւ , Արգամը իրեն երկրորդ :

Հ . Ուրիշ որո՞ւ բարիք ըրաւ Արտաշէս .

Պ . Գիսակ նախարարին Ներսէս անունով որդւոյն որն որ մեծ նախարարութիւն ըրաւ Դիմաքսեան կամ Կամսարական անուանելով . որովհետև որ Գիսակ զէմքին կէսը կորսնցուցեր էր պատերազմի մէջ Արտաշէսը ազատելու համար :

Հ . Արտաշէս որո՞նց հետ պատերազմ ըրաւ .

Պ . Ալանաց հետ որոնց յաղթեց և Թագաւորին աղան պատերազմի մէջ բռնեց :

Հ . Ի՞նչպէս լմնցաւ պատերազմը .

Պ . Ալանաց Թագաւորին Սաթինիկ աղջիկը Արտաշէսի ազաչելով՝ իր եղբայրը ազատեց ու պատերազմը լմնցուց , և ինքն ալ Արտաշէսի Թագուհի եղաւ :

Հ . Արտաշէս քաղաքական բաներու մէջ ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ .

Պ . Ամենայն բանի կարգ կանոն դրաւ և ծաղկեցուց հայաստանը . որով իրեններուն սիրելի և օ .

տարաց նախանձելի եղաւ թէ ինքը և թէ իր աշխարհքը :

Հ. Ի՞նչ մասնաւոր նախարարութիւն հաստատեց Արտաշէս .

Պ. Ալանաց կողմանէ Սաթինկայ համար եկած հարսնածուները մասնաւոր ցեղ որոշեց Առաւելեան անուանելով :

Հ. Արտաշէս ետե՛է եղա՞ւ Հոովմայեցիներէն ապստամբելու .

Պ. Շատ ջանք ըրաւ աս բանիս . Տրայխանոսի տուրք տալը դադրեցուց , և Հոովմայեցւոց զօրացը քանի մը անդամ յաղթեց :

Հ. Արտաշէս Բ. կրցա՞ւ իր խորհուրդը առաջ տանիլ .

Պ. Չէ . վասն զի երբոր լսեց Տրայխանոսի անթիւ բազմութեամբը գալը , վախնալով՝ շատ ընծաներ առած զիմացը ելաւ ու անոր բարկութիւնը իջեցուց :

Հ. Ո՞ր մեռաւ Արտաշէս .

Պ. Մարանդ դաւառը՝ Մարաց կողմերէն դառնալու ատեն քառասունըմէկ տարի թագաւորելէն ետքը . այնպէս սգացին զինքը Հայերն՝ որ շատը իրենք զիրենք սպաննեցին գերեզմանին վրայ (129) :

Հ. Արտաւազդ Բ. իր հօրը տեղը յաջորդելով ի՞նչ գործողութիւն ըրաւ .

Պ. Չբօսասէր և անկարգ կեանք ունեցաւ . բոլոր իր եղբայրները քովէն վճնաեց , միայն Տիրանը քովը սպահեց , իրեն յաջորդեցնելու համար :

Հ. Արտաւազդ ինչպէս մեռաւ .

Պ. Որսի ելած ատենը վհի մը մէջ ինկաւ ու կորսուեցաւ, երկու տարի թագաւորելէն ետքը :

Հ. Տիրան Ա. իր եղբօրը յաջորդելով ինչ ճամբայ բռնեց .

Պ. Եղբօրը անկարգ և անհող ճամբան . ան պատճառաւ տասուիրեք տարի թագաւորելէն ետեւ կառավարութիւնը Երախնաւու անունով իշխանին յանձնեց ու ինքը Եկեղեաց դաւառը քաշուեցաւ :

Հ. Ասոր ատենը Հռովմայեցիք ինչպէս էին Հայոց հետ .

Պ. Երբոր Անտոնինոս Պիոս կայսր եղաւ, Տիրան խնդակցութեան դեսպան խրկեց իրեն հարկն ալ մեկանդ . Անտոնինոս սիրով ընդունեցաւ, և թագ ու ծիրանի խաւրեց Տիրանայ՝ և ստակ մը կոխել տուաւ ձեռքը Տիրանայ ուսին վրայ դրած :

Հ. Տիրան ինչպէս մեռաւ .

Պ. Քսանուերկու տարի թագաւորելէն ետքը որ մը ճամբայ ընելու ատեն՝ ձեան հիւս մը վրան փլաւ ու խղճեց զինքը (151) :

Հ. Տիրանին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Տիգրան Գ. իր պզտի եղբայրը, որ Պերող Պարսից թագաւորին հետ միացած յաղթեց Հռովմայեցւոց և Սևերիանոս զօրավարնին ալ ըսպաննեց :

Հ. Տիգրան աս յաղթութենէն ետքը ինչ ճամբորդութեան հանդիպեցաւ .

Պ. Արեղիոս կայսրը լսելով աս եղածները՝ Վերոս Ղուկիոս իր կայսերակիցը խաւրեց որ եկաւ

իր թշնամիներուն յաղթեց, ու Տիգրանին վրան խղճալով գերութենէ ազատեց, որ կնիանէ մը խաբուելով բռնուեր էր Միջագետքի կողմերը դա-
ցած ատենը :

Հ. Տիգրան Գ.ին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Վաղարշ իր որդին . ասոր ատենը Հայաս-
տանի վրայ եկան Հիւսիսային ազգերը, ինքն ալ
քաջութեամբ պատերազմելով վճնտեց . բայց ինքն
ալ զարնուելով մեռաւ, քսան տարի թագաւորե-
լէն ետքը :

Հ. Խոսրով Ա. թագաւորելէն ետե իր առջի
գործողութիւնը որն եղաւ .

Պ. Հիւսիսային ազգաց վրայ պատերազմի ե-
լաւ, իր հօրը մահուան վրէժը առնելու համար ու
յաղթեց (214) :

Հ. Անտոնիոս Կարակալա Խոսրովու ինչ բան
ըրաւ .

Պ. Կարակալա երբոր Միջագետքի կողմերը ե-
կեր էր, Խոսրով զիմացը գնաց պատուելու հա-
մար զինքը . բայց Կարակալա զինքը չթողուց որ
դառնայ, ինչուան որ հայերը կատղած սկսան Կա-
րակալային վրայ վազել :

Հ. Ինչո՞ւ համար Արտաշիւր Պարսից թագաւո-
րը ետեէ եղաւ Խոսրովը սպաննելու .

Պ. Արտաշիւր Պարսից Արտաւան թագաւորը
սպաննեց որ Արշակունի էր ազգաւ ու ինքը թա-
գաւոր եղաւ . աս բանիս համար Խոսրով անոր
դէմ ելաւ, և շատ անգամ յաղթելով ինչուան
Հնդկաստան փախուց զինքը և չէր թողուր որ
հանդիստ թագաւորէ :

Հ. Արտաշիր երբոր պատերազմով չկրցաւ խոս-
րովու յաղթել ինչ ըրաւ .

Պ. Մեծամեծ բաներ խոստացաւ ան մարդուն
որ Հայաստան երթալով խոսրովը սպաննէ :

Հ. Ո՞վ յանձն առաւ աս բանս .

Պ. Անակ Պահլաւունին, որ Հայաստան եկաւ,
ձեացընելով որ Արտաշիր բռնութիւններէն փա-
խեր է : Ճամբան գալու ատենը որդի մը ունեցաւ,
այն խակ է մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը :

Հ. Անակ ինչպէս կատարեց իր չարութեան
խորհուրդը .

Պ. Օր մը որսի ատեն նետով զարկաւ սպան-
նեց խոսրովը, ու երբոր թագաւորին քովի մար-
դիկները զինքը կ'ուզէին սպաննել փախչելու ա-
տեն գեարը ինկաւ ու խեղդուեցաւ (259) :

ԴԱՍ Ը .

Տրդատ և խոսրով Բ :

Հ. Մեծին խոսրովու մեռնելէն ետև Հայոց վե-
ճակը ինչպէս եղաւ .

Պ. Եկաւ Արտաշիր ու բոլոր Հայոց տիրեց և
խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ, որոնցմէ Տրդատ ա-
նունով մանչ մը և անոր խոսրովիդուխտ քոյրը ա-
զատեցան Արտաւազդ Մանգակունիին և Օտա Ա-
մատունիին ձեռքովը :

Հ. Տրդատը ո՞ւր փախուց Արտաւազդ Ման-
գակունին .

Պ. Նախ Կեսարիա ու վերջը Հռովմ, ուր շատ քաջութիւններ ընելով մեծ պատուոյ հասաւ :

Հ. Արտաշիր որչափ ատեն տիրեց Հայոց վրայ և ինչ գործողութիւն ըրաւ .

Պ. Արտաշեսի անկաժ սահմանագլխի քարերուն վրայի արձանագրութիւնները աւրել տալով իր անունը գրել տուաւ պարսկերէն . քսանըվեց տարի իշխեց Հայոց և Պարսից վրայ ու մեռաւ :

Հ. Արտաշրին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Իր Շապուհ որդին, որուն ատենը Տրդատ Հռովմայեցի զօրքով եկաւ ու առաւ իր հայրենական ժառանգութիւնը :

Հ. Տրդատ ինչ արդիւնք ըրաւ որ Հռովմայեցիք իրեն օգնութիւն տուին .

Պ. Դիոկղետիանոսի կողմանէ Գոթացւոց Հռէք հսկայ ու քաջ Թագաւորին հետ մենամարտութիւն ընելով, յաղթեց անոր ու Հռովմայեցիքը մեծ նախատինքէ մը ազատեց :

Հ. Երբոր Տրդատ Կեսարիա հասաւ՝ Հայերը ինչպէս ընդունեցան զինքը .

Պ. Ամէն նախարարները գիմացը ելլելով զինքը նորէն Թագաւոր գրին, ու բոլոր Հայաստան մեծ խնտում եղաւ (286) :

Հ. Տրդատ Հայաստանի տիրելէն առաջ ուրիշ ինչ գործողութիւն ըրաւ .

Պ. Եկեղեցաց գաւառը գնաց Անահտայ շնորհակալութիւն ընելու համար, և հոն իմանալով որ Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնեայ ու Անակայ որդին է, շատ չարչարելէն ետև զինքը խոր վերապի մը մէջ ձգել տուաւ :

Հ. Ի՞նչպէս Տրդատ Շապուհը վանեց Հայաստանէն .

Պ. Իրեք անգամ Շապուհ պատերազմի ելաւ , բայց իրեք անգամ ալ յաղթուելով՝ Հայաստանը ձգեց ու ինչուան Ատրպատական աշխարհքը փախաւ : Ուրիշ շատ յաղթութիւններ և քաջութիւններ ընելով Տրդատ բոլոր մօտակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգեց :

Հ. Տրդատ քրիստոնեաները հալածելուն համար ի՞նչ պատիժ կրեց .

Պ. Որովհետև Հռովմէն եկած Հռիփսիմեան կուսանքները նահատակեց , ինքն ալ Ատուծմէ պատժուելով որսի ատեն խողի կերպարանք փոխուեցաւ ու վայրենացաւ . իշխաններէն շատն ալ նոյն պատիժները ունեցան :

Հ. Ո՞վ բժշկեց զՏրդատը .

Պ. Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ , որ տասնըջորստարի վերապը կենալէն ետքն ալ գեռ ողջ էր Ատուծոյ հրաշքովը . վերապէն ելլելով բժշկեց ըզՏրդատը և բոլոր նախարարները , և զՔրիստոս քարոզելով զամէնքը մկրտեց . ինքն ալ Կեսարիա խրկուելով արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ :

Հ. Տրդատ քրիստոնեայ ըլլալէն ետև ի՞նչ մասնաւոր գործողութիւն ըրաւ .

Պ. Լսելով որ Կոստանդիանոս ալ քրիստոնեայ եղեր է , սրբոյն Գրիգորի հետ մէկանել Հռովմ՝ Կընայ , ուր որ սուրբ Սեղբեստրոս պապը հրաման տուաւ որ Լուսաւորչայ աթոռն ալ պատրիարքական աթոռ սեպուի (319) :

Հ. Տրդատ Հռովմէն դառնալէն ետև ի՞նչպէս դաւա Հայաստանը .

Պ. Շապուհ Հիւսիսային ազգաց հետ միացած Հայաստանի վրայ վազեր էր, Տրդատ շուտով մը պատերազմի պատրաստուելով զամենքը վռնաց, և Հիւսիսային ազգաց Գեղոէհոն անունով քաջ զօրավարը մէկ զարնուածքով ձիովը մէկտեղ էր-
կու ճղքեց: Աս պատերազմներով Տրդատ բոլոր Հայոց քաղաքները ազատեց Պարսից ձեռքէն՝ որոնց որ բռնութեամբ տիրեր էին:

Հ. Ե՞նչպէս մեռաւ Տրդատ:

Պ. Տեսնելով նախարարաց անկարգութիւնները, Թողուց Թագաւորութիւնը ու Լուսաւորչայ ճգնարանը քաշուելով՝ հոն կը բնակէր. նախարարները կրկին անգամ զինքը կանչելէն ետքը Թոյն տուին իրեն. ու ասանկով մեռուցին յիսունըվեց տարի Թագաւորէլէն ետքը (341):

Հ. Տրդատայ մեռնելէն ետե ի՞նչ խառնութիւններ եղան Հայաստանի մէջ:

Պ. Աղուանք ապստամբեցան ու Մանատրուկ անունով մէկը իրենց վրայ Թագաւոր դրին. նոյնպէս նաև Բակուր Աղձնեաց Էլիսանը. իսկ Բզնունիք, Մանաւազեանք և Որդունիք իրարու դէմ ելլելով մէկզմէկ ջարդեցին:

Հ. Տրդատայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Նախարարները տեսնելով աս անկարգութիւնները սուրբ Արթանէս կաթողիկոսին հետ միացած Տրդատայ որդին Խոսրով Բ. Թագաւոր դրին Կոստանդ կայսեր հաճութեամբը. որն որ Թագ ու ծիրանի խաւրեց:

Հ. Խոսրով Բ. Թագաւորէլէն ետե ի՞նչ գործողութիւններ ըրաւ:

Պ. Իրեն մեղկութեամբն ու անհոգութեամբը

ամենեկին յիշատակի արժանի գործողութիւն մը չըրաւ . Գուին (պր. Բլւր.) քաղաքը շինեց ու աւթոսը հոն փոխադրեց :

Հ . Խոսրովու ատեն ինչ երևելի զօրավար կար Հայաստան .

Պ . Վահան Ամատունին, որ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Շասոյ և Հիւսիսային աղագց դէմ, որոնք առաջ Խոսրովու յաղթելով ինչուան Վաղարշապատ հասեր էին :

Հ . Խոսրով որչափ ատեն թագաւորեց .

Պ . Ինը տարի . իրեն յաջորդեց իր որդին Տիրան Բ . (353) :

ԴԱՍ Թ .

Տիրան և Արշակ .

Հ . Տիրան ինչ կերպով թագաւորեց .

Պ . Սուրբ Վրթանէսին հետ Ստամբուլ գնաց ու հոն Կոստանդ կայսրը թագաւորեցուց զինքը :

Հ . Շասուհ երբոր լսեց Տիրանայ Ստամբուլ երթալը ինչ ըրաւ .

Պ . Անթիւ զօրք տալով իր Ներսէհ եղբորը ձեռքը Հայաստան խաւրեց որ երթայ թագաւորէ Հայոց վրայ . բայց Արշակի Կամսարական, որուն որ յանձնուած էր Հայաստանը, նախարարները միացնելով յաղթեց ու վռնտեց զՆերսէհը :

Հ . Տիրան երբոր Հայաստան դարձաւ ինչպէս սկսաւ կառավարել իր տէրութիւնը .

Պ • Բողոքովին անկարգութեամբ ու թուլութեամբ . ան պատճառաւ Շապուհին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ ու սկսաւ սուրբ տալ անոր ալ, ինչպէս Յունաց կու տար :

Հ • Տիրան ինչո՞ւ համար սուրբ Յուսիկ հայրապետը սպաննեց .

Պ • Վասն զի երբոր Յուլիանոս ուրացող կայսրը Պարսից վրայ կ'երթար, իր պիղծ պատկերը խաւրեց Տիրանայ որ եկեղեցւոյ մէջը կախէ . երբոր սուրբ Յուսիկ դէմ դրաւ աս բանիս և պատկերքը ոտքին տակը առնելով կոտորեց, թագաւորը բարկութենէն այնչափ ծեծել տուաւ սուրբ հայրապետը՝ որ մեռաւ :

Հ • Ինչո՞ւ համար Շապուհ Տիրանին աչքերը փորել տուաւ .

Պ • Վասն զի Տիրան իր երգմանը դէմ Յուլիանոսին օգներ էր Պարսից վրայ երթալու ատեն . Շապուհ ալ աս բանիս վրէժը առնելու համար խաբէութեամբ իրեն կանչեց Տիրանը ու աչքերը փորել տալով Կուաշ աւանը խաւրեց (362) :

Հ • Տիրան ինչպէս մեռաւ .

Պ • Անգամ մը Տիրան իր Արշակ տղուն յանդիմանութեան թուղթ մը գրեց . Արշակ ալ բարկանալով սպաննել տուաւ զհայրը :

Հ • Արշակ իր հօրը տեղը յաջորդելով ինչպէս կառավարութիւն ունեցաւ .

Պ • Հօրը պէս անկարգ և քան զայն ալ դէշ . որով ազգին մէջի եղած ամէն տեսակ խեղճութեանց և անկարգութեանց պատճառ և յառաջացուցիչ եղաւ :

Հ. Արշակայ ատեն ինչ երևելի մարդ կար Հայաստանու մէջ .

Պ. Մեծն Ներսէս մեր սուրբ Հայրապետը որ լուսաւորչայ թուանը թուան էր, որն որ շատ մեծամեծ բարիքներ ըրաւ թէ ազգին և թէ թագաւորութեան :

Հ. Ինչո՞ւ համար Վաղէնաթիանոս Արշակայ վերայ պատերազմ քացաւ .

Պ. Վասն զի Արշակ Վաղէնաթիանոսի խաւրած գեսապանները, որոնք եկեր էին համոզել զԱրշակը որ Պարսից ծառայութենէն ետ կենայ՝ արհամարհեց . ան ատեն Վաղէնաթիանոս ալ մեծ պատրաստութեամբ իր թէոդոս զօրապետը խաւրեց որ երթայ աս արհամարհանաց վրէժը լուծանէ :

Հ. Ո՞վ իջեցուց Վաղէնաթիանոսի բարկութիւնը .

Պ. Մեծն Ներսէս որ Ստամբուլ գնաց ու իրեն սքանչելի և քաղցր խօսուածքովը թագաւորը համոզեց, ու ամէն բան կարգի դրաւ :

Հ. Արշակայ ըրած անիրաւ սպանութիւնը ո՞րն է .

Պ. Իր Տրդատ եղբօրը Գնէլ որդւոյն սպանութիւնը, ունեցած հարստութեանն ու կնկանը վերայ նախանձելով . որով Գնեւայ Փառանձեմ կինը իրեն երկրորդ կինառաւ . ան ալ զՈւլիմպիադա Արշակին կինը թուաւորեց :

Հ. Արշակ ինչպէս շէնցուց Արշակաւան քաղաքը .

Պ. Աս քաղաքը իր անունովը շինել սկսաւ և հրաման հանեց որ ամէն անզգամ և չարագործ մարդիկ հոն փախչելով ազատին, որով քիչ ատենի մէջ բոլոր քաղաքը լեցուեցաւ :

Հ. Ասանիրաւ հրամանին հետեանքէն ինչ ելաւ .

Պ. Նախարարները բարկացած Շասուհը իրենց օգնութիւն կանչեցին, ու անոր օգնութեամբը Արշակաւանը կործանեցին . բնակիչները ջարդեցին բայ ՚ի սղտի տղոցմէ, և Արշակն ալ փախուցին որ գնաց Վրաց ասպաւինեցաւ :

Հ. Արշակ Վրացուցմէ օգնութիւն գտաւ .

Պ. Շատ մը զօրք ժողված նախարարներուն հետ սկսաւ պատերազմիլ . և երկու տարիի չափ երկու կողմէն ալ մեծամեծ ջարդեր եղան . ան միջոցին Վաղէս կայսրն ալ Արշակայ դէմ զօրք խաւրեց իմանալով որ Շասուհին օգներ է Յունաց դէմ :

Հ. Արշակ երբոր ամէն կողմանէ թշնամիներէ պաշարուեցաւ, ինչ հնարք մտածեց .

Պ. Ուրիշ անգամներուն պէս նորէն սուրբ Ներսեսի ասպաւինեցաւ . ան ալ շատ դժուարութեամբ նախարարները հաշտեցուց թագաւորին հետ, և վերջը Արշակին որդին Պասլը պատանդ առած՝ Ստամպոլ Վաղէս կայսեր գնաց . բայց Վաղէս արիոսեան ըլլալով մէկէն քշել տուաւ սուրբ Ներսէսը և դաշինքն ալ չընդունեցաւ :

Հ. Երբոր լսեց Արշակ սուրբ Ներսեսի աքսորուիլը ինչ ըրաւ .

Պ. Սկսաւ արձակ համարձակ իր անկարգութիւնները ընել . շատ մարդ անիրաւութեամբ ըստպանեց, որով նորէն խռովութիւններ սկսան :

Հ. Արշակ ինչպէս բռնուեցաւ .

Պ. Շասուհ ռիսուեննալով Արշակայ վրայ՝ նորէն շատ զօրք խաւրեց որոնց հետ միացան նաև նախարարներն, ու Արշակը ան աստիճան նեղը խոթեցին որ Պարսից անձնատուր եղաւ :

Հ. Շապուհ ինչ ըրաւ զԱրշակը .

Պ. Լաւ մը յանդիմանելէն ետքը Անյուշ Ըսուած բերդը խաւրեց :

Հ. Շապուհ ինչ կերպով ետէ եղաւ Հայերը արևապաշտ ընելու .

Պ. Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացող նախարարներուն թագ խոստացաւ և շատ զօրք տուաւ ձեռքերնին որ երթան Հայերը արևապաշտ ընեն . անոնք ալ ամէն չարիք հասուցին Հայոց (378) :

Հ. Արշակ ինչպէս մեռաւ .

Պ. Լսելով բոլոր աս եղած չարիքները՝ յուսահատելով ինքզինքը սպաննեց, քսան տարիի չափ թագաւորելէն ետքը :

ԴԱՍ Ժ .

Պապ և Վարազդատ :

Հ. Ինչ կերպով Հայերը աս թշուառութիւններէն ազատեցան .

Պ. Սրբոյն Ներսէսի աղաչանքովը՝ Մեծն Թէոդոս Արշակին որդին Պապը թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ, և Յունաց զօրքով Հայաստան խաւրեց, որոնք եկան Պարսիկները վճնացին (381) :

Հ. Աս պատերազմին ատենը սուրբ Ներսէս ինչպէս օգնեց Հայոց բանակին .

Պ. Երբոր երկու կողմէն ալ ահեղ պատրաստութեամբ կը պատերազմէին՝ սուրբ Ներսէս Նրպատ լեռան վրայ ելաւ ու բազկատարած սկսաւ

աղօթել, որով քամի մը ելաւ որ Պարսից նետերը
իրենց վրայ կը դարձնէր. և արևուն գէմը ամպ մը
գալով արևը ծածկէց որ Հայերը չինեղէ :

Հ. Ո՞վ լմնցուց պատերազմը .

Պ. Սմբատ Բագրատունին, որ Մերուժան Հայ
ուրացող իշխանին ետեէն վաղելով բռնեց զինքը
ու տաքցուցած շամիրի երկաթը պսակաձև գլու-
խը դնելով ըսաւ. « Ասով կը պսակեմ զքեզ, Մե-
րուժան, որ կ'ուզէիր թագաւոր ըլլալ Հայոց » .
ու այնպէսով սպաննեց զինքը, որով և պատերազ-
մը լմնցաւ :

Հ. Պապ երբոր թագաւորեց ինչ գործողու-
թիւն ըրաւ .

Պ. Յունաց զօրքը առատ պարգևով ետ ճամ-
բեց, և ինքը ու նախարարներն ալ մէկտեղ խօսք
տուին սրբոյն Ներսեսի որ անկէ ետքը հաւատար-
մութեամբ ծառայէն Աստուծոյ :

Հ. Ինչո՞ւ համար Պապ սուրբ Ներսեսի թոյն
տուաւ .

Պ. Վասն զի սկսաւ իրեն ըրած չարութիւններն
և անկարգութիւնները յանդիմանել. Պապ չկրնա-
լով յայտնի մեռցնել՝ թոյն տուաւ անոր (383) :

Հ. Ինչո՞ւ համար Թէոդոս կայսր Պապը սպան-
նել տուաւ .

Պ. Վասն զի Պապ՝ կայսերէն ապստամբելով,
Տերենախանոս կայսեր զօրավարը՝ վռնտեց Հայաս-
տանէն. բայց վերջը յաղթուելով բռնուեցաւ .
Թէոդոս կայսրն ալ գլուխը կտրել տուաւ իրեք
տարի թագաւորելէն ետքը :

Հ. Պապին տեղը ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Թէոզոս Արազդատ Արշակունի կարիճը
Թագաւորեցուց, որ իրեն քաջութիւններովը ե-
րևելի եղած էր Յունաց մէջ :

Հ. Արազդատայ գլխաւոր քաջութիւնները
որո՞նք են .

Պ. Թագաւոր չեղած՝ անգամ մը հինգ Անդո-
բարտացիի գէմ ելլալով մէկմէկու ետեւ հինգն ալ
սպաննեց . բերդի մը վրայ վազելով տասնըեօթը
հոգի ետեւ ետե նետով սպաննեց ու ինքը չլիա-
սուեցաւ . դարձեալ քսանուերիու կանգուն դետի
մը վրայէն մէկ շնչով ցաթկեց :

Հ. Ինչո՞ւ համար Արազդատ կայսերէն ասլըս-
տամբեցաւ .

Պ. Տեսնելով որ Յունաց զօրավարները կ'ուզեն
իր վրայ իշխել՝ չգիմանալով աս բանիս, Շապու-
հին օգնութեամբը ուզեց ապստամբիլ :

Հ. Առաջ գնաց Արազդատայ ապստամբու-
թեան խորհուրդը .

Պ. Չէ . վասն զի լսելով որ կայսրը իմացեր է աս
բանս, Կոստանդնուպօլիս գնաց որ զինքը արդա-
րացնէ . կայսրը բարկութենէն առանց տեսնալու
մէկէն քշել տուաւ զինքը հեռու կղզի մը :

Հ. Արազդատայ աքսորուելէն ետքը ինչ փո-
փօխութիւն եղաւ հայոց Թագաւորութեան մէջ .

Պ. Թէոզոս՝ Պապայ երկու որդիքը այսինքն Ար-
շակն ու Աղարշակը Թագաւոր դրաւ հայոց վը-
րայ, որպէս զի Թէ որ մէկը ապստամբի՝ մէկալը
հաւատարիմ մնայ :

Հ. Ես երկու Թագաւորները ո՞ր գրին իրենց
աթոռները .

Պ. Արշակ Գուին գրաւ իր աթոռը. իսկ Վազարշակ Երիզա գրաւ, որն որ և ոչ տարի մը թագաւորելով մեռաւ (388):

Հ. Վազարշակին մեռնելէն ետեւ՝ ուրիշ ինչ նոր փոփոխութիւն եղաւ.

Պ. Յոյնք և Պարսիկք որոշեցին նոյն միջոցին որ Հայաստանին Արևելեան կտորը Պարսից իշխանութեան տակը ըլլայ՝ Արևմտեանը Յունաց. սա պատճառաւ Արշակ չուղելով Պարսից ծառայել՝ Յունաց մասը գնաց ու աթոռը Երիզա փոխեց:

ԴԱՍ ԺԱ.

Խոսրով Գ. Վրաստանի և Արտաշես Գ.:

Հ. Երբոր Արշակ իրեն նախարարներովը մեկտեղ Յունաց մասը գնաց, Պարսիկք զով գրին թագաւոր իրենց մասին մէջ.

Պ. Խոսրով անուշով մեկը Արշակունեաց ցեղէն:

Հ. Ինչո՞ւ համար Արշակայ և Խոսրովու մէջ պատերազմ բացուեցաւ.

Պ. Վասն զի քանի մը նախարարներ Արշակայ կողմէն Խոսրովին մասը անցնելու առեննին, յափըշտակեցին Արշակայ գանձերը և Խոսրովին տարին: Արշակ աղաչանքով ուղեց իր գանձերը, բայց երբոր Խոսրով մտիկ չըրաւ, պատերազմ բացուեցաւ մէջերնին:

Հ. Ա՞ր կողմը յաղթեց.

Պ. Երկու կողմանէ ալ սաստիկ ջարդ ըլլաւէն

ետքը՝ խոսքով յաղթեց : Արշակ քիչ մը ատեն
ալ սպրեւէն ետքը մեռաւ :

Հ . Արշակայ տեղը զո՞վ թագաւոր դրին Յոյ-
ները .

Պ . Թագաւորի տեղ յոյն կոմս մը դրին ու Գա-
ղաւոն քաջ հայ իշխանն ալ ստարապետ :

Հ . Յունաց բաժնին հայերը աս բանս երբոր
տեսան ի՞նչ ըրին .

Պ . Նախարարները աղաչեցին խոսքովու որ զի-
րենք ալ իր մասին մէջը ընդունի և իրենց առջի
կալուածները տայ . խոսքով յանձն առաւ և ա-
սով զօրացած կայսեր խօսք տուաւ , որ բոլոր հար-
կը կը վճարէ թէ որ ինքը իշխէ Յունաց բաժնին
ալ . կայսրն ալ հաւանեցաւ :

Հ . Ինչո՞ւ համար Շապուհ խոսքովին վրայ խաւ-
րեց իր Արտաշիւր որդին .

Պ . Նախարարներէն ոմանք թշնամութիւն ու-
նենալով խոսքովին հետ , գացին սուտ ամբաստա-
նութիւն ըրին Շապուհին թէ խոսքով կ'ուզէ ա-
պրստամբել . ան ալ շատ զօրքով իր Արտաշիւր որ-
դին խաւրեց :

Հ . Արտաշիւր ի՞նչ կերպով բռնեց խոսքովը .

Պ . խոսքով տեսնելով որ ամէն կողմանէ անօգ-
նական մնաց՝ Արտաշիւր քով գնաց . ան ալ շղթայի
զարկած Այցուշ բերդը խաւրեց զինքը ու խոսք-
ովին Վաամշապուհ եղբայրը թագաւորեցուց (392) :

Հ . Վաամշապուհ ի՞նչպէս թագաւորութիւն ը-
րաւ .

Պ . խաղաղութեամբ ու խելացի կերպով , և ի-
րեն հաւատարիմ հպատակութեամբը Պարսից
Վաամիրման թագաւորին ալ շատ սիրելի եղաւ :

Տ. Վառնիկի ման ինչ փոխարէն ըրաւ Վառնիկի զապուհին հաւատարմութեանը .

Պ. Իր խոսքով եղբայրը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը պահէր :

Տ. Վառնիկի զապուհի տանը ինչ ուսումնական յառաջադիմութիւն ըրաւ ազգերնիս .

Պ. Սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ տեանելով ազգին խաղաղութիւնը և Վառնիկի զապուհին ուսումնասիրութիւնը ետեւէ եղան հայերէն գիրերը գրանալու , ու դպրոցներ բանալով ազգին ուսումնական կենդանութիւն տուին (406) :

Տ. Վառնիկի զապուհի որչափ տան թագաւորեց .

Պ. Քանի որ տարի՛ ամենայն ըրեկարգութիւն և ուղղութիւն ընելով :

Տ. Վառնիկի զապուհին տեղը ո՞վ թագաւորեց .

Պ. Նորէն խոսքով թագաւորեց երկրորդ անգամ , որովհետեւ Վառնիկի զապուհին Արաաշէս որդին զեռ պղախի էր :

Տ. խոսքով Գ. երկրորդ անգամ որչափ տան թագաւորեց .

Պ. Մէկ տարի միայն ու մեռաւ (414) :

Տ. խոսքով Գ. էն ետքը ինչ պատճառաւ հայաստան տակնուվրայ եղաւ .

Պ. Վասն զի Յաղկերտ ուղեւոր որ հայերը կրահապաշտ ընէ , իր որդին Շապուհը հայոց թագաւոր դրաւ :

Տ. Ի՞նչ կերպով Յաղկերտի աս խորհուրդը առաջ չգնաց .

Պ. Քանի մը տարիէն Յաղկերտ հիւանդացաւ .

ան պատճառաւ Շապուհ ալ Պարսկաստան գնաց
որ թագաւորութիւնը առնէ . բայց Յազկերտ մե-
ռաւ ու ինքն ալ սպաննուեցաւ :

Հ . Շապուհին երթալէն ետև նախարարները
ինչ ըրին .

Պ . Շապուհին թողուցած զօրացը վրայ վազե-
ցին ու ազէկ ջարդ մը տալով փախուցին . բայց
Վրամ Պարսից թագաւորէն վախնալով ամէնքն
ալ ցրուեցան ու իրենց բերդերը քաշուեցան :

Հ . Վրամ Խոսրովին տեղը զո՞վ թագաւոր դրաւ
հայոց վրայ .

Պ . Ազգերնիս լաւ մը չարչարելէն ետքը , թա-
գաւոր դրաւ Վրամշապուհին Արտաշէս որդին
տասնըութ տարուան , ու անունն ալ փոխելով
Արտաշիր դրաւ :

Հ . Արտաշէս կամ Արտաշիր ինչպիսի՞ կառա-
վարութիւն ունեցաւ .

Պ . Անկարգ ու մոլի ըլլալով ամենուն ատելի
եղաւ :

Հ . Ի՞նչպէս վերջացաւ Արշակունեաց թագա-
ւորութիւնը .

Պ . Նախարարները ձանձրացած Արտաշէսի ան-
կարգութիւններէն , Վրամին աղաչեցին որ թա-
գաւորութիւննին վերցընէ ու իրենց վրայ պարսիկ
մարզպան մը դնէ . Վրամ ալ կատարեց խնդիրը-
նին :

Հ . Չեղա՞ւ մէկը որ թագաւորութեան վերցուե-
լուն դէմ կենայ .

Պ . Սուրբ Սահակ հայրապետը շատ ջանաց նա-
խարարներուն չար միտքը փոխել , նաև Վրամայ

առջևն ալ սաշտապանեց Արտաշէսը • բայց Վառմ
մտիկ չընելով բանտ զնել առւաւ զինքը ու Ար-
տաշէսն ալ արքորեց (428) :

Ճ • Արտաշէս որչափ ատեն թագաւորեց •

Պ • Վեց տարի • արքորուելէն վերջն ալ քանի
մը տարի ապրեցաւ ու մեռաւ :

ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Դ Ա Ս Ժ Բ .

Վ ԼՆԻՄԻՆԻՐԶԱՎՐՈՒՆ և Վ ԼԱՐԴՅԱՆԱՆԵՅ ՍԿԱՆԵՐԱԳՄԸ :

Հ . Արշակունեաց Թագաւորութիւնը վերնալէն ետև Հայաստանի ո՞վ կ'իշխէր .

Պ . Պարսից Թագաւորը իր կողմէն իշխան մը կը խրկէր որ Հայաստանի հարկը ժողովէ . և հոն նըստելով աչք ունենայ Հայոց հաւատարմութեանը վրայ . աս իշխանը Մարզպան կ'ըսուէր :

Հ . Ո՞վ եղաւ առաջին Մարզպանը .

Պ . Վ ԵՏՄԻՏՐԶԱՎՐՈՒՏ անունով սարսիկ մը :

Հ . Ի՞նչ աչքով կը նայէր ասիկայ Հայոց վրայ .

Պ . Բնութեամբ լաւ մարդ ըլլալով՝ խիստ աղէկ նայեցաւ ազգը , տասնըչորս տարի :

Հ . Վ ԵՏՄԻՏՐԶԱՎՐՈՒՏին տեղը ո՞վ դրուեցաւ մարզպան .

Պ . Վ ԼԱՍԱԿ ՍԻՆԵԱՅ իշխանը , որ իր ազգին ամենայն ջարիք հասուց (442) :

Հ . Ի՞նչ պատճառաւ Յազկերտ սարսիկ մարզպանի տեղ Վ ԼԱՍԱԿը դրաւ .

Պ. Որպէս զի անով Հայոց սիրտը վաստակի և վերջը ուզածը ընէ :

Հ. Ուրիշ ի՞նչ հնարք բանեցուց Յազկերտ Հայերը կրակապաշտ ընելու .

Պ. Հրաման հանեց որ Հայերը իրեն զօրք տան , որպէս զի ասով ազգին մեծերը և սպառերազմական զօրութիւնը հեռացընէ որ չկարենան իրեն գէմ գնել :

Հ. Հայերը Յազկերտին հրամանը կատարեցին .

Պ. Միաբան խորհրդով բազմաթիւ դունդ մը խաւրեցին . որոնց հետ մէկտեղ գացին խել մը նախարարներ ու քահանաներ :

Հ. Ի՞նչ ըրաւ Յազկերտ աս զօրքերը .

Պ. Հոնաց վրայ սպառերազմի տարաւ , ուր որ վեց եօթը տարի սպառերազմով յոգնեցընէլէն ետեւ , սկսաւ զամէնքն ալ կրակապաշտութեան ստիպել :

Հ. Նախարարներէն ո՞վ յայտնի թագաւորին հրամանին գէմ գնելով նահատակուեցաւ .

Պ. Գարեգին քաջ նախարարը որ թագաւորին ըսածներուն գէմ գնելով խաղք ըրաւ զինքը ու նահատակուեցաւ :

Հ. Ուրիշ որո՞նք նահատակուեցան .

Պ. Ասովմ' Գնունի և Մանածիհր Ռշտունի իրենց զօրքերովը . որոնք տեսնելով Յազկերտին աւորէն հրամանը փախեր էին . բայց Յազկերտ ետեւէն զօրք զրկեց ու զամէնքն ալ թրէ անցընէլ տուաւ :

Հ. Ան միջոցին որ նախարարներէն ոմանք Պարսկաստան էին՝ Հայաստան ի՞նչ վիճակի մէջ էր .

Պ. Յաղկերտ Գեղշապուհ անունով քննիչ մը խաւրեց՝ որ Հայերը շատ նեղեց, ու բաց ասիկ թուզթ մ' ալ գրել տուաւ Հայոց՝ ստիպելով որ կամ պատասխանը տան և կամ Պարսից կրօնքը ընդունին. Յովսէփի կաթուղիկոս աղգին միաբան հաւանութեամբը թղթին պատասխանը գրեց:

Հ. Յաղկերտ երբոր առաւ թղթին պատասխանը ինչ ըրաւ.

Պ. Սաստիկ բարկացաւ ու հրաման գրեց որ բոլոր աղգին մեծամեծ նախարարները Պարսկաստան գան:

Հ. Նախարարները հնազանդեցան.

Պ. Ճարերնին հասնելով ելան գացին՝ որոնց զլսաւորներն էին Վասակ և Վարդան:

Հ. Երբոր նախարարները Պարսկաստան հասան՝ Յաղկերտ հետերնին ինչպէս վարուեցաւ.

Պ. Մէկէն բանտ դնել տուաւ ու սկսաւ ստիպել որ կամ հաւատքնին ուրանան ու իրենց առջի պատուոյն հասնին, և կամ մեռնին:

Հ. Նախարարները աս երկուքէն ո՞րը յանձն առին.

Պ. Տեսնելով որ եթէ իրենք մեռնին Հայաստան ոտքի տակ կ'երթայ, գրսուանց յանձն առին ու արեւու երկրպագութիւն ըրին, և շատ մոգերով Հայաստան գարձան:

Հ. Հայերը երբոր իմացան մոգերուն գալը ինչ ըրին.

Պ. Սուրբ Ղևոնդ և ուրիշ աստուածընախ բահաններ ժողովողեան հետ միացած վրանին վազեցին ու լաւ մը ջարդ տալով լեղասպատառ փախուցին մոգսեալ իրեն մոգերովը:

Հ. Ի՞նչ կերպով հանդարտեցաւ ժողովուրդը .
Պ. Սուրբ Աշարհան Յովսէփի կաթուղիկոսին
ոտքը լսնալով իրեն մեղացը թողուծիւն խնդրեց .
խսկ Ասասկ ստուծեամբ համոզեց քահանաները
որ առ ժամն դէմ չդնեն մոգերուն՝ որպէս զի
Յազկերաի առջև յանցաւոր չսեպուին, ու վերջը
կամաց կամաց վռնան :

Հ. Ասասկայ աս խորհուրդը ի՞նչ հետեանք ու-
նեցաւ .

Պ. Նախարարները տեսնելով որ կամաց կամաց
կրակասպաշտուծիւնը կը հաստատուի Հայաստանի
մէջ ու Ասասկ Պարսից հետ միացած չարիքներ
կը հասցընէ Հայոց, վրան վաղեցին փախուցին Պար-
սիկները ու զինքն ալ բռնեցին . բայց աւետարա-
նին վրայ երգում ընելուն համար՝ նորէն ազատ
թողուցին :

Հ. Հայերը իրենց աս նեղուծիւններուն մէջ
ուրիշներէ օգնուծիւն չուզեցին .

Պ. Յունաց Թէոդոս փոքր կայսրէն օգնուծիւն
խնդրեցին . բայց երբոր անիկայ մեռաւ, իր յաջոր-
դը Մարկիանոս չօգնեց :

Հ. Երբոր Հայերը յոյսերնին կտրեցին Յոյնե-
րէն, ի՞նչ ըրին .

Պ. Հարիւր հազարի չափ մարդիկ Շահապիվան
քաղաքը ժողվուելով իրեք գունդ բաժնեցին բո-
ւոր զօրքը :

Հ. Աս գունդերուն զօրավար որո՞նք գրուե-
ցան .

Պ. Պարսից դէմ կենալու գնդին զօրավար դը-
րուեցաւ Ներշապուհ Արծրունի . երկրորդին Աշար-
հան որ Աղուանից օգնուծիւն գնաց . ու երրորդ

դունդը տունն Ասասիայ հայաստանը սահելու համար :

Հ. Արդան Աղուանից երկիրը ի՞նչ քաջութիւն ըրաւ .

Պ. Պարօից զօրքերը փախուց՝ մագերը ջարդեց ու համարձակ քրիստոնէութիւնը պաշտել տուաւ :

Հ. Ան միջոցին որ Արդան Աղուանից կողմերն էր, Ասասի ի՞նչ կ'ընէր հայաստան .

Պ. Հաւաաքը ուրացած նորէն սկսաւ եկեղեցիները աւրել ու կրակապաշտութիւն խոթել հայաստանի մէջ :

Հ. Յաղկերտ տեսնելով հայոց սպարաստութիւնները ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Միհրնէրսէհ անունով սպարսիկ հազարապետը խաւրեց որ երթայ պատերազմը լմնցընէ, որուն կողմը անցաւ համարձակ Ասասի ու ինքը վրան առած պատերազմին հօգը ամէն շարիք կ'ընէր :

Հ. Հայերը վերջի պատերազմին ի՞նչպէս սպարաստուեցան .

Պ. Արդանայ հրամանաւը վաթսուն հազար հոգի ժողվուեցան, և պատերազմի սպարաստուեցան Աւարայր գեղին քովերը :

Հ. Ի՞նչպէս ըմնցաւ աս վերջի պատերազմը .

Պ. Մեծն Արդան և իրեն ընկերները շատ քաջութիւններ ընէլէն ետքը՝ Արդան քաջութեամբ զարնուելով մեռաւ, և երկու հարիւր իննսուն հօգի ալ իր ընկերներէն մեռան նոյն օրը . բայց ասոնցմէ նոյն օրերը բոլոր հաւատքի և հայրենեաց վրայ մեռնողներուն թիւը եղաւ հազար երեսունը վեց հոգի (451) :

Հ. Վասակ ուրիշ ի՞նչ չարիք հասուց հայոց .

Պ. Ձեռքը ինկածը կամ կ'սպաննէր և կամ հաւատքը ուրացնելէ կուտար . նոյնպէս բռնեց ան պատուաւոր քահանաները որոնք սուրբ Ղևոնդի անունովը Ղևոնդեանք ըսուեցան ու շղթայակապ կը պահէր, որ վերջը Պարսկաստան տարուելով հոն նահատակուեցան :

Հ. Վասակ իրեն չարութեան պատիժը ի՞նչ պէս գտաւ .

Պ. Յանցաւոր գանուելով Յազկերտի առջև որ աս ամէն չարիքէն ետքը չկրցաւ հայերը արևապաշտ ընել, բանալը գրուեցաւ ուր որ որգնասելով մեռաւ ու կորսուեցաւ :

ԴԱՍ ԺԳ .

Ատրորմիզդ և Ատրիշնասայ և Վանասայ ըրած պատերազմները :

Հ. Վասակին տեղը ո՞վ գրուեցաւ մարզպան .

Պ. Ատրորմիզդ, որ խել մը քահանաներ բռնեց ու շղթայի զարկաւ :

Հ. Ատրորմիզդայ ատենը քրիստոնէութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ էր .

Պ. Առ արաքս հրաման տուաւ որ ամէնքը իրենց հաւատքը պաշտեն, թէպէտ և կրակատուններն ալ պահաս չէին : Աս ընելով սկսաւ նախարարները ստիպել որ Յազկերտին երթան առանց վախի՝ երգուրննալով որ իրենց վտանգ մը չըլար :

Հ. Նախարարները երբոր Պարսկաստան հասան՝ Յազկերտ ինչ կերպով ընդունեցաւ զիրենք .

Պ. Մէկէն բանա գնել տուաւ ու սկսաւ զիրենք ստիպել որ հաւատքնին ուրանան . բայց և ոչ մէկը թուլցաւ հաւատքէն :

Հ. Նախարարները որչափ ատեն բանար կեցան .

Պ. Երկար ատեն բանար կենալէն և շատ անջանքներ քաշելէն ետև՝ Շղամշապուհ անունով իշխանին աղաչանքովը ազատեցան բանաէն ու Պարսկաստան կը կենային .

Հ. Դեռ որչափ ատեն ալ Պարսկաստան կեցան նախարարները .

Պ. Ութը տարի ալ կենալէն ետև երբոր Աարը վըշնասպ մարզպան կու գար հայաստան , իրենք ալ մեկտեղ եկան (464) :

Հ. Ո՞վ էր մեծն Վահան .

Պ. Մեծին Վարդանայ հմայեակ եղբօրը մեծ օրդին էր :

Հ. Ինչու համար Վահան հաւատքը ուրացաւ .

Պ. Վասն զի իրեն անթիւ կատարելութիւններովը ամենուն սիրելի էր . ուստի Պարսկաստան դանուող ուրացեալ նախարարները վրան նախանձեղով զինքը ամբաստանեցին Պերոզի . Վահան ալ անօր աչքէն չիյնալու համար հաւատքը ուրացաւ :

Հ. Վահան ինչպէս նորէն քրիստոնէութեան հաւատքը դարձաւ .

Պ. Լսելով որ Վախթանկ Վրաց թագաւորը Պարսիկներէն ապստամբեր է , իրեն հետ եղած հայերն ալ յորդորեց որ իրենք ալ ապստամբին ու նորէն քրիստոնէութեան համար սպասեցան :

Հ. Վահանայ ըրած առաջարկութիւնը յանձն առին .

Պ. Հատերը յանձն առին ու Վահանը սպարապետ դրին՝ և Սահակ Բագրատունին ալ մարդկայն Ատրվնասպայ տեղը՝ զորն որ պատերազմի մէջ ըսպաննեցին (481):

Հ. Վահան երբոր ուրիշ նախարարներու ալ իմացուց իրեն աստտամբիլը ինչ ըրին անոնք .

Պ. Փոխանակ օգնելու՝ ուրիշ գացողներու ալ արգելք եղան ու ետենէն վազելով խափանեցին . բայց քանի մը հողի իրեն հետ միաբան կեցան :

Հ. Պերոզ երբոր լսեց Վահանայ աստտամբիլը ինչ ըրաւ .

Պ. Ատրներսեհին ձեռքովը շատ զօրք խաւրեց ասպարելով որ Վահանը ողջ բռնեն :

Հ. Վահան Ատրներսեհին դէմ քանի հողուով գնաց .

Պ. Խիստ քիչ հողուով, Յովհան Մանդակունին ալ հետն առած . անոր համար քաջութեան հետ աստուածային զօրութիւնը և հաւատքը օգնական առած՝ մեծ ջարդ մը տուաւ թշնամեաց բանակին :

Հ. Ո՞վ խաւրուեցաւ նորէն Վահանայ դէմ .

Պ. Միհրանը, Հայոց և Վասութանկ Վրաց թագաւորին դէմ :

Հ. Վահան ինչո՞ւ համար Վրաստան գնաց .

Պ. Վասն զի Վասութանկ օգնութիւն ուզեր էր Հայերէն Պարսից դէմ գնելու . Վահան ալ գնաց իրեն խոստմանը դէմ ջրնելու համար :

Հ. Ախիթանիկ ի՞նչ խարդախութիւն ըրաւ Աւհանայ .

Պ. Միհրանայ հետ խօսքը մէկ ընելով, Աւհանը անտընացուց ան տեղուանքը, ինչուան որ Միհրան իր անթիւ զօրքերովը հասաւ ու Աւհան յանկարծակիի գալով՝ չկրցաւ պատրաստուիլ որով և յաղթուեցաւ :

Հ. Ի՞նչ երևելի մարդիկ մեռան աս պատերազմիս մէջ .

Պ. Սահակ Բագրատունին ու Ասսակ Աւհանայ եղբայրը . իսկ մնացածներէն շատը Միհրանայ կողմը անցան ու մնաց հարիւր հոգի որոնք Տայոց կողմերը փախան :

Հ. Միհրանին տեղ ո՞վ սպարապետ գրուեցաւ .

Պ. Զարմիհր Հազարաւուխտ որ նոյնպէս չկրցաւ Աւհանայ անպարտելի արութեանը յաղթել :

Հ. Աւհան Հազարաւուխտին ձեռքէն ի՞նչպէս ազատեցաւ .

Պ. Հազարաւուխտ իմանալով որ Աւհան Գուին փախեր է, գնաց Գուինը պաշարեց . Աւհան չուզէլով որ իր պատճառաւը քաղքին վնաս մը հասնի, իրեն քիչ մարդիկներովը ելաւ քաղքէն ու Պարսիկները ճղքելով գնաց Շապուհով գաւառը :

Հ. Հազարաւուխտին տեղը ո՞վ խրկուեցաւ .

Պ. Շապուհ Միհրանեան սրբաբնիկը, որ իմանալով Աւհանայ ուր տեղ ըլլալը՝ եկաւ պաշարեց :

Հ. Աւհան ի՞նչ կերպով ազատեցաւ Շապուհին ձեռքէն .

Պ. Խեղ մը գեղացոյց ձեռքը վահաններ ու բահեր տալով իր կեցած տեղը շարեց, ու ինքը ուրիշ

Ճամբով Պարսից վրայ վազեց գիշերանց, ու խոռ-
վութիւն ձգելով Պարսից բանակին մէջ վեց հա-
րիւր հոգիի չափ մեռուց ու մնացածներն ալ փա-
խան :

Հ. Վահան ուրիշ ի՞նչ քաջութիւններ ըրած
ունի .

Պ. Անգամ մը երեսուն հոգուով Շապուհին դէմ
ուրիշ մեծ յաղթութիւն մ'ալ ըրաւ նոյնպէս յան-
կարծակի վրանին վազելով երբոր անոնք անփոյթ
կեցեր էին տեսնելով Վահանին զօրացը քիչուո-
րութիւնը :

Հ. Պարսիկք ի՞նչ կերպով Վահանայ հետ հաշ-
տուեցան .

Պ. Երբոր Պերոզ մեռաւ ու Վաղարշ իր եղ-
բայրը թագաւորեց, ասիկայ լսած ըլլալով Վա-
հանայ քաջութիւնները ու իրեն արդար սրահանջ
մունքը, ուզեց հաշտուիլ հետը . ուստի Նիսոր ա-
նունով խաղաղասէր մարդը խաւրեց որ երթայ աս
բանս կատարէ .

Հ. Ի՞նչ կերպով կատարուեցաւ աս հաշտու-
թիւնը .

Պ. Վահան գաշինք զբաւ Նիսորայ հետ, որոնց
ղլխաւորն էր թէ քրիստոնէութիւնը աղատ սաշ-
տուի հայաստանի մէջ ու Պարսիկք բնաւ չխառ-
նուին . Նիսոր յանձն առաւ . ան ատեն Վահան
գնաց Պարսից գուռը ու նորէն երդում առաւ թա-
գաւորէն, և ընդհանուր սպարապետ գրուելով
դարձաւ հայաստան :

Հ. Ի՞նչպէս մարդպան եղաւ Վահան .

Պ. Երբոր Անդեկան մարդպանը Պարսկաստան
դարձաւ այնչափ դովեց զՎահանը, որ Վաղարշ

ալ զինքը մարզպան դրաւ, ու Վահանին Վարդեղբայրն ալ սպարապետ:

Հ. Ինչո՞ւ համար վերջը նորէն Վահանին տեղը Պարսիկ մարզպան դրուեցաւ:

Պ. Երբոր Վաղարշ մեռաւ, Պերոզին որդին Վաւառը թագաւորեց. ասիկայ մոգերէն յորդորուած Վահանայ տեղ Պարսիկ մարզպան մը խաւրեց և հետն ալ շատ քուրմեր. ասով նորէն խռովութիւն ինկաւ հայաստան:

Հ. Հայերը ընդունեցան նոր մարզպանն ու քուրմերը:

Պ. Վահան ուրիշ նախարարաց հետ միաբանելով վազեց նոր մարզպանին վրայ ու վնասեց հայաստանէն:

Հ. Վահան որչափ ատեն մարզպանութիւն ըրաւ:

Պ. Քսանըվեց տարի ամէն գովելի հանգամանքներով (491):

ԴԱՍ ԺԴ.

Վարդէն ինչուո՞ւն Սմբատին Կիւրապադատութիւնը:

Հ. Վահանին տեղը ո՞վ դրուեցաւ մարզպան:

Պ. Վարդ Վահանին սղախ եղբայրը որ չորս տարիէն մարզպանութենէն ինկաւ, վրան սուսամբաստանութիւններ ընելնուն համար:

Հ. Վարդին տեղը ո՞վ դրուեցաւ:

Պ. Բուրղան անուհով անպիտան պարսիկը որ իրեք տարի հայերը շատ նեղեց :

Հ. Ի՞նչ մարդ է Մժեժ Գնունի.

Պ. Կարիճ մարդ մըն էր, որ երբոր հոնք հայաստանի վրայ վազելով աւերմունք կ'ընէին, դէմերնին ելլելով յաղթեց անոնց ու վախտեց հայաստանէն :

Հ. Մժեժ իրեն աս արդեանցը համար ի՞նչ փոխարէն ընդունեցաւ Կաւատէն.

Պ. Բուրղանին տեղը մարզպան դրուեցաւ՝ որն որ երեսուն տարի մարզպանութիւն ըրաւ .

Հ. Մժեժին տեղը որո՞նք մարզպան դրուեցան .

Պ. Դենշապուհ պարսիկը որ հայերը շատ կը նեղէր հաւատքի համար, որն որ Մովսէս կաթուղիկոսին աղաչանքովք փոխուեցաւ ու տեղը ուրիշ մը եկաւ . վերջը զրկուեցաւ Սուրէն Ճիհր որ հայերը շատ նեղեց :

Հ. Աս միջոցներուն ի՞նչ նշանաւոր փոփոխութեան բան եղաւ հայաստանի մէջ.

Պ. Մովսէս կաթուղիկոս հայոց տօմարը նորոգելով նոր թուական հաստատեց . ուսկից սկսեալ ինչուան հիմա 1309 տարի է :

Հ. Սուրէն մարզպանը ի՞նչպէս սպաննուեցաւ .

Պ. Սուրէն՝ Վարդան Մամիկոնեանին Մանուէլ եղբայրը սպաննեց . Վարդան աս բանիս վրայ բարկացած՝ զօրք ժողովեց վազեց Գուին քաղքին վրայ ու քաղաքը առնելով Սուրենը սպաննեց ու զօրքն ալ ջարդեց ու ցրուեց (564) :

Հ. Երբոր Վարդանայ աս ըրած գործքը հասաւ

խոսրով Պարսից թագաւորին ականջը, ինչ ըրաւ խոսրով :

Պ. Հատ զօրք խաւրեց Վարդանայ վրայ . բայց Վարդան վարպետութեամբ պատերազմելով յաղթեց անոնց ու ցրուեց :

Հ. Երբոր խոսրով աւելի մեծ բանակ մը խաւրեց, Վարդան ինչ ըրաւ :

Պ. Տեսնելով որ իր քովիներէն շատը փախան զատուեցան, ինքն ալ Ստամբուլ գնաց և Յուստինիանոս կայսրէն օգնութիւն ուղեց . Յուստինիանոս ալ տուաւ :

Հ. Վարդան Յունաց օգնութեամբը կրցաւ Պարսից յաղթել :

Պ. խոսրով ինքը անձամբ հարիւր քառասուն հազար զօրքով Վարդանայ և Յունաց վրայ եկաւ . և երկու կողմէն ալ շատ ջարդ ըլլալէն ետև, նորէն Պարսից ձեռքը մնաց հայաստան :

Հ. Երբոր նորէն Պարսից ձեռքը մնաց հայաստան ո՞վ եղաւ մարզպան :

Պ. Ճիհր Վընն խաղաղասէր Պարսիկը՝ տասնըհինգ տարի : Ասիկայ էն վերջի Պարսիկ մարզպանը եղաւ (578) :

Հ. Ճիհր Վըննին տեղը ո՞վ եղաւ մարզպան :

Պ. Սմբատ Բազմայաղթ իրեն քաջութիւններուն համար, որն որ ութը տարի մարզպանութիւն ըրաւ :

Հ. Իրեն ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Դաւիթ Սահառունի որ քսանըչորս տարի մարզպանութիւն ընելէն ետքը, վախնալով Պարսիկներէն թողուց իշխանութիւնը և Վոստանդնուս ուլիս փախաւ :

Հ. Դաւիթ Սահառունիին ատենը ի՞նչ յիշատակի արժանի գործողութիւն եղաւ Հայաստանի մէջ .

Պ. Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանին և Գայլ Վահանին Պարսից հետ ըրած պատերազմները :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ եղան աս պատերազմները .

Պ. Խոսքով պատճառաւ մը թշնամանալով Մուշեղայ հետ, վրան պատերազմի ելաւ . Մուշեղ ալ իրեն օգնութիւն կանչեց Վահան իր ազգականը, որ իր վարպետութիւններուն համար Գայլ ըսուեցաւ :

Հ. Գայլ Վահանին քաջութեանցը ու վարպետութեանցը ո՞վ հետևող եղաւ .

Պ. Իր որդին Սմբատը որ Պարսից շատ անգամ յաղթեց ու չորս երևելի զօրավարներ սպաննեց :

Հ. Դաւիթ Սահառունիին անց ո՞վ մարզպան դրուեցաւ .

Պ. Վարազտիրոց Սմբատ Բաղմոյսյաղթին որդին, որ եօթը տարի մարզպանութիւն ընելէն ետքը իր ընտանիքովը Ստամբուլ փախաւ :

Հ. Ո՞վ եղաւ առջի կիւրապաղատը .

Պ. Դաւիթ Սահառունիին :

Հ. Ի՞նչպէս եղաւ որ Դաւիթ կիւրապաղատ իրկուեցաւ .

Պ. Աս միջոցներուն Պարսից մէջ խռովութիւն իյնալով, Հայերը Յոյներուն ապաւինեցան ու իրենցմէ իշխան մը ուզեցին . անոնք ալ Դաւիթը խաբրեցին կիւրապաղատ անուանելով որ իշխանութեան անուն մըն է . բայց չորս տարիէն նորէն Հայերը վճռեցին զԴաւիթը :

Հ. Պարտիկներէն զատ ուրիշ ինչ թշնամի սկըսաւ վազել Հայաստանի վրայ աս միջոցներուն .

Պ. Հագարացիք՝ որ Պարտիկներէն աւելի շատ չարիք հասուցին Հայոց :

Հ. Հագարացւոց արշաւանացը եղան նախարարներ որ դէմ դնեն .

Պ. Թէոդորոս Ռշտունի և Վահան Կամսարական ութը հազար զօրքով (676) :

Հ. Վահանին այսպիսի աղգասիրական գործու լուծեանը որոնք արգելք եղան .

Պ. Երբոր Հագարացւոց դէմ պատերազմի ելեր էր, Սահուռ Անձևացին և ուրիշները Հագարացւոց կողմը անցնելով սկսան Տաճիկներուն հետ մէկտեղ Հայերը ջարդել և այսպէսով ցրուեցին Վահանայ զօրքերը :

Հ. Հագարացիք Վահանայ զօրքը ջարդելէն ետև ինչ ըրին .

Պ. Շատ մարդ թրէ անցնելէն ետև, երեսունըսինգ հազար հոգի ալ գերի տարին :

Հ. Հագարացւոց աս ըրած ջարդէն ետև ո՞վ խրրկուեցաւ կիւրասպաղատ Յունաց կողմանէ .

Պ. Վարազախրոց որ տարիէ մը մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր տղան Սմբատ :

ԳՍՍ ԺԵ .

Սմբատ կիւրապաղատէն ինչոչսն Բագրատու,
նկաց քագաւորոչքսն կանգնուիլը :

Հ . Սմբատին կիւրապաղատութեան ատեն Հայե-
րը հանգիստ անցուցին .

Պ . Սմբատին կիւրապաղատութեան երրորդ
տարին Հագարացիք վազեցին Հայաստանի վրայ
ու շատ կոտորածներ բրին . նախարարները միա-
բան հնազանդեցան Հագարացուց և Յունաց իշխա-
նութենէն ելան , որուն Յոյները շատ նեղացան
(683) :

Հ . Սմբատին տեղը ո՞վ եղաւ իշխան .

Պ . Համազասպ Մամիկոնեան որ քիչ մը ատե-
նէն նորէն Յունաց հնազանդելով՝ անոնցմէ Պատ-
րիկ ըսուած իշխանութիւնը առաւ : Ամիրապետը
բոլոր իրեն քովի եղած Հայ պատանդները թրէ
անցընէլ տուաւ . անոր յաջորդին նորէն հնազան-
դեցան Հայերը , ու քիչ ատենէն Համազասպն ալ
մեռնելով՝ իրեն տեղը պատրիկ դրուեցաւ իր եղ-
բայրը Գրիգոր :

Հ . Գրիգոր ո՞րչափ ատեն պատրիկ եղաւ ու ի-
րեն ո՞վ յաջորդեց .

Պ . Քսանըչորս տարի . ու վերջը պատերազմի
մէջ մեռաւ : Երկու տարի տակն ու վրայ եղաւ
Հայաստան , ինչուան որ Աշոտ Բագրատունին զօ-
րանալով Շնամեաց գէմ դրաւ Հագարացուց հարկ
տալով :

Հ. Աշոտ սրչափ ատեն պատրկութիւն ըրաւ .

Պ. Յոյները իմանալով որ Հայերը Հագարացոց հարկատու եղեր են, շատ զօրք խաւրելով մեծամեծ աւերմունքներ ըրին Հայաստան . Հագարացիք ալ ընդհակառակն կարծելով որ Հայերը Յունաց հնազանդեր են՝ իրենք ալ նոյնպէս շատ վնասներ հասուցին Հայոց . Աշոտ ասոնց դէմ դրաւ քաջութեամբ, բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ իրենք տարի իշխելէն ետքը (692) :

Հ. Աշոտին մեռնելէն ետև սիլ իշխեց Հայոց .

Պ. Հագարացիք, որոնք Քրիստոսի 693 թուականին սկսան Հագարացի իշխան մը խաւրել Ոստիկան անունով, որոնց առջինը եղաւ Արդլա :

Հ. Արդլային առջի գործողութիւնը սրն եղաւ .

Պ. Նախարարները և Սահակ կաթուղիկոսը բռնեց ու Դամասկոս խաւրեց : Քիչ մը ատենէն Սըմբատ Բիւրատեանը վանտեց զինքը Հայաստանէն Յունաց օգնութեամբը :

Հ. Հագարացիք Սմբատայ աս ըրած գործողութեան վրէժը ինչպէս հանեցին .

Պ. Մահմատ անունով զօրավարը խաւրեցին որ շատ վնաս հասուց . ու վերջը Սահակ կաթուղիկոսին աղաչանաց թղթովը խաղաղութիւն ըրաւ ու գերիները ազատեց :

Հ. Նախարարաց աղատելէն ետև Վաչմ ոստիկանը ինչ չարիք հասուց Հայոց .

Պ. Նախարարները և ուրիշ ազգին մեծերը Նախաջուանի եկեղեցւոյն մէջը այրել տուաւ (704) :

Հ. Վաչմին տեղը որոնք գրուեցան ոստիկան .

Պ. Վիլթ ու Մահմատ, որոնք շատ չարիք հա-

տուցին • և Աբղլազիզ որ քաղցրութեամբ խնամեց ազգը :

Հ • Ասոնց տեղն ալ որոնք գրուեցան ոստիկան •

Պ • Մրուան որ երկու տարիէն Աշոտը իշխան զնեւով ինքը գնաց ամիրապետ եղաւ • բայց երբոր Մրուան մեռաւ , Աշոտին տեղը Եղիա անունով չար մարդը ոստիկան գրուեցաւ որ Հայերը շատ նեղեց (758) :

Հ • Եղիաին տեղը ո՞վ իշխեց Հայոց •

Պ • Մահակ Բաղրատունի բարեպաշտ մարդը պատրիկ գրուեցաւ , որուն վեցերորդ տարին Սիւլէյմանը ոստիկան խրկուեցաւ • քիչ մը ատենէն եկաւ Պէքիր անողորմ մարդը , ու վերջն ալ Հասան՝ որ ամենէն աւելի նեղեց Հայերը :

Հ • Հասանին ատենը Հայերը ի՞նչ գործողութիւն ըրին :

Պ • Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանը Հասանին զօրքերը լաւ մը ջարդեց ու զինքն ալ Դուինէն փախուց • նոյնպէս նաև Աշոտ Մսակեր իշխանը քանի մը անգամ յաղթեց Հագարացոց , ինչուան որ Եղիա Բ • շատ զօրքով նորէն նուաճեց Հայերը ու շատ չարիք Հասուց որուն նմանը չէր եղած Հայաստանի մէջ (787) :

Հ • Եղիաէն ետքը Հայերը ի՞նչ վիճակ ունեցան •

Պ • Բիւլ մը հանգստացան , որովհետև որ խուզիմա և հող ոստիկանները որ ետեէ ետև նստեցան՝ այնչափ չնեղեցին զՀայերը :

Հ • Հողին տեղը ո՞վ իշխեց Հայոց •

Պ • Նախարարաց աղաչանքովը պատրիկ գրուեցաւ Բաղարատ Բաղրատունին , որ վերջէն տե-

բութեան տօնն յանցաւոր գանուելով աչքէ ընկաւ :

Հ. Բազարատին տեղը ո՞վ խրկուեցաւ ոստիկան .

Պ. Ապուսէթ , որ Բազարատը բռնեց ու Գամակոս խաւրեց : Աս բանիս բարկացած Սասունցիք՝ Ապուսէթին վրայ վազեցին ու սպաննեցին (849) :

Հ. Ամիրապետերբոր ըսեց Ապուսէթին սպանուելը՝ ինչ բրաւ .

Պ. Բուզա ոստիկանը խաւրեց հրաման տալով որ ձեռքէն եկած չարիքը հասցընէ Հայոց . որն որ բոլոր Հայաստան արիւնլուսոյ բրաւ :

Հ. Նախարարներէն չեղաւ մարդ մը որ Բուզային ընդդիմանայ .

Պ. Աշոտ Արծրունին կ'ուզէր ընդդիմանալ բայց տեսնելով որ ուրիշ նախարարները չեն օգներ , ինքն ալ շատ ընծաներով գնաց Բուզային սիրտը առնելու . բայց փոխանակ պատիւ ընդունելու անով տեղով գերի գնաց :

Հ. Նախարարներէն ո՞վ եղաւ որ Բուզային առաջնորդեց , որպէս զի ինքը պատուոյ հասնի .

Պ. Սմբատ սպարապետը . բայց Բուզա ամէն չարութիւն ընելէն ետքը փոխանակ պատուոյ հասցընելու շղթայի զարկաւ ու Պաղտատ գերի տարաւ , իր տեղը Շէխի անունով Պարսիկը ոստիկան գնելով :

Հ. Նախարարները և ուրիշ գերիները հոն ինչ եղան .

Պ. Ամիրապետին բռնութիւններէն ոմանք հաւատքնին ուրացան ու շահն ալ նահատակուեցան .

Սմբատ ալ մեղացը վրայ զղջալով բանախն մէջը մե-
ռաւ ու Խոստովանող ըսուեցաւ (856):

Հ. Հայոց այսչափ թշուառութեանց սրտաճառ
որոնք եղան .

Պ. Ոչ այնչափ Յոյները և Պարսիկները կամ
Հագարացիք , որչափ նոյն միջոցուան մեր աղղին
նախանձու , ատելութեան , անմիաբանութեան և
որ մեծն է անկրթութեան և անձնասիրութեան
ղորացած ախտերը : Ասոնցմէ ամէն կրթեալ ազգե-
րը խորշեր են , ինչպէս նաև մեր ազգն ալ իրեն
կրթութեան ատենը :

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ե Ա Ց

Գ Ա Ս Ժ Զ .

Աշոտ Ա . և Սմբատ Ա :

Հ . Բագրատունեաց իշխանութեան առջի թագաւորը սիլ եղաւ .

Պ . Աշոտ՝ Սմբատ խոստովանողին որդին :

Հ . Ի՞նչ կերպով Աշոտ աւ իշխանութեան հասաւ .

Պ . Շէխիին ոստիկանութեան ատենը Հայաստանի վրայ հող տանելով և Հագարացոց հաւատարմութիւն ցուցնելով, Շէխիին տեղը վերակացու եղաւ Հայաստանի (859) :

Հ . Ի՞նչպէս թագաւոր եղաւ Աշոտ .

Պ . Նախարարները Գէորգ կաթուղիկոսին հետ միաբանած ամիրապետէն խնդրեցին որ իրենց թագաւոր դնէ Աշոտը, խոստանալով որ հաւատարիմ կը կենան . ամիրապետը Աշոտին լաւութիւնները լած ըլլալով՝ կատարեց խնդիրքնին :

Հ . Աշոտ ի՞նչ պատիւ գտաւ Վեոն կայսերէն, ու ի՞նչպէս մեռաւ .

Պ. Հայաստանի ամեն կողմերը խաղաղօրէնեւ լեաքը Ստամբուլ գնաց Լեւոն կայսեր յարգութեան համար, ուր որ մեծամեծ սրտիւններ գտաւ. վերջը Հայաստան դառնալու ատենը Շիրակ հասնելով ծանր հիւանդացաւ, ու ամէն հոգևորական պատրաստութիւնները ընելով մեռաւ 71 տարեկան, 26 տարի իշխելէն ու հինգ տարի թագաւորելէն ետքը:

Հ. Սմբատ երբոր հօրը տեղը անցաւ, ոմկ եղաւ որ թագաւորութեան աչք ձգէ.

Պ. Աբաս իր հօրեղբայրը շատ զօրք ժողված կ'ուզէր ինքը թագաւորել. բայց երկու անգամ յաղթուեցաւ. Սմբատ Աբասին տեղը սպարապետ դրաւ իր Շապուհ եղբայրը:

Հ. Սմբատ Աբասը նուաճելէն ետեւ ուրիշ ի՞նչ թշնամի ունեցաւ.

Պ. Ափշին Պարսից ոստիկանը նախանձելով Սմբատայ մեծնալուն վրայ երեսուն հազար զօրքով վրան պատերազմի ելաւ. Սմբատ քաղցրութեամբ Ափշինին սիրաբ իջեցուց ու հաշտուեցաւ հետը:

Հ. Ափշին որչափ ասեն հաստատուն մնաց իր գաշինքին վրայ.

Պ. Խիստ քիչ. վասն զի զղջալով ըրած հաշտութեանը վրայ, խաբէութեամբ Սմբատայ վրայ վազեց ու առջի բերան շաա չարիք հասուց. Սմբատ շատ զօրք ժողվեց ու փախուց Ափշինը:

Հ. Սմբատ Ափշինին յաղթելէն ետքը ուրիշ ի՞նչ թշնամի ունեցաւ.

Պ. Ահմատ Միջագետաց ոստիկանը, որուն հետ միացաւ նաև Գաղիկ Արծրունին Սմբատայ ազգականներէն մէկը՝ ու Ահմատին առաջնորդ եղաւ.

Մմբատ թէսկտ և յանկարծակիի եկաւ, բայց քա-
ջու թեամբ սրատերազմելով յաղթեց Ահմատին ու
փախուց իր տեղը :

Հ. Մմբատ Ահմատին ալ յաղթելէն ետքը հան-
գիստ մնաց .

Պ. Չէ. Վասն զի Ափշին նորէն սրատերազմի ե-
լաւ վրան, ու Մմբատ ալ անօգնական մնալով սրա-
տանդ տուաւ իր որդին. բայց Ափշին երբոր ուրիշ
չարիք ալ կ'ուզէր հասցընել, ինքը սոսկալի մա-
հուամբ մեռաւ, ու իրեն տեղը յաջորգեց Յուսուփ
իւր եղբայրը :

Հ. Մմբատ ոստիկաններուն բռնութենէն ազա-
տելու համար ինչ ճար գտաւ .

Պ. Ամիրապետէն խնդրեց որ փոխանակ տուր-
քերը ոստիկաններուն ձեռքովը սալու, ուղղակի
ամիրապետին խաւրէ ինքը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Ատրնեբսէհ Վրաց թագաւո-
րը ու նախարարները Մմբատայ գէմ էլան .

Պ. Եգերացւոց կոստանդին թագաւորը ապրա-
տամբեր էր Մմբատէն. Մմբատ Ատրնեբսէհին հեռ-
մէկտեղ վրան սրատերազմի ելաւ, ու զինքը Ատր-
նեբսէհին ձեռքովը բռնել տալով Անիի ամրոցը
գրաւ. չորս ամսէն վրան գլխաւով՝ բանտէն հանեց
ու արձրկեց իր տերութիւնը : Աս բանս նախարար-
ները իրենց նախատինք սեպելով ապստամբեցան :

Հ. Կախարարներուն ապստամբութիւնը ինչ
վերջ ունեցաւ .

Պ. Ըրած գարանքնին պարտաւր ելլելով չարա-
չար յաղթուեցան . Մմբատ նախարարներուն շա-
տին աչքը կուրցուց, ու Ատրնեբսէհին վրայ գլխա-
ւով ազատեց :

Հ. Մմբատ նախարարներուն յաղթելէն ետքը, ինչ նոր խռովութիւն ընկաւ Հայաստանի մէջ:

Պ. Գագիկ Արծրունի Մմբատայ քեռորդին աւրստամբելով իրմէ, գնաց Յուսուփին քով: Յուսուփ ալ որպէս զի Հայաստանի մէջ խռովութիւնն ձգէ՝ զինքը թագաւոր ըրաւ (908):

Հ. Գագիկայ թագաւորութենէն ինչ չար հետեանքներ ելան:

Պ. Գագիկ և Յուսուփ միացած վազեցին Մմբատայ վրայ, որոնց կողմը անցան նաև նախարարներէն շատը: Մմբատ ալ տեսնելով որ մինակ դէմ չկրնար դնել, Գուգարացւոց երկիրը փախաւ:

Հ. Մմբատ Գուգարացւոց քովէն ո՛ւր գնաց քաշուեցաւ:

Պ. Երբոր տեսաւ որ իր Աշոտ ու Մուշեղ տըղաքն ալ յաղթուեցան Սևորդիներուն մատնութեամբը, ինքն ալ յուսահատած Կապոյտ ըսուած ամուր բերդը գնաց քաշուեցաւ:

Հ. Յուսուփ ինչպէս առաւ Կապոյտ բերդը:

Պ. Մմբատ տեսնելով որ իր պատճառաւ սաստիկ ջարդ կ'ըլլայ, անձնատուր եղաւ Յուսուփին՝ երդումն առնելով որ իր անձին վնաս չհասցընէ:

Հ. Յուսուփ Մմբատայ ինչ ըրաւ:

Պ. Նախ դրսուանց պատիւ ցրցուց ու նաև ազատ ալ թողուց: Բայց վերջը նորէն խարդախութեամբ կանչելով սկսաւ տանջել ու չարչարել որ կամ հաւատքը ուրանայ և կամ մեռնի: սոսկալի տանջանքներ տալէն վերջը մորթել ու գլուխն ալ կտրել տուաւ՝ տասնըչորս տարի թշուառութեամբ թագաւորելէն ետքը (913):

ԴԱՍ ԺԷ.

Աշոտ Բ. Երկար և Արսաւ :

Հ. Սմբատին մեռնելէն ետքը Հայոց վիճակը
խնչալէս եղաւ .

Պ. Յուսուփ Երնջակ ամուր բերդը առնելով,
բնակիչներուն մեծ մասը ջարդեց ու շատն ալ գե-
րի տարաւ . ու ասով բոլոր Հայաստանի տիրելով
պահապաններ թողուց ու ինքը Պարսկաստան գը-
նաց :

Հ. Երբոր լսեց Աշոտ Սմբատայ տղան իր հօրը
մեռնիլը ինչ ըրաւ .

Պ. Վեցհարիւր հոգւոյ չափ մարդիկ ժողվելով,
վաղեց Յուսուփին թողուցած պահապաններուն
վրայ ու սաստիկ ջարդ տալով զամէնքն ալ փա-
խուց :

Հ. Հայերը Աշոտ Երկաթին քաջութիւնները
տեսնելով ինչ ըրին .

Պ. Միաբանեցան ու զինքը թագաւոր դրին .
բայց քիչ մը ատենէն նախարարներէն ոմանք վը-
րան նախանձելով, ապստամբեցան իրմէ ու նորէն
խռովեցին աշխարհքը : Աս բաներէս զօրացած Յու-
սուփ՝ շատ չարիք հասուց Հայոց :

Հ. Հայոց աս թշուառութիւններուն մէջ, չե-
ղան մէկը որ սղործի ու խաղաղեցնել ջանայ .

Պ. Կոստանդին Պերփեռուժէն Յունաց կայսրը,
որ լսելով Հայոց խեղճութիւնները Աշոտը Ստամ-
պուլ կանչեց, ու շատ պատուելէն ետքը՝ Յունաց

Հ. Երբոր Աշոտ Սեան կղզին քաշուեր էր, Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր.

Պ. Յուսուփ Նըսր անուհով վերակացու մը խաւրեց որ շատ չարիք հասուց Հայոց, իրենց անմիաբանութեանը ցաւալի և արժանաւոր պատիժ:

Հ. Աշոտ Երկաթ ինչպէս յաղթեց Բըշր ոստիկանին.

Պ. Նըսրին տեղը Բըշր խրկուեցաւ. ասիկայ իմանալով որ Աշոտ Սեան կղզին քաշուեր է՝ ուղեց բռնել. բայց Աշոտ իրեն քիչուոր մարդիկը այլ և այլ նաւակներու մէջ բաժնելով նետաձգութեամբ շատ մարդ սպաննեց, որով թշնամիները սկսան փախչիլ. ինքն ալ ետևին իյնալով հալածեց, ու զարձաւ իր տեղը:

Հ. Աշոտ ինչուան երբ Սեան կղզին քաշուած մնաց.

Պ. Տեսնելով որ կամաց կամաց խաղաղացաւ Հայաստան, ինքն եկաւ իր թագաւորութիւնը ձեռք առաւ ու հաշտութիւն ըրաւ Աբաս եղբորը հետ. և քսանըջորս տարի ընդհատ ու անհանգիստ կերպով թագաւորեւէն ետքը մեռաւ: Ասիկայ Շահընշահ (Թագաւորներու թագաւոր) ալ ըտուեցաւ:

Հ. Աբաս եղբորը տեղը յաջորդելով ինչ կերպով կառավարեց աղգը.

Պ. Աթոռը կարս դրաւ. իր զգօնութեամբը թշնամիներուն յաղթեց ու խաղաղութիւն ըրաւ, որով Հայաստան սկսաւ ծաղկիլ:

Հ. Աբաս ինչ երևելի պատերազմ ըրած ունի.

Պ. Բեր Աբաց և Ապխազաց թագաւորը պատերազմի ելաւ Աբասին դէմ, ու ծաղրելով պատգամ խաւրեց որ կարսին մայր եկեղեցին ինքը սլիախ

Հ. Երբոր Աշոտ Սևան կղզին քաշուեր էր, Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր.

Պ. Յուսուփ Նըր անունով վերակացու մը խաւրեց որ շատ չարիք հասուց Հայոց, իրենց անմիաբանութեանը ցաւալի և արժանաւոր սպառիժ:

Հ. Աշոտ Երկաթ ինչպէս յաղթեց Բըշր ոստիկանին.

Պ. Նըրին տեղը Բըշր խրկուեցաւ. ասիկայ իմանալով որ Աշոտ Սևան կղզին քաշուեր է՝ ուղեց բռնել. բայց Աշոտ իրեն քիչօր մարդիկը այլ և այլ նաւակներու մէջ բաժնելով նետաձգութեամբ շատ մարդ սպաննեց, որով թշնամիները սկսան փախչիլ. ինքն ալ ետևին իյնալով հալածեց, ու դարձաւ իր տեղը:

Հ. Աշոտ ինչուան էրբ Սևան կղզին քաշուած մնաց.

Պ. Տեսնելով որ կամաց կամաց խաղաղացաւ Հայաստան, ինքն եկաւ իր թագաւորութիւնը ձեռք առաւ ու հաշտութիւն ըրաւ Աբաս եղբորը հետ. և քսանըջորս տարի ընդհատ ու անհանգիստ կերպով թագաւորելէն ետքը մեռաւ: Ասիկայ Շահընշահ (Թագաւորներու թագաւոր) ալ ըսուեցաւ:

Հ. Աբաս եղբորը տեղը յաջորդելով ինչ կերպով կառավարեց ազգը.

Պ. Աթոռը կարս գրաւ. իր զգօնութեամբը թշնամիներուն յաղթեց ու խաղաղութիւն ըրաւ, որով Հայաստան սկսաւ ծաղկիլ:

Հ. Աբաս ինչ երևելի սպառերազմ՝ ըրած ունի.

Պ. Բեր վրաց և Ասիաղայ թագաւորը սպառերազմի ելաւ Աբասին գէմ, ու ծաղրելով սպառերազմ խաւրեց որ կարսին մայր եկեղեցին ինքը սլիախ

դայ օրհնէ վրայ ծխով. Աբաս զէմն ելաւ յաղ-
թեց ու բռնեց և Վարս բերելով ցըցուց ան եկե-
ղեցին որ կ'ուզէր օրհնել, ու վերջը աչքերը կուր-
ցուց :

Հ. Աբաս սրջափ ատեն թագաւորեց .

Պ. Քամհրէջորս տարի խելքով ու խաղաղու-
թեամբ (953) :

ԴԱՍ ԺԸ .

Արծրունեաց կամ վասպուրակիսե աշխարհիև
քաղաւորոչիւնը : Աշոտ Ողորմած ոչ Սյւլ-
բատ Բ :

Հ. Ո՞վ եղաւ Արծրունեաց առաջին թագաւորը .

Պ. Գագիկ, Սմբատ առաջինին քեռորդին, ինչ-
պէս որ վերը ըսինք :

Հ. Գագիկին որո՞նք յաջորդեցին .

Պ. Իր որդին Աշոտ Գերենիկ 16 տարի . ետքը
Գերենիկին պղտի եղբայրը Համազասպ Աբու-
սահլ, որուն յաջորդեցին իր իրեք տղաքը Աշոտ,
Գուրգէն, Սենեքերիմ, աս Սենեքերիմը Սկիւթա-
ցոց բռնութիւններէն ազաւելու համար՝ ինքը
Սեբաստիոյ գաւառը առաւ Յունացմէ ու վաս-
պուրականը անոնց առաւ 1021ին : Հոն իրեն յա-
ջորդեց իր որդին Գաւթիմ, անոր ալ յաջորդեցին
Ատովմ և Աբուսահլ որոնք երբոր մեռան 1080ին,
բոլորովին վերցուեցաւ ան թագաւորութիւնն ալ :

Հ. Աշոտ Գերենիկին թագաւորութեան ատե-
նը ինչ յիշատակի արժանի գործ պատահեցաւ .

Պ. Ապլխարիսի Հաւնունիին Դերենիկը մասնեւ
լը ու վերջէն ըրած քաջութիւնը :

Հ. Ապլխարիսի ինչո՞ւ համար Դերենիկը մաս-
նեց թշնամեաց ձեռքը .

Պ. Վասն զի Դերենիկ ուրիշներուն գրգռու
թեամբը Ապլխարիսը սպարապետութեան սաշ-
տօնէն ձգեր էր . Ապլխարիս ալ աս բանիս վրէժը
տանելու համար Հեր ու Զարեանդ դաւառներուն
իշխանները պատերազմի յորդորելով անոնց ձեռ-
քը մասնեց զինքը :

Հ. Ապլխարիս իր ըրածին վրայ ինչպէս զզջաց .

Պ. Վանհայրները ու եպիսկոպոսները լսելով
աս բանս նզովեցին Ապլխարիսը . ինքն ալ զզջաց
իր յանցանացը վրայ . օր մը երբոր իշխանները
գաշախ մը մէջ Դերենիկը կը չարչարէին հեռը խո-
ղալով, Ապլխարիս իմացաւ ու հոն տեղուանքը գա-
րան մտաւ և իշխաններէն ո՞րը սպաննեց ո՞րը վա-
խուց Հեր քաղաքը, որոնք մէկէն քաղքին գանե-
րը գոցեցին . Ապլխարիս այնպէս կատաղութեամբ
զարկաւ որ սուրը երկըթէ դրան մէջը խրեցաւ մը-
նաց . և ասանկով ազատեց Դերենիկը (940) :

Հ. Աբասին մեռնելէն ետև Հայոց վիճակը ինչ-
պէս եղաւ .

Պ. Նախարարները չմիաբանելուն համար տա-
սը տարի առանց թագաւորի մնաց Հայաստան .
թէպէտ և Աշոտ Աբասին որդին շատ զօրք ժող-
ված խեղքով աղգը կը կառավարէր ու թշնամիներ
ուն սիրաը վախ ձգեց իրեն քաջութիւններովը
(952) :

Հ. Աշոտ Գ. ինչպէս թագաւորեց .

Պ. Տեսնելով նախարարները Աշոտին կատարե-

լուծիւնները՝ թագաւոր օժեցին զինքը • ասիկայ իր ողորմածութեանը համար Աշոտ Ողորմածը սուեցաւ :

Հ • Աշոտին տանը ուրիշ ինչ թագաւոր ալ կար հայաստան •

Պ • Մուշեղ Աշոտին եղբայրը գլուխ քաշելով Կարսի մէջ թագաւորեց • Աշոտ խառնութիւն չըլլալու համար ձայն չհանեց • ուստի թագաւորական ան ճիւղն ալ քիչ մը ատեն գնաց ու վերջը Յունաց անցաւ :

Հ • Աշոտին յիշատակի արժանի գործողութիւնները որոնք են •

Պ • Իրեն խաղաղասէր խելացիութիւնն ու բարեպաշտութիւնը, որուն նմանը չեղաւ Բագրատունեաց մէջ • Ասիկայ Անին մայրաքաղաք ընելով զարդարեց :

Հ • Աշոտ ինչ արդիւնք ըրաւ որ ամիրապետէն պատիւներ ընդունեցաւ •

Պ • Համաուն Տաճիկներուն սպարապետը ապրտամբելով ամիրապետէն, Հայաստանի վրայ վաղեց • Աշոտ դէմը ելլելով զինքը սպաննեց :

Հ • Աշոտին ո՞վ յաջորդեց •

Պ • Բասնըվեց տարի սքանչելի կերպով կառավարելէն ետքը, սրբութեամբ մեռաւ • Իրեն յաջորդեց Սմբատ իր անդրանիկը :

Հ • Սմբատ Բ • ինչ տեսակ կառավարութիւն ունեցաւ •

Պ • Իր հօրը պէս խաղաղասէր ու շինութեանց ետէ եղաւ, ու Տրդատ ճարտարապետին ձեռքով շինեւ տուաւ Անիի մայր եկեղեցին և ուրիշ շատ շէնքեր :

Տ. Խնչուան ետքը իր բարեպաշտութեանը մէջ մնաց .

Պ. Չէ . սկսաւ վերջերը եկեղեցական օրինաց դէմ բաներ ընել որով առեւի եղաւ . տասուերկու տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ (988) :

ԴԱՍ ԺԹ .

Գագիկ Ա . և Յովհաննէս Մմբատ :

Տ. Գագիկ Ա . ինչ կողմանէ անուանի եղաւ .

Պ. Թէ բարեպաշտութեամբ և թէ քաղաքաշինութեամբ Բագրատունեաց երևելի ու գովելի թաւգաւորներէն մէկը եղաւ . երեսուն տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ . ասիկայ լմնացուց Անիին շէնքերը :

Տ. Ո՞վ յաջորդեց Գագիկ Ա . ին .

Պ. Յովհաննէս Մմբատ որ թէպէտ և խելացի էր , բայց գործունեայ և աշխոյժ չըլլալուն շատ ջարիքներ հետևեցաւ Հայաստանի մէջ . նաև Աշոտ եղբայրն ալ ապստամբեցաւ իրմէ որ քաջ ու ապրդուխ երիտասարդ մըն էր :

Տ. Յովհաննէս՝ Աշոտին հետ ինչպէս հաշտուեցաւ .

Պ. Աշոտ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի թագաւորէն օգնութիւն առնելով եկաւ Անին պաշարեց . Պետրոս կաթողիկոս ու Գորգի Վրաց թագաւորը մէջ մտնելով հաշտեցուցին զիրենք :

Տ. Աշոտ իր խոստմանը մէջ հաստատուն մնաց .

Պ. Զղջալով ըրած խոստմանը վրայ, հիւանդ ձեացաւ. երբոր Սմբատ զինքը տեսնելու եկաւ, հոն որոգայթի մէջ բռնուեցաւ ու սկսաւ աղաչել Աշոտին որ իր կենացը խնայէ. Ապիրատ իշխանը բռնեց զՍմբատն ու ձեացուց թէ մեռցընելու կը տանի. բայց գնաց Անի՝ ու նորէն Սմբատը թաղաւորեցուց և ինքը փախաւ գնաց:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Յովհաննէս Սմբատ Անին Յունաց Ալասիլ կայսեր խոստացաւ տալ.

Պ. Ալասն զի իր թագաւորութեանը չորրորդ տարին Սկիւթացիք հայաստանի վրայ վազելով շատ փրասներ հասուցին. ինքն ալ չկրնալով դէմ դնել՝ Ալասիլ կայսեր թղթով խոստացաւ որ իր մեռնելէն ետքը Անին Յունաց անցնի, միայն թէ Ալասիլ օգնէ իրեն Սկիւթացւոց դէմ (1024):

Հ. Սմբատին թղթով ըրած աս խոստմունքը ի՞նչ հետեանքներ ունեցաւ.

Պ. Կոստանդին՝ Ալասիլ կայսեր եղբայրը՝ մեռնելու ատենը, Կիրակոս անուշով հայ քահանայ մը կանչեց ու ետ տուաւ Անիին համար եղած դաշինքի նամակը: Աս անգգամ քահանան ալ պահեց թուղթը քովը, ու երբոր 1034ին Միքայէլ կայսրը նստաւ, տարաւ նորէն անոր տուաւ թուղթը. ու ինքը անոր փոխարէն շատ ստակ առաւ. աս բանս պատճառ եղաւ որ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կործանեցաւ:

Հ. Սմբատ որչափ ատեն թագաւորեց.

Պ. Քսան տարի ու անորդի մեռաւ: Ասոր թագաւորութեան վերջի տարիները Տուղթիլ Սկիւթացւոց իշխանը խխտ շատ փրաս ու աւերմունքներ ըրաւ հայաստանի մէջ, որուն դէմ դրաւ քաջութեամբ քիչ մը ատեն Ալասակ Պահլաւունի,

Թէպէտ և վերջը ինքն ալ սպաննուեցաւ առանձնացած աղօթք ընելու ատենը :

Հ. Վասսուրական դաւառին մէջ աս միջոցներս ի՞նչ անողորմութեան դործք եղաւ .

Պ. Խարիկ անուշով Պարսիկը որ Բերկրիին քաղաքապետն էր, Հայերէն հալածուելով ոխ պահեց . ու քանի մը ամիրաներու օգնութեամբը յաղթելով Հայոց, մարդաչափ խորութեամբ փոս մը փորել տուաւ, ու ձեռքը ինկած մարդիկը մորթել տալով՝ արիւնով լեցուց փոսը, ու ինքը արիւնաբոյծ գազանի պէս մէջը մտնելով լուացուեցաւ :

ԴԱՍ Ի .

Գագիկ Գ. և Բագրատունեաց քաղաւորութեան կործանիչը :

Հ. Յովհաննէս Մաբատին մեռնելէն ետքը ի՞նչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան .

Պ. Երկու տարի անտէր մնալով՝ Վեստ Սարգիս Միւնեաց իշխանը զօրացաւ ամենուն վրայ և կ'ուզէր թագաւորել :

Հ. Ի՞նչ հնարք բանեցուց Վեստ Սարգիս որ պէս զի իր խռովասէր ու ամբարտաւան խորհուրդը առաջ տանի .

Պ. Երբոր լսեց Միքայէլ կայսրը որ Մաբատ մեռեր է, իրեք անգամ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ որ երթան Անին առնեն . Վեստ Սարգիս ամենայն կերպով անոնց օգնեց, որպէս զի Միքայէլ կայսեր առջևը արդիւնք մը ըրած ըլլայ :

Հ. Նախարարները Հայաստանի աւերմունքը տեսնելով ի՞նչ ըրին .

Պ. Վահրամ Պահլավունիին յորդորանքովը միաբանեցան ու Գաղիկ ԲԸ . թագաւոր օժեցին . որն որ Յովհաննէս Սմբատին Աշոտ եղբորը տղան էր՝ իմաստուն և շատ չնաշխարհիկ կատարելու թիւններով զարդարուած (1042) .

Հ. Գաղիկ Բ. ին առջի գործողութիւնը որն եղաւ .

Պ. Վէստ Սարգիսը բռնեց ու կապած Անի բերաւ . բայց վերջը ուրիշներու միջնորդելովը ազատ թողուց զինքը :

Հ. Գաղիկ Բ. ուրիշ ի՞նչ քաջութեան գործք ըրաւ .

Պ. Սկիւթացիք Հայաստանի վրայ վազեր էին . Գաղիկ տանըվեց հազար զօրքով անոնց դէմ ելաւ ու վարդեաութեամբ և քաջութեամբ սպաներազմելով զամէնքն ալ փախուց :

Հ. Ուրիշ որո՞ւ հետ սպաներազմ ըրաւ .

Պ. Մանուկաս Միքայէլ կայսեր յաջորդընորէն սկսաւ Անին ուզել . երբոր Գաղիկ յանձ չառաւ , Մանուկաս երկու անգամ վրան սպաներազմի ելաւ , բայց յաղթուեցաւ . աս ամէն չարութեանց սպառնան էր Վէստ Սարգիս :

Հ. Վէստ Սարգիս երբոր տեսաւ որ Մանուկաս յաղթուելով իր խորհուրդը փուճճ էլաւ , ի՞նչ չարիք մտածեց .

Պ. Իրեն պէս քանի մը աղգատեաց փառամուտ ու չար նախարարներու հետ միացած , խորհուրդառաւ Մանուկաս կայսեր որ բարեկամութեամբ Ստամպուլ կանչէ Գաղիկը , ու վերջը իրենք մատնեն Անին :

Հ. Գազիկ յանձն առաւ կայսեր հրաւերքը .

Պ. Իմանալով կայսեր ու իր թշնամեաց չար միտքը ամենեւին յանձ չառաւ . բայց նախարարներ ընտուտ երդում ընելով թէ իրենք Անին կը սպաշարանեն՝ յորգօրեցին զինքը որ կայսեր երթոյ . ինքն ալ ելաւ գնաց , աւելի ճարը հասնելով քան թէ համոզուելով :

Հ. Կայսրը ինչ կերպով ընդունեցաւ զինքը .

Պ. Նախ մեծ պատիւ ու սէր ցըցուց , բայց վերջը սկսաւ Անին ուղել . Գազիկ ամենեւին կերպով մ'ալ յանձն չառաւ . ան ատեն Ալեսա Սարգիս ու իր կուսակիցները Անին բանալիները կայսեր խըրկեցին :

Հ. Գազիկ երբոր տեսաւ Անին բանալիները ինչ ըրաւ .

Պ. Կրքէն ու յուսահատութենէն թագաւորութիւնն ալ ձգեց իրեք տարի իշխելէն ետքը . կայսրը աւ բանիս վրայ ուրախացած՝ Գազիկին քանի մը քաղաքներ տուաւ ու ինքը Հայաստանի տիրեց (1045) :

Հ. Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանելէն ետքը , ինչ խեղճութիւններու հասաւ Հայաստան .

Պ. Ամէն տեսակ թշնամի Հայաստանի վրայ վաղելով մտքէ չանցած չարիքը հասուցին Հայոց , որոնց մէջ նշանաւոր եղան Տուղրիլ , Ալիաւան ու իր ալան Մելիք շահ :

Հ. Աս միջոցներուն մէջ ինչ քաջութեան դործք կը ստատուի թաթաւ սպարապետին վրայ .

Պ. Ըստիկայ Տուղրիլին զօրացը գէմ ելլելով , շատ չարիք հասցընելէն վերջը , անոր իշխաններէն մէ-

կուն տղան վերաւորեց : Երբոր Թաթուլը բռնուե-
լով Տուղրիլին դիմացը ելաւ, ըսաւ Տուղրիլ. « Թէ
որ ապրի տղան զքեզ ալ կը խալըսեմ » . սրտաս-
խան տուաւ Թաթուլ. « Թէ որ զարնուածքը իմս
է չապրիր » . մեռաւ տղան , անոր համար զինքն
ալ սպաննեցին :

Հ . Ալիասլան Տուղրիլին յաջորդելով ինչ չա-
րիք հասուց հայոց .

Պ . Երկար ատեն Անին պաշարելէն ետքը առաւ
ու սոսկալի ջարդեր ըրաւ Անուոյ մէջ :

Հ . Գազիկ Աբասեան ինչ հնարքով ազատե-
ցաւ Ալիասլանին հարուածէն .

Պ . Սուգի լաթեր հագած Ալիասլանին դիմացը
ելաւ , ըսելով որ « Տուղրիլին մահուանը համար
սուգի մտեր եմ » . Ալիասլան վրան խղճալով սի-
րով պագատուեցաւ հեռը ու չարիք մը չհասուց :

Հ . Գազիկ Բ . ինչո՞ւ համար Թշնամացաւ Յու-
նաց հետ .

Պ . Կապագովկիոյ Յոյները չարաչար կը նախա-
տէին զհայերը . ու Կեսարիոյ մեարապօլիան ալ
իր շանը անունը Արմէն գրեր էր , ինչպէս նաև ու-
րիշ շատերը :

Հ . Գազիկ Բ . աս նախատանաց վրէժը ինչպէս
հանեց :

Պ . Երբոր մեարապօլիան քովը կերակուրի գա-
ցեր էր , խնդրեց Գազիկ որ շունը կանչէ . մեարա-
պօլիան ալ Արմէն ըսելով կանչեց . ան ատեն Գազ-
կայ ծառաները բռնեցին շունն ու մեարապօլիար
ու պարկի մը մէջ դնելով սկսան շունը չարաչար
ծեծել . ան ալ կատաղութեամբ այնչափ խաճաւ
զմեարապօլիա՞ր որ երկուքն ալ պարկին մէջ մեռան :

Հ. Յոյնք իրենց վրէժը ինչպէս հանեցին Գա-
գիկէն :

Պ. Երբոր անգամ մը Կիզիստոա բերդը դացած՝
պարտեզին մէջ կը հանգչէր, բերդին տէրերը, ո-
րոնք յոյն էին, դարան մանելով բռնեցին զինքը
ու սոսկալի տանջանքներով սպաննեցին . վերջը
մարմինն ալ բերդին վրայ կախեցին : Թշուառու-
թեամբ թագաւորեց ու ապրեցաւ, խեղճութեամբ
մեռաւ (1079) :

Հ. Յոյները սրչափ ատեն տիրեցին Հայաստանի .

Պ. Քիչ միջոց . վասն զի Մելիք շահ Յոյները
վաճնեց ու ինքը տիրեց Հայաստանի :

Հ. Բագրատունեաց տէրութիւնը կործանելէն
ետե, մէկալ ապստամբ կամ բռնաւոր թագաւոր-
ները ինչ եղան .

Պ. Աս միջոցներուն վերցուեցան անոնք ալ, որ
էին Արծրունեաց ու Կարսի թագաւորութիւնը
որն որ իրեք թագաւոր ունեցաւ Մուշէղ, Աբաս
ու Գազիկ, որ իր տէրութիւնը Յունաց տուաւ և
ինքը Ծամադաւ բերդը քաշուեցաւ (1066) :

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ի Ն Ե Ա Ն Յ

Դ Ա Ս Ի Ա .

Ռոչրէն Ս. Կուսուսնդիս Ս. Թորոս Ս. Լևոն Ս.
Թորոս Բ. Մշկն և Ռոչրէն Բ. :

Հ. Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ինչպէս սկսաւ .

Պ. Բաղրատունեաց տէրութեան կործանելէն երեսուներջորս տարի վերջը, Ռուբէն անունով իշխան մը Գագկայ ազգականութենէն, Կիլիկիոյ կողմերը երթալով հոն տեղի հայոց սիրտը վատարկեցաւ, ու խել մը կարիճ գլուխը ժողվելով քանի մը սղախ քաղաքներու տիրեց ու սկսաւ կառավարել զանոնք (1080) :

Հ. Ռուբէն որչափ ատեն իշխեց .

Պ. Գող Վասիլ ըսուած իշխանին օգնութեամբ բը ուրիշ քաջութիւններ ալ ընելէն վերջը Յունաց դէմ, տասնըվեց տարի իշխելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց իրեն .

Պ. Իր որդին Կոստանդին Ա. որ խելքով հինգ տարի կառավարեց տէրութիւնը, ու Լատինա-

ցւոց՝ որ սուրբ երկիրը ազատելու կ'երթային օգնեց. որոնցմէ վերջը շատ ընծաներ ու պատիւներ առաւ :

Հ. Թորոս Ա. իր հօրը տեղը յաջորդելով ինչ քաջութիւններ ըրաւ .

Պ. Յոյներէն սպատերազմով Անարզաբա քաղաքը առաւ . Սկիւթացիները ու Պարսիկները որ հայաստանի վրայ կը վազէին ցրուեց ու փախուց . Կիլիսառա բերդն ալ վարպետութեամբ առնելով Գազիկը մեռցրնողները սպաննեց : Թորոս քսան ու իրեք տարի իշխեց ու մեռաւ :

Հ. Թորոս Ա. ին՝ ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Իր եղբայրը Լևոն Ա. որ Մամեստիա և ուրիշ շատ քաղաքներ առնելով ամենուն սիրտը վախճդեց՝ ինչուան նաև Յունաց ալ :

Հ. Լևոն Ա. ինչպէս բռնուեցաւ Պետևին Անտիոքի կոմսէն .

Պ. Պետևին Լևոնին վրայ նախանձելով զինքը սեղանի կանչեց ու բռնելով բանար դրաւ . Լևոն քանի մը քաղաքներ ու իր որդին սպատանդ առնելով ազատեցաւ :

Հ. Լևոն աս նախատանաց վրէժը ինչպէս հանեց .

Պ. Մէկէն զօրք ժողովեց ու տուած քաղաքները ետ առնելէն զատ, այնչափ նեղը խոթեց Պետևինը, որ ինքը Լևոնին սպատանդներ տալով՝ հազիւ խալըսեցաւ ձեռքէն :

Հ. Լևոն ինչուան վերջը կրցաւ խաղաղութեամբ իշխել .

Պ. Չէ . վասն զի Յովհաննէս Պերփեռուժէնան .

Համար զօրքով վրան պատերազմի ելաւ՝ նախան-
ձելով ըրած քաջութիւններուն վրայ • Լևոն իշ-
խաններուն անմիաբանութեամբը անօգնական մը-
նալով յալթուեցաւ, ու բռնուելով Ստամպօլ
բանա դրուեցաւ (1137) :

Հ • Լևոն ո՞րչափ ատեն բանաը կեցաւ •

Պ • Տարի մը բանաը մնալէն վերջը՝ կայսրը վրան
խղճալով բանաէն հանեց ու իր պալատը կը պա-
հէր : Քանի մը տարիէն նորէն բանաը դրուեցաւ
իր թորոս որդւոյն հետ մէկ տեղ, ուր որ սրաին
ցաւէն մեռաւ :

Հ • Թորոս Բ • Բ՛նչ կերպով իշխանութիւնը ձեռք
ձգեց •

Պ • Երբոր Կիւ Մանուէլ կայսր եղաւ՝ Թորոս
որ արդէն բանաէն ելած էր, փախաւ ու Կիլիկիա
գալով յայտնեց իշխաններուն իրեն ո՞վ ըլլալը • ա-
նոնք ալ միաբանեցան ու զինքը իշխան գրին իրենց
վրայ, որ սկսաւ մէկէն քաջութիւններ ընել :

Հ • Կիւ Մանուէլ երբոր լսեց Թորոսին քաջու-
թիւնները Բ՛նչ ըրաւ •

Պ • Անդրոնիկոս զօրավարը խաւրեց շատ զօր-
քով որ երթայ Թորոսը շլթայի զարկած Ստամ-
պօլ բերէ :

Հ • Անդրոնիկոս կրցա՞ւ կայսեր պատուէրքը կա-
տարել •

Պ • Չէ • վասն զի երբոր լսեց Թորոս աս բանս՝
սաստիկ բարկանալով, անանկ քաջութեամբ պա-
տերազմեցաւ, որ մեծ ջարդ տալէն ետքը Յունաց,
շատ իշխաններ ալ դերի բռնեց անոնցմէ :

Հ • Թորոս Բ՛նչ ըրաւ աս իշխանները •

Պ. Կայսրը խիստ շատ ստակով գնեց • Թորոս բոլոր առած ստակը զօրացը բաժնեց դեսպաններուն առջին, երբոր անոնք զարմացան • ըսաւ Թորոս • « Կամաւ ըրի որպէս զի նորէն բռնեն ձեր իշխանները » :

Հ. Ինչո՞ւ համար նորէն պատերազմ բացուեցաւ Հայոց և Յունաց մէջ •

Պ. Ստեփանէ Թորոսին եղբայրը ապստամբելով իրմէ՝ շատ չարիք հասուց Յունաց • անոնք ալ հնարքով մը զինքը բռնելով եռացեալ ջուրի մէջ սպաննեցին • ասով պատերազմ բացուեցաւ Յունաց ու Թորոսին մէջ :

Հ. Թորոս աս պատերազմներուն մէջն ալ յաղթեց Յունաց •

Պ. Առջի բերանները միշտ յաղթեց • բայց երբոր աեսաւ որ Կիւ Մանուէլ մեծ պատրաստութեամբ վրան կուգայ, հաշտութիւն ըրաւ կայսեր հետ, ու քանի մը տարիէն մեռաւ քսանըջորս տարի իշխեցէն ետքը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Թորոսին մեռնելէն ետքը խռովութիւն ինկաւ Հայոց մէջ •

Պ. Այսին զի Թորոսին աղան պզտիկ ըլլալով իրեն խնամակալ դրուեցաւ Թովմաս Պայլ որ ազգաւ Լաթին էր : Մէհ թորոսին եղբայրը որ արդէն ապստամբած էր՝ Բերիայի ամիրայէն օգնութիւն առնելով եկաւ ու ինքը սկսաւ իշխել, շատ խռովութիւններ ըլլալէն ետքը :

Հ. Մէհ յորջափ առեն իշխեց •

Պ. Հինգ տարի իշխեցէն ետքը սպաննեցին զինքը՝ իրեն անկարգութիւններուն համար, ու Ռուբէն Բ. ը իշխան դրին (1174) :

Հ. Ռուբէն Բ. Բնչսկէս կառավարեց իր սղախ
աւերութիւնը.

Պ. Շատ մեծ խնամք ունեցաւ իր երկրին բա-
րելաւութեանը վրայ. բայց սիրտս որ Հեթում
լամբրոնի իշխանը հետը թշնամացաւ, պատճա-
ռաւ որ Ռուբէն Տարսնը Յունաց ձեռքէն աւեր
էր :

Հ. Ինչ հեռանք ունեցաւ աւերիւ իշխանաց
թշնամութիւնը.

Պ. Պատերազմի ելան իրարու դէմ, ու Հեթում
յաղթուելով օգնութիւն կանչեց Պեմունդ անու-
նով Անախոբայ լասին կոմսը. Պեմունդ ալ բարե-
կամութիւն ձեռնընկելով Ռուբենին հետ, բռնեց
զինքը ու շղթայի դարկաւ :

Հ. Ինչ կերպով ազատեցաւ Ռուբէն բանաւն .

Պ. Լեոն Ռուբենին եղբայրը լսելով աս բանս՝
շատ զօրքով սաստիկ նեղը խոթեց Հեթումն ու Պե-
մունդը, ու իր եղբայրը ազատելով բերաւ աթոռը
նստեցուց :

Հ. Ռուբէն Բ. որչափ ատեն իշխեց .

Պ. Տասնըմէկ տարի իշխելէն ետքը վախճմբ բա-
շուելով կրօնաւոր ելաւ, ու Լեոնը իր տեղը իշխե-
ցուց :

ԴԱՍ ԻԲ .

Առն Բ . Փիլիպպոս ու Հերոսմ Ս . Առն Գ :

Հ . Առն Բ . ինչ բաներով երևելի եղաւ .

Պ . Իրեն իմաստութեամբը , քաջութեամբը ու ան ամէն կատարելութիւններով որ թագաւորի մը հարկաւոր են . որով նաև իր ակերութիւնը ամենայն մասամբ ծաղկեցուց ու ընդարձակեց :

Հ . Ինչպէս թագաւոր եղաւ Առն Բ .

Պ . Երուսաղեմի վրայ դացող խաչակիր զօրաց օգնելով անուէր Եւրոպա հռչակուեցաւ , ու Փրեդերիկոս Գերմանացոյ կայսրն ալ թագ խոստացաւ . բայց ինքը մեռնելով իրեն յաջորդը Հենրիկոս և Կեղեատիանոս Պապը կատարեցին Փրեդերիկոսի խոստումները թագ ու դրօշ խաւրելով . Առն ալ Ստոյ մէջ թագաւոր օծուեցաւ Գրիգոր կաթողիկոսէն (1198) :

Հ . Առն թագաւոր օծուելէն ետքը ինչ պատերազմներ ըրաւ .

Պ . Քայքառուղ Իկոնիոյ ամիրային յաղթեց , թէպէտ և սկզբան յաղթուեցաւ իշխաններուն յանդգնութեանը պատճառաւ . նոյնպէս նաև Բերիոյ ամիրային ալ յաղթեց , ուսկից շատ աւարտաւ ու անոր իրմէ պահանջած հարկը ինքը անկէ առաւ :

Հ . Առն Բ . որչափ ատեն թագաւորեց .

Պ . Երեսունըջորս տարի . ու բարի անուամբ մեռաւ :

Հ. Լեոն Բ. ին տեղը ո՞վ անցաւ .

Պ. Մանչ տղայ չունենալով՝ Չապէլ անունով աղջիկը տեղը անցաւ : Իշխանները միացան ու Չապէլը Փիլիպպոս անունով լատինի մը հետ կարգեցին որ մօր կողմանէ միայն հայ էր . ասիկայ երկու տարի իշխելէն ետքը սկսաւ Սոյ հարստութիւնները Անտիոք կրել . աս բանիւ բարկանալով իշխանները բանալը դրին զինքը՝ ուր որ մեռաւ քիչ ատենէն :

Հ. Փիլիպպոսին տեղը ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Հեթում Ա. որ Չապէլին հետ կարգուէլով ինքը թագաւոր եղաւ ու շատ զարգարեց Հայաստանը :

Հ. Ինչո՞ւ համար Հեթում թաթարաց Մանգոյ խանին գնաց .

Պ. Տեսնելով որ թաթարները շատ չարք կը հասցընեն Հայաստանի, ու կրնան նաև իր երկրին վրայ ալ դալ, ելաւ թաթարստան գնաց որպէս զի խանին աղաչէ որ վնաս չընեն Հայոց : Մանգոյ խանը սիրով ընդունեցաւ զինքը և խնդիրքը կատարեց :

Հ. Հեթում թաթարստանէն դառնալէն ետքը ի՞նչ պատերազմներ ըրաւ .

Պ. Իկոնիոյ ամիրան վրան նախանձելով պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ : Նոյնպէս նաև Կոստանդին Լամբրոնի իշխանը ապստամբելով Իկոնիոյ ամիրային հետ միաբանած վրան պատերազմի ելաւ . բայց երկուքն ալ յաղթուեցան :

Հ. Հեթում վերի ըսած թշնամիներէն զատ ուրիշ ի՞նչ նոր թշնամի ունեցաւ .

Պ. Փնաուխտար Եգիպտոսի ամիրան, որ Սկիւ-

Թացւոյ և ուրիշ շատերուն յաղթելէն ետքը, դէս-
պան խրկեց Հեթումին որ Եղիպտացւոյմէ առած
քաղաքները ետ տայ. Հեթում յանձն չառաւ աս
բանս ու իր երկու որդիքը Ղևոնն և Թորոսը թող-
լով անոր դէմ, ինքը դնաց որ Թաթարներէն օգ-
նութիւն առնէ:

Հ. Թորոս և Ղևոն կրցածն Փնտուխտարին յաղ-
թել:

Պ. Թորոս սլատերազմի մէջ մեռաւ: Ղևոնն ալ
գերի ինկաւ. ասով բոլոր երկիրը թշնամիներէն
կոխկռտուեցաւ:

Հ. Հեթումն ետ դառնալով ինչպէս գտաւ Կի-
լիկիան.

Պ. Ամէն բան տակն ու վրայ ու աւերակ դար-
ձած. և տեսնելով որ դարման չկայ ետ ճամբեց
վարձուոր զօրքերը, ու ալաջանքով և շատ ստակ
տալով Ղևոնը գերութենէ ազատեց:

Հ. Ղևոնին դառնալէն ետքը, դեռ ճրջալի ատեն
ալ թագաւորեց Հեթում:

Պ. Քիչ մը ատենէն Ղևոն որդւոյն յանձնեց
Թագաւորութիւնը ու ինքը Գրաղարի վանքը քա-
շուելով բարի մահուամբ մեռաւ քառասունըհինգ
տարի թագաւորելէն ետքը:

Հ. Ղևոն Գ. ինչպիսի մարդ էր.

Պ. Խոհեմ, բարեպաշտ և ուսումնասէր, որով
մէկէն սկսաւ դպրոցներ բանալ ու գիտութիւնը
ծաղկեցընել: որպէս զի տղիաութեան, նախան-
ձու, ատելութեան և փառամոլութեան անիծեալ
չառախոյները չորցնէ. բայց արիսն ինչպէս որ կ'ու-
ղէր վախճանին չճատաւ (1269):

Հ. Ի՞նչ արդէլք եղաւ որ Ղևոն միտքը դրածը չկրցաւ առաջ տանիլ.

Պ. Իշխաններէն ոմանք հետը թշնամանալով՝ գացին Փնտուխտարը Ղևոնին դէմ գրգռեցին. ան ալ անթիւ բաղմուժեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկաւ. Ղևոն անօգնական մնալով միախաւ սրահուրանցաւ, որով թշնամիք ամէն չարիք հասուցին:

Հ. Ղևոն տեսնելով Կիլիկիոյ աւերմունքը ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Ելաւ սրահուրած տեղէն ու քիչ մը զօրք ժողկելով Սմբատ եղբօրը հետ միացած վահտեց Եգիպտացիները, ու յաղթեց նաև Իկոնիոյ ամիրային: Տասնըինը տարի թագաւորեւէն ետքը մեռաւ:

ԳՍՍ ԻԳ.

Հերոսմ Բ. եև ինչոռան Ռոշրիևևանց րազառո-
րոշրևան կործանիլը:

Հ. Հեթում Բ. ինչո՞ւ թագաւոր չօծուեցաւ.

Պ. Վասն զի սաստիկ կրօնասէր ու բարեպաշտ ըլլալով, չէր ուզէր արտաքին բաներու խառնուիլ. անոր համար ալ չորս տարի իշխեւէն ետքը վանք մը քաշուեցաւ ու Թորոս եղբայրը թագաւորեցուց (1293):

Հ. Թորոս Գ. ո՞րչափ տանն թագաւորեց.

Պ. Իրեք տարիէն թագաւորութիւնը ձգեց ու ինքն ալ վանք մը քաշուեցաւ, սախակելով որ նորէն հեթումը գայ թագաւորէ:

Տ. Աս միջոցներուն ինչ խռովութիւն եղաւ Վիլիկիոյ մէջ.

Պ. Մարիամ կայսրուհիին աղաչանքովը (որ իրենց քոյրն էր) Հեթում ու Թորոս Ստամպոլ գացին. ան միջոցին Սմբատ մէկալ եղբայրնին՝ իշխանները համոզելով ինքը թագաւոր օծուեցաւ. ու երբոր անոնք կը դառնային գէմերնին ելլելով երկուքն ալ բանեց, Հեթումը կուրցուց ու Թորոսը սպաննեց:

Տ. Սմբատ կրցաւ հանգիստ թագաւորել.

Պ. Չէ. վասն զի Կոստանդին մէկալ եղբայրնին աս բանիս վրայ բարկանալով, շատ զօրքով Սմբատին վրայ ելաւ ու յաղթելով անոր՝ բանեց զանկայ ու բանտ դրաւ, և ինքը անոր տեղը թագաւորեց: Հեթումն ալ բանտէն հանած հանգիստ կը պահէր:

Տ. Կոստանդին Բ. որչափ ատեն թագաւորեց.

Պ. Երկու տարիի չափ. վասն զի երբոր հրաշքով մը Հեթումին աչքերը բացուեցան, ամէնքը սկսան ուզել որ նորէն Հեթում թագաւորէ. բայց երբոր Կոստանդին աս բանիս վրայ սկսաւ խռովութիւն հանել, Հեթում ալ բանեց զինքը և Սրմբատն ալ մէկտեղ Ստամպոլ խաւրեց:

Տ. Հեթում Բ. երբորդ անգամ թագաւորելով ինչ ըրաւ.

Պ. Այլ և այլ անգամ Եգիպտացւոց ու Լիկայոնացւոց յաղթելէն վերջը, իր Թորոս եղբորը աղան Լևոնը իր տեղը թագաւորեցուց ու ինքը նորէն առանձնացաւ վանքը. բայց միշտ խորհրդով կ'օգնէր Լևոն Դ. ին, որն որ խելացի ու բարեպաշտ էր:

Հ. Լևոն Դ. ին ատենը ի՞նչ նոր խառվուժիւն
ինկաւ Կիլիկիոյ մէջ.

Պ. Լևոն Դ. Գրիգոր Անաւարդեցի կաթուղի-
կոսին յորդորելով Սոոյ մէջ եկեղեցական ժո-
ղովք մը ընել տուաւ, որուն մէջը շատ բան փո-
խեցին ծէսերու վերաբերեալ. խել մը խառվարար
ու անկարգ մարդիկ աս բանիս վրայ բարկացած
մեծամեծ խառվուժիւններ հանեցին Կիլիկիոյ մէջ,
ու ասոնք ալ բաւական չսեպելով, անդգամու-
թեամբ գացին Թաթարաց Պիլղար իշխանը, որ Ա-
նարզաբա կը նստէր, Լևոնին դէմ գրգռեցին:

Հ. Պիլղար ի՞նչ չարիք հասուց Լևոնին.

Պ. Խարդախութեամբ Լևոնը իրեն կանչեց,
իրբն թէ խորհուրդ հարցնելու համար. ան ալ
չատ իշխաններով ու Հեթումն ալ մէկտեղ տաած
եղաւ գնաց. Պիլղար նախ սիրով ընդունեցաւ ու
վերջը զամէհքն ալ թրէ անցուց (1308):

Հ. Լևոն Դ. ին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Օշին Հեթումնի եղբայրը շատ զօրք ժողված՝
Պիլղարին զօրքերը ցրուեց փախուց ու ինքը թա-
գաւոր եղաւ, ստիպելով որ Սոոյ ժողովքին կա-
նոնները պահուին: Օշին գրեթէ աստուածային
հրաշքով մը Նսըր Եգիպտոսի ամիրային ալ յաղ-
թեց որ շատ զօրքով վրան եկեր էր. տասուերկու
տարի թագաւորեց ու լաւ մահուամբ մեռաւ:

Հ. Լևոն Ե. իր հօրը տեղը յաջորդելով ի՞նչ
տեսակ կառավարութիւն ունեցաւ.

Պ. Ռուբինեանց թագաւորներուն մէջ գրեթէ
ամենէն աւելի անգութ և անկարգ կեանք անցնու-
ղը ինքն եղաւ, որով իր կինը, եղբայրը ու Օշին
Պայլ փեսան սպաննել տուաւ անիրաւութեամբ:

Հ. Լևոն Ե. ին ատենը օտար թշնամիները ի՞նչ
չարիք հասուցին Կիլիկիոյ .

Պ. Եգիպտոսի Սուլթանը, թաթարներն ու թուր-
քերը շատ անգամ Կիլիկիոյ վրայ վազելով շատ
իշխաններ հասուցին, միշտ սրատճառ բերելով որ
հայերը Լատինացւոց հետ թղթակցութիւն ու
վերաբերութիւն ունին ու զանոնք կը գրգռեն Ե-
րուսաղէմի վրայ դալու :

Հ. Լևոն Ե. որչափ ատեն թագաւորեց .

Պ. Քսանրմէկ տարի, շատ անհանդիստ ու խեղճ
կերպով :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Լևոն Ե. ին .

Պ. Յովհաննէս Պայլ ազգաւ լատին . ասիկայ
տարիէ մը սղաննուեցաւ իշխաններէն իր հայա-
տեցութեանը համար :

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Եղբայրը Գուխտոն որ երկու տարիէն սպան-
նուեցաւ, Լատինի ծէս ազգին մէջ խոթել ուզե-
լուն համար :

Հ. Կոստանդին Գուխտոնին տեղը յաջորդելով,
ի՞նչ ճամբայ բռնեց .

Պ. Թէպէտ և ազգաւ լատին էր, բայց խելքով
կառավարեց ազգը տասնըութ տարի : Նոյնպէս
ասոր ատենն ալ Եգիպտոսի ամիրան շատ զօրքով
Կիլիկիոյ վրայ եկաւ . բայց չարաչար յաղթուե-
ցաւ Կոստանդինէն :

Հ. Լևոն Զ. ի՞նչ տեսակ կառավարութիւն ու-
նեցաւ .

Պ. Երկու տարի աթոռը առանց թագաւորի
մնալէն վերջը իշխաններուն փառամոլութեանը

Համար ընտրուեցաւ Թագաւոր Աւոն Զ. որուն մայրը միայն Հայ էր. խելացի ու բարեպաշտ ըլլալով շատ լաւ պիտի կառավարէր ազգը, բայց ասիտս ժամանակին պարագաները չթողուցին (1365):

Հ. Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ինչպէս կործանեցաւ .

Պ. Աւոն տասնըմէկ տարուան Թագաւորութեանը մէջ շատ անգամ Եգիպտացիներէն յաղթուեւէն վերջը, Եգիպտոսի Սուլթանը Էջրէֆ Շապան անհամար զօրքով վրան եկաւ ու երկար ատեն պատերազմեւէն ետքը բռնեց Աւոնը ու շղթայի զարնելով Եգիպտոս տարաւ, որով վերջացաւ Հայոց Թագաւորութիւնը Քրիստոսի 1375 թուականին:

Հ. Աւոն Զ. ինչ եղաւ Եգիպտոս .

Պ. Եթէր տարի բանտը կեցաւ Հաւատքը չունանալուն համար. վերջը Սպանիացեոց Յովհաննէս Թագաւորին աղաչանքով՝ գերութենէ ազատեցաւ ու Եւրոպա գնաց:

Հ. Աւոն գերութենէ ազատելէն ետքը ուր գընաց .

Պ. Նախ Երուսաղէմ, ուր իր ընտանիքը թողուց և ինքը անցաւ Հռոմ. վերջը Յովհաննէս Սպանիոյ Թագաւորը իրեն բնակութեան տեղ տուաւ:

Հ. Ո՞ւր մեռաւ .

Պ. Փարիզ. երբոր գացեր էր հոն ճամբորդութեան համար՝ մեռաւ 1393ին, նոյեմբերի 19ին վաթսուն տարուան, ու թաղեցաւ Աեղեսալիեանց վանքին մէջը, ուր որ ինչուան հիմա կայ իր գերեզմանը:

ԴԱՍ ԻԴ.

Ռուսթիևեանց տերութեան կործանելէն ինչոչան
մեր ստեղծեալ լորս՝ զիստուածները :

Տ. Լանկթիմուր Ինչ չարիք հասուց հայաս-
տանի .

Պ. Ռուսթիևեանց թագաւորութեան կործանե-
լէն տասուերկու տարիի չափ ետքը Լանկթիմուր
Էօղպէք Թաթարաց թագաւորը շատ տեղերու տի-
րելով հայաստանի վրայ եկաւ , շատ տեղ այրեց
աւրըշտիկեց ու շատ ալ արիւնհեղուծիւններ ը-
րաւ , մասնաւորապէս Սերաստիոյ մէջ (1387) :

Տ. Ինչ մարդ էր Պելչինէ Ուուպէլեան .

Պ. Քաջ և խոհեմ մարդ մըն էր որ Սիւնեաց
գաւառին մէջ (Խափանի կողմերը) հինգ վեց հա-
զարի չափ հայերու վրայ կ'իշխէր հայրաբար , ու
զամէնքը կը խնամէր :

Տ. Որչափ տեւեց ասոր իշխանութիւնը .

Պ. Վրաց թագաւորը վրան նախանձելով՝ Ամ
նադին անուշով անդամ և շահասէր հայու մը
ձեռքով թոյն խմցնել տուաւ ու մեռուց . թէպէտ
և վերջը Ամնադինն ալ չարաչար մահուամբ սպան-
նուեցաւ (1438) :

Տ. Ինչ չարիք հասուց հայոց Շահաբաս Պար-
սից թագաւորը .

Պ. Սոսկալի արիւնհեղուծիւններ ընելէն ետքը ,
հազարաւոր ընտանիք Պարսկաստան տանելով՝ Նոր
Ջուղան շինել տուաւ ու հոն բնակեցուց . բայց

աս ճամբորդութեան մէջը խիստ շատ մարդիկ խեղճաբար մեռան, ու մնացածները հասան տասուերկու հազար տուն (1604):

Հ. Ի՞նչ գիտելիք կայ Դաւիթ Սիւնի իշխանին վրայ .

Պ. Խելացի ու կարիճ մարդ ըլլալով Սիւնեաց աշխարհքին կողմերը շատ զօրացաւ ասկէ 140 տարի մը առաջ՝ իր քանի մը կարիճներովը, ու չորս տարի Տաճկըններուն դէմ պատերազմեցաւ քաջութեամբ: Իրեն հետն էին Մխիթար, Տէր Աւետիք և Մելիք Բարսաղան կարիճ հայերը (1724):

Հ. Դաւիթ որչափ ատեն իշխեց .

Պ. Վեց տարի. շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը մեռաւ յիսունըչորս տարուան ու իրեն յաջորդեց Մխիթար:

Հ. Մխիթարին իշխանութիւնը որչափ ատեն տևեց .

Պ. Խիստ քիչ. վասն զի քովի մարդիկը զինքը անօգնական ձգելով փախան ցրուեցան, ու վերջը զինքն ալ սպաննեցին: Ասոնցմէ վերջը Հայոց վրայ իրենց ազգէն իշխող մը չեղաւ, բայ՛ի գեղերու վերակացուներէն. Հայաստան ալ Պարսից և Օսմանեանց և վերջը Ռուսաց իշխանութեան տակն անցաւ: Շատ թշուառութիւններէ ու խեղճութիւններէ վերջը հիմայ կրթութեամբ, գիտութեամբ և հայրենասէր անձանց ջանքով՝ ազգերնիս յառաջադիմութեան մէջ է:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ա Ն Ց

Դ Ա Ս Ա.

Մեր ազգին սկիզբը . Հայկայ ապարտաւրու-
րիւնը , Բերայ հետ ըրած պատերազմը , և
իրեն կատարելութիւններն ու մահը :

1 . Մեր ազգը Նոյնահասակին Յարեթ որդիէն
կ'սկսի ջրհեղեղէն քիչ վերջը : Երբոր Նոյայ որ-
դիքը ան աստիճան բազմացան Հայաստանի կող-
մերը որ տեղերնին քիչ գալով սկսան ասգին ան-
դին երթալ , աս գնացողներուն հետ մեկտեղ գնաց
նաև Հայկ անունով մեկը որ Յարեթին երբորդ
սերունդն էր , այսինքն Յարեթին տղուն Գամերին ,

1 . Մեր ազգը ո՛ր ատենէն կ'սկսի , և ո՞վ է մեր
ազգին նախահայրը :

Ի դիւրութիւն ուսանողաց և ըստ խնդրոյ ոմանց 'ի բա-
րեկամաց այս երկրորդ մասիս մեջն ալ հարկ սեպեցինք
հարցմունքներ զնել :

Գամերին տղուն թորգոմին տղան էր: Աս դաղթա-
կանները երթալու ասեն մէկ մեծ դաշտի մը հան-
դիպեցան Սենաար ըսուած տեղը և հոն ամբարտա-
ւանուածեամբ ուղեցին բարձր աշտարակ մը շինել,
ինչպէս որ սուրբ դիրքը կը պատմէ, բայց Աս-
տուած բարկանալով լեզունին խառնակեց ու զե-
րենք ալ ցիր ու ցան ըրաւ:

2. Սենաարայ դաշտին աշտարակը շինել ուղող
հսկաներուն մէջ Բէլ անունով մէկը ուրիշներէն
աւելի զօրաւոր գտնուելով, կէս մը բռնուածեամբ
կէս մ'ալ խոսամունքով անոնցմէ շատը իրեն հնա-
զանդեցուց և կ'ուղէր Աստուծոյ պէս պաշտուիլ
ամենէն և անոնց թագաւոր եղաւ: Աս բանս եր-
բոր իմացաւ Հայկ՝ չուղեց Բելայ հնազանդիլ*.
ուստի ժողովեց տղաքն ու թոռները, որ իրեք հա-
րիւրի չափ կային, և իրեն ուրիշ ծառաները ու
եղաւ նորէն Հայաստան դարձաւ. հոն իրեն առջի
բնակուածեան տեղին անունը Հաբբ դրաւ և շինած
քաղաքին անունն ալ Հայկաշէն. և բոլոր ան կողմի
բնակիչները սիրով հնազանդեցան աս կտրիճ և
վեհանձն հսկային (2107):

3. Բէլ երբոր լսեց Հայկայ սպստամբուածիւնը՝
իսկոյն պատգամաւոր խաւրեց ետեւէն որ դայ նո-
րէն իրեն հնազանդի, թէ չէ՝ տնօվ տեղով կը ջնջէ
զինքը. բայց Հայկ աներկիւղ վստահուածեամբ մեր-
ժեց Բելայ անիրաւ սպառնալիքն ու խաւրած պատ-
գամաւորները ետ դարձուց. ասով Բէլ մեծ ու ա-

2. Հայկ ինչպէս սպստամբեցաւ Բելէն.

3. Հայկ ինչպէս սպաննեց Բելը.

* Մեր վարդան պատմիչը կը զրուցէ թէ Հայկ ճշմարիտ
աստուածապաշտուածեամբ Բելայ արձանը չպաշտելու հա-
մար սպստամբեցաւ Բելէն:

հէղ պատրաստութեամբ Հայկայ վրայ պատերազմի ելաւ :

Հայկ փոխանակ վախնալու ժողովեց իրեն թոռներն ու աղաքը և ուրիշ հաւատարիմ մարդիկը , ու զանոնք յորգորելով Աճանայ ծովուն քովերը պատերազմի պատրաստուեցաւ : Բէլ իրեն ուժին վրայ վստահացած ու ամբարտաւանութեամբ լըցուած , առանձին խումբով մը զատուած եկաւ Հայկայ բանակը դիտելու : Քաջաղեզն Հայկ ասիկայ յարմար ատեն սեպելով՝ զօրքերը շարեց ու պատերազմի սկսաւ , և այնպէս քաջութեամբ պատերազմեցաւ իրեններովը՝ որ Բէլ զարհուրած ուղեց ետ դառնալ , ինչուան որ իրեն մէկալ զօրքերը օգնութիւն հասնին . բայց Հայկ Բելայ յանդրգնութենէն իրեն օգուտ քաղելով , քաջեց աղեղը ու այնպէս թափ անցուց նետը Բելայ կուրծքին , որ երկամբ շերտաշերտ զրահներուն մէջէն անցնելով կանրկէն դուրս ելաւ ու ան ահագին և վիթխարի հսկան գեափն պառկեցուց : Հայկ վսեմ խորհրդով Բելայ մարմինը առաւ ու զմուսել տալով բարձր տեղ մը թաղեց . որպէս զի ամենուն ցուցնէ Աստուծոյ դէմ ապստամբողին ու հպարտութեամբ լցուած մարդուն վիճակը . և յաւիտեանական յիշատակ թողու ապագայից որ զիրենք այսպիսի բռնաւորէ մը խալսեց . իսկ պատերազմին տեղւոյն անունը Գերեզմանք դրաւ :

4. Աս բաներուս մէջ աղէկ կը տեսնուի Հայկայ հոգւոյն կատարելութիւնները : Ահհանձնութիւնը կը տեսնուի , որ երբոր Բէլ անհամար բազմութեամբ վրան պատերազմի ելաւ , Հայկ ազատութեան և իր օրդուոյն սիրոյն համար լաւ համարեցաւ պատերազմով մեռնիլ քան թէ բռնաւորի մը տակ գերի ըլլալ : Խոհեմութիւնն ու խելացիու-

4. Ի՞նչ հոգւոյ կատարելութիւններ ունէր Հայկ .

Թիւնը կը տեսնուի անով որ այնչափ քիչ մարդով անթիւ բազմութեան յաղթեց յարմար ժամանակը, դիրքը և տեղը ընտրելով: Քաջութիւնը նոյն խի իրեն ըրած պատերազմը կը քարոզէ, խի անհպարտ կամ անաշխարհակալ հողին անկէ կ'իմացուի, որ եթէ ինքն ալ ուզենար՝ կրնար Բելայ պէս բռնութեամբ ուրիշներուն վրայ տիրել, որուն ամենևին բան մը չէր պահներ, մանաւանդ ան առան որ Բելայ յաղթեց, կրնար զանոնք հալածել ու իրեն թագաւորութիւնը մեծցնել, ինչպէս ըրած են բոլոր աշխարհակալները: Խի ընդհակառակն ինքը թշնամին վճատելէն վերջը դարձաւ իրեն տունը՝ աս բանիս վրայ ուրախացած, որ աշխարհքիս վրայէն ջնջեց Աստուծոյ, և մարդկան և իրեն անձին թշնամին:

5. Տարակոյս չկայ որ Հայկայ արտաքին տեսքն ու գեղեցկութիւնն ալ համեմատ էր հոգւոյն կատարելութիւններուն, որով և մեր Մովսէս Խորենացին Մարիբասայ գրուածքէն հանելով կ'ըսէ. « Այս Հայկ գեղասպառչած և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստարազուկ »: աս բռներովս յայանի կը ցուցնէ Հայկայ մարմնոյն արտաքին գեղեցկութիւնը ու սրատչած հասակը. և ինչպէս որ Խորենացին կը զրուցէ, նոյն տակնուան հսկայից և դիւցազանց մէջը քան զամէնը աւելի երևելի էր. ուրեմն պէտք է ազէկ ճանչնանք այսպիսի նահապետի մը յարգը ու մեղի պարծանք սեպէնք իրեն անունը մեր վրայ կրելը:

6. Հայկ հայրաբար կառավարեց իր տէրութիւնը ու շատ կարգեր կանոններ գրաւ և շինութիւններ ըրաւ: Պատմութիւնը որոշ բան չըսուցեր Հայ-

5. Հայկայ արտաքին տեսքը ինչպէս էր.

6. Հայկ ինչպէս կառավարեց իր տէրութիւնը ու որչափ սպրեցու.

կայ մահուանը վրայ • բայց հաւանական է որ չորս-հարիւր տարիի չափ ասորած ըլլայ • որովհետե սուրբ գրոց խօսքերուն նայելով՝ նոյն միջոցներուն մարդիկ ինչուան 400 տարի կ'ապրէին • խաղաղութեամբ մեռաւ Հայի իր ազգին իշխանութիւնը յանձնելով Արմենակ որդւոյն (2027) :

Հայկայ իշխանութեան ատենները Նոյ և իրեն Նեմզար կամ Նոյեմզարա կ'ինը մեռան • Նոյ նըսպատ լեռան վրայ թաղուեցաւ կ'ըսեն , ու Նոյեմզարա ան լեռան մօտիկները Մարանդ ըսուած տեղը :

Գ Ա Ս Բ .

Հայկայ յաջորդները ինչուան Արսակ :

1 • Արմենակայ վրայ պատմութիւնը երկայն յիշատակութիւն չընէր : Միայն կ'աւանդէ թէ որովհետե կ'ուզէր որ Հայաստանի ամէն կողմը մարդաբնակ ըլլայ , ուստի իր Մանաւաղ ու Խոռ եղբայրները Հարք գաւառը թողուց ու ինքը Հայաստանի հիւսիսային կողմը գնաց , ուր որ իր բնակութեան տեղին անունը Արադած գրաւ : Իսկ Խոռ , Մանաւաղ և Բազ եղբարքը իրենց բնակութեան տեղերնին բազմանալով , ցեղերնին ալ իրենց անուամբը Խոռխոռունիք , Մանաւաղեանիք ու Բզնունիք ըսուեցան : Արմենակ քառասունըվեց տարի իշխեւէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ իր Արամայիս որդւոյն յանձնելով ազգին իշխանութիւնը :

1 • Արմենակայ վրայ պատմութիւնը ինչ յիշատակութիւն կ'ընէ •

2. Նոյնպէս Արամայիսի վրայ ալ մասնաւոր քան մը չպատմուիր, բայց միայն թէ իր անունովը Արմաւիր քաղաքը շինեց (1975), որ վերջէն թագաւորանիստ քաղաք եղաւ, և քառասուն տարի իշխելէն վերջը մեռաւ հանգստեամբ: Կ'ըսեն թէ Արամայիս շատ տղաք ունի եղեր՝ որոնց մէջէն Շարա անունով մէկը սաստիկ շատակեր ըլլալով՝ Արամայիս Երասխ գետին քովը գաշտերը կը խաւրէ զինքն որ բերրի ըլլալով հանգստեամբ ապրի հոն. ուստի իրեն անունովը ան տեղերն ալ Շիրակ ըսուեցան: Ասկէ ելած է ան առածը որ ինչուան Խորենացւոյն ատենը կ'ըսեն եղեր շատակեր մարդկանց. « Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն »:

— Ամասիա Արամայիսին որդին իշխեց անոր տեղը ազգին վրայ երեսունուերկու տարի. ետքը Գեղամ Ամասիային անդրանիկ որդին՝ որ յիսուն տարի իշխեց ու իրեն անուամբը կոչուեցաւ Գեղարքունի դաւառը ու Գեղամայ ծովը: Ետքը հարմա Գեղամայ որդին երեսունըմէկ տարի իշխանութիւն քրչեց, իր Արամ որդւոյն յանձնելով ազգին կառավարութիւնը (1827):

2. Արամայիսի վրայ ի՞նչ կը պատմուի ու անոր ո՞վ յաջորդեց.

ԳՍՍ Գ.

Արամ և իրեն քաջոչքիւնները :

1. Որովհետև առեն անցնելով Հայկայ քաջու-
թիւնները մոռցուէր էին, ուստի Հարմային վերջի
տարիները այլ և այլ թշնամիներ Հայաստանի վրայ
վազել սկսան ու զանազան մասերուն աիրեր էին,
ասով պէտք էր որ մէկ ուրիշ Հայկայ պէս քաջ
մ'ալ ելլելով նորէն թշնամիները վախցընէր. և ա-
հա ասիկայ եղաւ Արամ որ հօրը տեղ նստելուն
պէս հարկ եղաւ որ աս թշնամիները Հայաստանէն
գուրս հանէ. շուտ մը զօրք ժողվեց, քաջութիւնն
ու իրեն բնական խելացիութիւնը և պատերազմի
յարմարութիւնն սկսաւ բանի բերել. որով չէ թէ
միայն թշնամիներն իր երկրէն հանեց, հասա նաև
հեռաւոր աշխարհքներ հալածեց, և կամ բռնե-
լով սպաննեց :

2. Աս թշնամիներուն առջինն ու աւելի զօրա-
ւորն էր Նիւքար անունով Մարայ իշխանը որն որ
հսկարա մարդ մըն էր, ու Հարմային վերջի տարի-
ները Հայաստանի մէկ կտորին վրայ վազելով հար-
կատու ըրեր էր. և որովհետև Հարմա նոյն տարի-
ները մեռաւ, ուստի ասիկայ երկու տարիի չափ
տիրեց ան մասին : Արամ հօրը տեղն անցնելուն
պէս յիսուն հազար զօրք ժողվեց կայծակի պէս
վրայ հասաւ. ջարդեց անոր զօրաց բազմութիւնը,
զինքն ալ բռնեց Արմաւիր բերաւ, և նոյն ժամա-

1. Արամ ինչպէս Հայաստանը իրեն թշնամի-
ներէն խաղըսեց .

2. Արամայ առաջին թշնամին ո՞վ էր .

նակի քաղաքականութեանը համեմատ, հրաման տուաւ որ բարձր աշտարակի մը ծայրը հանելով երկաթէ ցիցով ճակտէն գամեն ազգին անիրաւութնամին. և Նիւքարին ըրած առջի անիրաւութեանը փոխարէն՝ անոր երկրին մէկ մասը հարկատու ըրաւ:

3. Արամայ երկրորդ թշնամին էր Բարշամ Բաբելացոց իշխանը որն որ քառասուն հազար հետեակով և հինգ հազար ձիաւոր զօրքով հայատանի վրայ վազեց, Նիւքարին պէս ուղելով որս մը ձեռք ձգել. բայց Արամ աս բանս իմանալուն պէս մէկէն զօրքերը ժողվեց և շուտով մը վրան հասաւ, թշնամւոյն զօրքերուն կէսը կոտրեց, կէսն ալ ցրուեց ու զինքն ալ բռնելով սպաննեց. աս եղաւ Արամին երկրորդ յաղթութիւնը:

4. Արամայ քաջութիւններուն համբաւը մերձակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգած ըլլալով, երբոր Կապագովկացոց Պայապիս անունով իշխանը լսեց որ Արամ քառասուն հազար զօրքով իր երկրին մօտերն եկեր է, վախնալով որ չըլլայ թէ Կապագովկիոյ ալ տիրէ, բոլոր ուժովը Արամայ դէմ պատերազմի ելաւ. բայց Արամ վրան հասաւ սառտիկ կոտորածով. քչեց հալածեց զինքն ու Միջերկրական ծովուն կողմներուն մէկուն մէջը փախուց: Իսկ Պայապիսին երկրին տիրելով՝ Մշակ անունով հայ մարզպան մը զրաւ ան տեղերուն՝ տասը հազար զօրք տալով իրեն. բաց ասկէ հրաման հանեց որ ամէնքն ալ հայերէն խօսին:

Իսկ Մշակ մարզպանը Կապագովկիայի մէջ քաղաք մը շինեց ու իրեն անունովը Մշակ անուա-

3. Արամ ինչպէս յաղթեց ու սպաննեց Բարշամ Բաբելացոց իշխանը.

4. Արամ դեռ ուրիշ ինչ քաջութիւններ ըրաւ.

նեց* քայց բնակիչները չկրնալով աղէկ հնչել
Մաժակ կը զրուցէին* վերջէն աս քաղաքը հռով-
մայեցւոց Յուլիոս Կեսար ինքնակալէն նորոգուե-
լով՝ Կեսարիա քուռեցաւ, որ է հիմա հուան Դայ-
սերի քուռածը :

5. Արամ բոլոր Թշնամիները հայաստանէն վա-
նելէն վերջը՝ երբոր տեսաւ որ ամէն կողմանէ ա-
պահով է, սկսաւ բարեկարգել հայաստանը կար-
գեր կանոններ զնելով, և այնչափ երեւելի եղաւ
ու անուներ օտարաց մէջ տարածեցաւ որ բոլոր ու-
րիշ ազգերը մեր ազգը իրեն անուամբը սկսան Ա-
րամեան կամ Արմէն կոչել, ինչպէս նաև ինչուան
հիմա նոյն անուներ կուտան մեզի իրենք :

6. Աս միջոցին Ասորեստանեայց Նինոս Թագա-
ւորը կարգալով իրմէ առաջ եղած քաջերուն սլա-
մուծիւնը, կ'ուզէր որ անոնց նմանի ու միայն ի-
րեն անուներ յիշուի աշխարհքիս վրայ* աս խոր-
հրդով բոլոր իրմէ առաջ եղած քաջերուն սլա-
մուծիւնները այրել տուաւ* ու ինքն ալ շատ զօրք
ժողվելով այլ և այլ տեղերու տիրեց, առաւ Ե-
զիպոսս ու անոր շքանկայ սահմանները : Անցաւ

5. Արամ իր բրած բարեկարգութիւններովն
ու քաջութիւններովը ինչ համբաւ ստացաւ օտար
ազգաց մէջ :

6. Արամայ քաջութիւններուն համբաւը ինչ
ազգեցուծիւն բրաւ Նինոս Ասորեստանի Թագա-
ւորին վրայ :

* Աս սլաւաճառաւ Յոյները Փոքր Ասիային աս մասը
Արմենիա անուանեցին* իսկ Հայերը Առաջին Հայք գրին
ան մասին անուներ, ու անկէ վերջը Հայոց տիրած տեղե-
րուն անուներ Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք : իսկ Չորրորդ
Հայքը ասոնց մասը չէ, հասլա բուն Հայաստանին հնգե-
սասան նահանգներէն մէկն է որ ասոնց սահմանակից
ըլալով, Չորրորդ Հայք քուռեր է :

անկէ Հնդկաստան , բայց հոն չարաչար յաղթուե-
լով ետ դարձաւ : Նոյնպէս պատմութիւններուն
մէջ կարգալով որ հայկ զԲէլը սպաններ է , ուզեց
Արամէն վրէժը առնել . բայց Արամայ քաջու-
թիւններէն վախնալով ետ կեցաւ իր խորհուրդէն .
հաշտութիւն խօսեցաւ Արամայ հետ և թող ար-
ւաւ որ մարգարտէ պակ գործածէ :

7 . Խորենացին Արամայ վրայ խօսելու ատեն
ասանկ կը զուրցէ Մարիբասայ խօսքերէն հանելով .
« Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ , որ-
պէս ցուցանէ նոյն պատմագիր , (այսինքն Մարի-
բաս Վասինա) լաւ համարէր զմեռանէն 'ի վերայ
հայրենեացն , քան թէ տեսանել զորդիս օտա-
րածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս , և հարա-
զատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց » :
Յիրաւի կարճ և քիչ բան կը դնէ , բայց աս կա-
տարելութիւններն ու առաքինութիւններն են ո-
րով ազգին թշնամիներուն յաղթեց և իրեն անու-
նը անմահացուց , ազգին սիրելի ու միանգամայն
պատկառելի բրաւ զինքը , և կարգաւորեց տէրու-
թիւնը՝ կարգեր կանոններ դնելով : Աս գլխաւոր
առաքինութիւններէն զատ կը տեսնուի Արամայ
վրայ աս կատարելութիւններն ալ . բարեխառն
կեանք , հմտութիւն պատերազմական բաներու
մէջ , աշխարհակալութեան անյագ սիրոյն չափ
դնել . արագութիւն 'ի գործս և ուրիշ կատարե-
լութիւններ : Պատերազմական հմտութիւնը կ'ի-
մացուի իրեն պատերազմներու մէջ յաղթելէն , և
այնպիսի թշնամեաց , որոնք նոյն ատենը շատ ե-
րևելի էին , մանաւանդ Բարշամը որ Խորենացւոյն

7 . Մովսէս Խորենացին ինչ գովեստ կուտայ
Արամայ վրայ և իրեն գլխաւոր կատարելութիւն-
ները որոնք են .

ըսածին նայելով, Ասորիք երկար ատեն պաշտեցին զինքը իրեն քաջութիւններուն համար :

Արամայ աշխարհակալութեան սէրը ամենեկին անոնց պէս չէր որոնք շատ անգամ օտար ազգերուն վրայ կը յարձակէին առանց իրաւանց, միայն իրենց անյագ փափաքը լեցնելու համար • Արամ անոնց երկրին միայն տիրեց որոնք որ ուզեցին իրեն և կամ իր հայրենեացը մնաս մը հասցնել • որ ամենայն կերպով արգարացի է : Գարձեալ երբոր իր թշնամիներուն յաղթեց՝ ալ անկէց վերջը փոյթ չըրաւ աշխարհակալութեան : Ահա այսպիսի գեղեցիկ կատարելութիւններով զարգարուած էր աս մեծ մարդը, որ յիսուներու թը տարիի չափ իշխեւէն վերջը՝ խաղաղութեամբ մեռաւ, յանձնելով կառավարութիւնը իր Արայ որդւոյն :

ԴԱՍ Դ .

Արայիև Շամիրամայ հետ ըրած պատերազմը,
ու Շամիրամայ գործքերը :

1 • Արայ Աինոսի վերջի տարիները իր հօրը յաջորդելով նոյն պատիւն ունեցաւ Աինոսէն, ինչ որ ունեցեր էր Արամ իր հայրը • ասիկայ գեղեցկութեանը համար Արայ Գեղեցիկ ըսուեցաւ : Իշխան նստելուն պէս մէկէն շինութիւններու ետեւ սկըսաւ ըլլալ և ան պատճառաւ Արմաւիր քաղաքը իրեն չըջակայ տեղերովը Արարատ կամ Այրարատ ըսուեցաւ :

2 • Երբոր Աինոս Ասորեստանցւոյ թագաւորը

1 • Արամի ո՞վ յաջորդեց •

2 • Ինչէն բացուեցաւ Արայի Շամիրամայ հետ ըրած պատերազմը ու ինչ վերջ ունեցաւ •

մեռաւ, Շամիրամ* իր կինը տեղը յաջորդեց. ու
լսելով Արային գեղեցկութիւնը ուղեց կարգուիլ
հետը, խոստանալով Արային որ իրեն հետ մէկ
տեղ Ասորեստանի վրայ ալ թագաւորէ: Բայց Ա-
րայ իմանալով Շամիրամայ անկարգ ու չար միտ-
քը, մերժեց իրեն խնդիրքը, և աւելի յանձն ա-
ռաւ պատերազմով մեռնիլ քան թէ իրեն առաքի-
նութիւնն ու բարեխառնութիւնը օտքի տակ առ-
նել: Փուճ տեղը շատ աշխատեցաւ Շամիրամ հա-
մոզելու զինքը այլ և այլ անգամ պատգամաւոր-
ներ խաւրելով, և ամէն անգամ իրեն աներեսու-
թիւնը խաղք եղաւ, բայց զխմացլինին համեստու-
թենէն չամչցաւ. վերջապէս յուսահատութեամբ
ու բարկութեամբ լցուած պատերազմով Արայի
վրայ եկաւ ու Այրարատայ դաշտին մէջ պատե-
րազմի սպարատուեցան երկու կողմէն: Շամի-
րամ իրեն զօրացը և զօրավարներուն խափե ար-
գիւլեց որ զԱրան չսպաննեն, հապա ողջ բռնեն.
բայց պատերազմին տաք միջոցները Արան զար-
նուելով մեռաւ, որ շատ աւելի մեծ յաղթութիւն
էր քան թէ Շամիրամայ անկարգ հաճոյքը կատա-
րէր ու հարիւրաւոր տարի ալ թագաւորութիւն
ընէր:

3. Շամիրամ երբոր իմացաւ Արայի մեռնիլը
շատ ցաւեցաւ որ իր գէշ կամքը չկրցաւ կատա-
րել, ու իրեն ամպարիշտ փառովը կուրցած, կ'ու-
ղէր զխութութեամբ ողջընցընել. բայց որովհետեւ
զին սկսաւ հոսիլ և հայոց զօրքն ալ Արային մա-
հուանը վրայ բարկացած կ'ուղէին նորէն պատե-

3. Շամիրամ ինչ վարպետութիւն բանեցուց
հայերը խաբելու համար.

* Ասիկայ եղաւ աշխարհքիս մէջ առջի թագաւորին որ
թագաւորեց, և միանգամայն էն կտրիճը ու էն երեւելին:

բազմ բանալ, Շամիրամ իրեն մարդիկներէն՝ մէկը, որ քիչ մը Արայի կը նմանէր, զարդարելով ձայն հանեց հայոց զօրաց մէջ որ աստուածները Արան լըզելով ողջացուցին: Իսկ Արայի մարմինը խորունկ վիճ մը նետել տուաւ, որպէս զի հայերը չգանան. ասով թէպէտ և բոլոր հայերը չխաբուեցան, բայց զօրաց մէջ շփոթութիւն ինտրով Շամիրամայ գէմ չըրին, ու անով Շամիրամ հայաստան մտաւ (1743):

4. Արայի վրայ ունեցած գլխաւոր տեղեկութիւնն իս աս է, և խորենացին ուրիշ բան չստանալէր վրան. բայց տարակոյս չկայ որ բոլոր աշխարհքի տիրեւէն շատ աւելի վեր է իրեն համեատութեան առաքինութիւնը. մանաւանդ այնպիսի դարու և կռապաշտութեան խաւարին մէջ: Արայ ընդ ամէնը 26 տարի իշխեց ազգին վրայ իրեն յաջորդ թողլով իր կարգոս որդին:

5. Ինչպէս որ խորենացին կը զուրցէ, ամառ առան ըլլալով Շամիրամայ հայաստան մանելը, Շամիրամ տեսնելով օղին մաքրութիւնն ու զովութիւնը, գիրքին ազուորութիւնը, աղբիւրներուն ու գետերուն շատութիւնն ու յստակութիւնը, ուղեց իրեն ամառուան բնակութեան աեղ մը շինել հայաստանի մէջ. ուստի աս բանիս համար ընտրեց Աղթամարայ ծովուն եզերքը ու հոն քաղաք մը շինեց որ իրեն անուամբը Շամիրամակերտ ըսուեցաւ ու վերջէն Վան. աս շէնքիս համար քսանուերկու հազար գործաւոր ու վեց հարիւր ձարտարապետ կ'աշխատին եղեր: Շամիրամ Արային սիրոյն համար անոր տասուերկու տարուան

4. Մսկեց գուրս Արայի վրայ ուրիշ բան մը կը պատմուի:

5. Շամիրամ իր մեծագործութեանը ինչ յիշատակ մը թողուց հայաստանի մէջ:

Կարգոս սրդին յաջորդ նստեցուց անուռն ալ Արայ դրաւ, և ինքը ամառը կուգար Հայաստան կը բնակէր, իրեն տեղը փոխանորդ դնելով Ջրագաշտ անուռնով մտքը որ Մարայ իշխան էր: Բայց Շամիրամայ որդիքը չկրնալով իրենց մօրը անկարգութիւններուն գիմանալ, զինքը այլ և այլ անգամ խրատեցին, երբոր իմացաւ Շամիրամ որ զինքը կ'ուզեն սպաննել, ինքը փութաց ու բոլոր որդիքը թրէ անցուց. բաց ՚ի սգախ աղէն որ Նինուաս կ'ըսուէր:

Յ. Ատեն անցնելով Ջրագաշտ Նինուասին հետ միացած պատերազմի ելաւ Շամիրամայ գէմ. սպատերազմը երբոր սասակացաւ Շամիրամ Հայաստան փոխաւ ու Կարգոսին հետ միանալով անոնց գէմ սպատերազմի ելաւ. բայց յաղթուեցան ու երկուքն ալ սպատերազմի մէջ ընկան մեռան, Շամիրամ վաթսուռներկու տարուան ու Կարգոս երեսուն տարուան, տասնըութը տարի իշխելէն վերջը: Նոյն սպատերազմի մէջը գերի ընկաւ նաև Կարգոսին Անուշաւան որդին որ ասանըչորս տարուան էր, ու աս պատճառաւ քիչ մը ասեն Հայաստան Նինուասայ իշխանութեան տակը մտնուստի քիչ մը ասեն Հայերը առանց իշխանի մնացին, ինչուան որ Անուշաւան մեծցաւ ու պաշտախն մէջի եղած մեծերուն շաախն սիրելի ըլլալով, անոնց միջնորդութեամբը ու աղաչանքովը Հայաստանին մէկ մասին տիրեց խոստանալով որ տարուէ տարի աուրք տայ. բայց վերջէն իրեն խոհեմութեամբը մէկալ մասերուն ալ տիրելով, բոլոր Հայաստանի բացարձակ սէր եղաւ. շատ բարե-

Յ. Հայաստան ինչպէս Նինուասայ իշխանութեանը տակ մտաւ ու ետքը նորէն ինչպէս խաղսեցաւ.

կարգութիւններ ըրաւ ու վաժսունուիրէք տարի
իշխելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ :

7 • Աս փառաւոր իշխանին վրայ թէպէտ և քիչ
սրամունժիւն ունինք , բայց Խորենացին աղէկ կը
համառօտէ իր արժանաւոր գովեստը և կատարե-
լութիւնները աս երկու տողովս • « Արայեանն Ա-
րա մեռանի ընդ Համիրամայ , թողլով արու զա-
ւակ ամենահարուստ և շատահանձար յիր և 'ի
բան զԱնուշաւանն » : Բայ 'ի Խորենացւոյն աս
մեծ գովեստէն , իրեն խելացիութիւնը յայանի կը
անսնուի իր գործողութեանը մէջ ալ որ այնպիսի
մեծ տէրութեան մը ձեռքէն հայրենական ժա-
ռանգութիւնը առաւ առանց արիւնհեղութեան ,
և ինչպէս որ Խորենացւոյն վերի գրած խօսքէն
կ'իմացուի , բոլոր իրեն քաղցրաբանութեամբը :
Կ'ըսէ Խորենացին որ երբոր ծնաւ Անուշաւան՝
Կարգոս իր հայրը նուիրէց զինքը ան Սօսեաց ան-
տառին որն որ անկած էր Արմենակ • ասկէ Անու-
շաւանը Սօս կամ Սօսանուէր կոչուէցաւ : Կը կար-
ծէին հայերը որ աստուածներ կը բնակին ան ան-
տառին մէջ , որով անոր նուիրուողը անարատ ,
կարիճ ու սուրբ կը համարուէր (1685) :

7 • Անուշաւան ինչ կողմանէ երևելի եղաւ •

ԴԱՍ Ե.

Պարտեան սկսեալ ինչոչսան մեծն Տիգրան :

1. Որովհետև Անուշաւանին ցեղէն իշխանութեան օրինաւոր յաջորդ չէր մնացած, ուստի հարկ եղաւ որ Հայկայ մէկալ որդւոցը ցեղէն Պարէա անունով իշխանը աիրէ Հայոց վրայ. որուն վրայ երկայն ծանօթութիւն չունինք, բայց միայն գիտենք որ շատ պատերազմներ ըրեր է յիսուն տարի իշխելով Հայոց վրայ: Ասկէց սկսեալ ինչուն Պարոյր առաջինին միջոցները, Խօրենացիին բան չստամեր աս իշխաններուն վրայ, հասա ազգին թագաւոր ունենալուն վրայ ուրախութեամբ լցուած մէկէն թագաւորութեան սկսելուն վրայ կը խօսի, մէկաշնոնք զանց առնելով*: Միայն ասանցմէ մէկ քանիին վրայ համառօտ տեղեկութիւններ ունինք:

1. Անուշաւանին մեռնելէն վերջը ո՞վ իշխեց Հայոց վրայ:

* Անուշաւանէն վերջը կարգաւ ետեւէ ետեւ նստած իշխաններուն անունները ասոնք են. Պարէա, Արբակ, Զաւան, Փառնակ Ա, Սուր, Հաւանակ, Վաչտակ, Հայկակ, Ամբակ Ա, Առնակ, Շաւարշ Ա, Նորայր, Վստամ, կար, Գոռակ, Հրանտ, Ընձակ, Գղակ, Հօրոյ, Զարմայր, Շաւարշ Բ, Պերճ Ա, Արբուն, Պերճ Բ, Բազուկ երկայնակեաց, Հոյ հրաշակերտ, Յուսակ, Ամբակ Բ, կայսրակ, Փառնաւազ, Փառնակ Բ, Սկայորդի ու իրեն տղան Պարոյր:

2. Կը զուրցեն մեր պատմիչները որ Զարմայր նահապետը Տրոյիոյ մեծ պատերազմին ատենը Տրոյացւոց Պրիամոս թագաւորին օգնութիւն գնալցեր է ու հոն շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը պատերազմին մէջը մեռեր է. Խորենացին կը զուրցէ ասոր համար: « Մեռանի 'ի քաջացն Ելենացւոց » . Նոյնպէս նաև կը տեսնուի որ Սկայորդին ալ քաջ մարդ եղած պիտի ըլլայ ինչպէս որ Խորենացւոյն խօսքէն ալ կ'իմացուի որ զինքը « Քաջ նախնին մեր » կ'անուանէ . բայց վրան ամենևին բան չպատմեր (749) :

3. Բաց 'ի գլխաւոր աս երկուքէն մէկաշնոնց վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չունինք . բայց յայտնի կը տեսնուի որ անոնց մէջն ալ շատ քաջ մարդիկներ եղած պիտի ըլլան , ինչպէս որ իրենց անուններէն կամ քովի գրած մակդիրէն կ'իմացուի , ինչպէս Սուր , Աշտակ , Անակ , Կար , Հրանտ , Պերճ , Բազուկ , Հոյ հրաշակերտ և այլն : Աս անունները որոնք նշանակութիւն ունին , կը տեսնուի որ իւրաքանչիւր մարդուն կատարելութեանը համեմատ դուռած են , և ոչ եթէ ըստ զիպաց . դարձեալ՝ գրեթէ հազար տարուան միջոց է այսչափ իշխանաց եակէ եակ յաջորդելը , որոնց ատենը Հայաստան ամենևին գերութեան տակ չմըտաւ՝ թէպէտ և հարկատու եղաւ այլ և այլ անգամ . այս բանս յայտնի կը տեսնուի պայազատներուն շարունակութենէն որոնց անունները վարը գրինք :

4. Պարոյր իր հօրը Սկայորդւոյն տեղը յաջոր-

2. Զարմայր Նահապետին ու Սկայորդւոյն վրայ ինչ մասնաւոր բան մը կը պատմուի .

3. Մէկալ իշխաններուն քաջութեանը ինչ բան կրնայ իբրև ստոյգ նշան մը սեպուիլ .

4. Պարոյր Արքակէսին օգնելով ինչ պատիւ ունեցաւ .

դէլով՝ հինգ տարի ազգը կառավարեց ամէն տեսակ քարեկարգութիւն ընելով: Եւ այն միջոցին Ասորեստանի վրայ կը թագաւորէր Սարգանաբաղ որ զէղծ ու անխելք մարդ մը ըլլալուն համար, իշխանները իրմէ ապստամբեցան Արբաակէս անունով իշխանին առաջնորդութեամբը: Արբաակէս իրեն կողմը զօրացնելու համար Պարոյր մեր նահապետը որ սաց, խոստանալով որ եթէ Սարգանաբաղին յաղթեն, զինքը թագաւոր ընէ Հայաստանի: Աս պատճառաւ Ժողովեց Պարոյր իրեն քաջ ու աղեղնաւոր զօրքերը ու Արբաակէսին օգնութեան գնաց. հոն Սարգանաբաղին յաղթելով Արբաակէս բոլոր Ասորեստանի թագաւոր եղաւ, ու ինչպէս որ խոստացեր էր, Պարոյրին ալ թագ կապեց ու թագաւորահան դաւազան տուաւ:

Տ. Պարոյր ուրախութեամբ Հայաստան գառնալով քառասունը ութը տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն վերջը մեռաւ.

Պարոյրի ասէն Սենէքերիմին երկու տղաքը Աբրամելէք և Սանասար Հայրերնին սպաննելով Հայաստան վախան, զորոնք ընդունեցաւ Պարոյր մեծ հիւրասիրութեամբ: Ասոնցմէ սերեցան Սահասունք կամ Սասուն ըստածները և Արծրունիք ու Գնունիք: Հոս պատմութիւնը նորէն կ'ընդհատի, որովհետև որ Պարոյրէն սկսեալ ինչուան մեծին Տիգրանայ թագաւորութիւնը գրեթէ ամենեին պատմութիւն չունինք. վասն զի Խորենացին համառօտութեան համար բոլոր ան թագաւորներուն ըրած գործքերը ձգելով՝ միայն անուննին կը յիշէ ու մէկէն մեծին Տիգրանայ քաջութիւնները կ'սկսի սպամել: Բայց այսու ամենայնիւ իրեն մեծ

Տ. Պարոյր ընդ ամէնը քանի տարի թագաւորեց ու իրեն միջոցը ուրիշ ինչ նշանաւոր զիպուած մըն ալ հանդիպեցաւ.

Համարմունքը կը ցուցնէ Հայոց Թագաւորու-
թեան աս մասին վրայ աս խօսքովը . « Սիրելի էր
ինձ յայնժամ դալ Փրկչին և զիս գնել, և առ նո-
քօք յաշխարհ զմուսն իմ՝ առնել, և նոցա ատու-
թեամբն խրախճանալ » : Բազմիմաստ ու շատ նշա-
նաւոր է Խորենացւոյն այս խօսքը, որն որ աղբիւն
այլ և այլ ատենուան վիճակները աղէկ ըմբռնե-
լէն վերջը, աս միջոցս ուզեր է աշխարհք դալ : Իսկ
Թագաւորները ասոնք են . Պարոյր, Հրաչեայ,
Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ,
Երուանդ ու Երուանդայ աղան Մեծն Տիգրան :
Ասոնց մէջ միայն Հայկակին վրայ գիտելիք մը կայ
թէ Նաբուգոդոնոսորայ հետ մեկտեղ պատերազ-
մի դնաց Երուսաղէմի վրայ . երբօր յաղթեցին ու
ետ պիտի գառնար Հայկակ՝ խնդրեց Նաբուգո-
դոնոսորէն որ Հրէից գերիներէն ուզածը առնէ .
ուստի Շամբատ անունով իշխանը առաւ ու իրեն
ընտանիքովը Հայաստան բերաւ . վերջը Աղաբ-
շակայ ատեն Բագարատ երեւելի նախարարին ա-
նունովը բոլոր ցեղն ալ Բագրատունիք ըսուե-
ցաւ (580) :

ԴԱՍ Զ.

Մեծն Տիգրան ու իրեն քաջուրիւնները :

1. Մեծն Տիգրան Երուանդայ որդին պարծանք մեր Թագաւորութեանը և պայծառացուցիչ ազգին, մեր ամէն Թագաւորներէն աւելի երևելի ու անուանի եղաւ՝ չէ թէ միայն իրեն արտաքին քաջութիւններովը, հասպանակ իրեն հոգւոյն կատարելութիւններովը : Խորենացին ալ բոլոր հայկազանց պատմութեան մէջ, մեծին Տիգրանայ մասը ամենէն ընդարձակ կը պատմէ . անոր համար կ'արժէ որ մենք ալ քիչ մը ընդարձակ խօսինք ասոր վրայ :

Խորենացին միայն ճաշակ մը կուտայ Տիգրանայ առաջին քաջութիւններուն վրայ, առանց պատմելու թէ որոնց յաղթեց և թէ ան պատերազմներուն մէջը ինչ կերպ բռնեց . ուստի ասանկ կը զուրցէ . « Արանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց . և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց » : Ասկէց բնականապէս կրնանք մտկաբերել թէ շատ քաջութիւններ բրած պիտի ըլլայ, և աս բանս յայտնի կը զբուցէ որ Յոյները նուաճեց և հայաստանի առաջին սահմանները նորոգեց :

1. Ո՞վ է մեծն Տիգրան և ինչ քաջութիւններ բրած ունի .

2. Կիւրոս Պարսից Թագաւորը ըսելով Տիգրանայ քաջութիւնները՝ ուզեց անոր հետ բարեկամութիւն հաստատել. արդէն Տիգրան ալ կ'ուզէր Կիւրոսին բարեկամութիւնն ու օգնութիւնը, անով մէջերնին բարեկամութիւն հաստատեցին: Աս բանս երբոր իմացաւ Աժդահակ Վարաց Թագաւորը, որ նոյն օրերը Կիւրոսի հետ Թշնամացեր էր, կասկածի գնաց որ չըլլայ թէ աս երկուքը միաբանելով իրեն դէմ պատերազմի ելլեն: Քանի որ աս վախովս կը ծփէր, գիշեր մը սաստիկ խռոված երազ մը տեսաւ որ ձիւնով ծածկած բարձր լեռան մը ծայրը, կին մը նստած իրէք դիւցազն ծընաւ. առաջինը առիւծի վրայ նստելով դէպ ՚ի արեւմտեան կողմը կը վազէր. երկրորդը ընձու վրայ նստած հիւսիսային կողմը կը նայէր, իսկ երրորդը միշտպի վրայ հեծած իր Թագաւորութեան վրայ կը վազէր: Երբոր իր խորհրդականներն ու պաշտօնեաները լսեցին աս բանս՝ խորհուրդ տուին իրեն որ այլ և այլ ազգերէ զօրք ժողովելով անոնց դէմ պատերազմի ելլայ. բայց Աժդահակ գիտնալով Տիգրանայ քաջութիւնները, վախցաւ անոր դէմ պատերազմի ելլելու. հասպա վարպետութեամբ մտածեց որ նախ զՏիգրանը սպաննէ ու վերջը Կիւրոսին դէմ պատերազմի ելլէ. աս պատճառաւ խաբէութեամբ՝ Տիգրանայ Տիգրանուհի քոյրը իրեն կին առաւ, որպէս զի անոր ձեռքովը սպաննել տայ զՏիգրանը: Աս ամէն բաներս ընելէն վերջը սկսաւ Տիգրանուհիին յայանել իրեն սրտին չարութիւնները, ըսելով որ Տիգրան նախանձեւելով իր մեծնալուն վրայ, միացեր է Կիւրոսին հետ ու կ'ուզէ նախ Թագաւորութիւնը ձեռ-

2. Աժդահակ ինչէն Թշնամացաւ Տիգրանայ հետ ու ինչ վարպետութիւն բանեցուց զինքը ըսպաննելու.

քէն առնել մեռցնել զինքը ու վերջը զՏիգրանու-
հին . ուստի սէտք է որ եղբայրդ մէջ տեղէն վեր-
ցուի որպէս զի մեր կեանքը ապահովնայ ըսաւ ,
ապա թէ ոչ զքեզ տիկնութենէ կը ձգեմ :

3. Աս բաներս փոխանակ վախցնելու զվսեմա-
խոհ թագուհին , աւելի քաջալերեցին զինքը որ
ինքն ալ ուրիշ որոգայթներ լարէ Աժգահակայ դէմ :

Ուստի խմանալով որ եթէ չհաւանելու կերպ
ցուցնէ աս բանիս մէջ դէշ բաներ կրնան հե-
տեկի , անոր համար առջի բերան չէ թէ միայն հա-
մոզուիլ ցրցուց , հասա նաև ինքն ալ վրայ տուաւ .
բայց վերջը վարպետութեամբ մը խնացուց իր եղ-
բորը՝ Աժգահակայ սրտին չարութիւնը : Նոյն մի-
ջոցին Աժգահակ ալ խարդախութեամբ Տիգրա-
նայ սատգամաւոր խաւրեց որ իրեն տեսութեան
դոյ Մարաց երկրին սահմաններուն մօտիկ . բայց
Տիգրան զխանալով Աժգահակայ դաւաճանութիւ-
նը , ետ խաւրեց սատգամաւորները ըսելով որ ի-
րաւցրնէ կուգայ , բայց չէ թէ տեսութեան՝ հասա
սատերազմելու , ու մէկէն Կիւրոսին խնացուց . և
դեռ ան չեկած՝ Տիգրան ժողովեց հայոց , Կասա-
ղովկացուց , Արուսիւից ու Արաց աշխարհքին զոր-
քերը ու Մարաց կողմերը գնաց : Հոն հինգ ամիսի
չափ սատերազմը ուշացուց որպէս զի Կիւրոս օգ-
նութեան գայ , ու Տիգրանուհին ալ խալըսի ա-
ռանց մնասուելու : Խոհեմ ու քաջ թագաւորին
վարպետութեամբը երկուքն ալ եղաւ . Տիգրանու-
հին խալըսեցաւ , ու հինգ ամիսէն վերջը Կիւրոս
ալ օգնութեան եկաւ հասա : Մէկէն Տիգրան
սատերազմը սկսաւ , ու սատերազմին սաստիկու-
թեան տունը Տիգրան և Աժգահակ իրարու հան-

3. Տիգրանուհին երբոր եղբորը մահուան խոր-
հուրդը լսեց ինչ ըրաւ , ու Աժգահակ ինչպէս
մեռաւ .

գիպելով, Տիգրան այնպէս ուժով խոթեց իրեն
աէգը Աժգահայ սիրտը, որ դուրս հանելու ա-
տեն թոքն ալ հեար դուրս հանեց: Ընկաւ Աժգա-
հակ ու հոգին փչեց. բայց Տիգրան պատերազմը
առաջ տանելով վանեց թշնամիները, ու տասը
հազար հոգիի չափ գերի բռնելով՝ յաղթութեամբ
հայաստան դարձաւ: Աս պատերազմիս մէջ գրե-
թէ բոլոր յաղթութիւնը Տիգրան ըրաւ. վասն զի
ինչպէս որ Խորենացին կը զրուցէ, քաջ քաջի հան-
գիպելով՝ պատերազմը անպարտելի կը մնար, ին-
չուան որ Տիգրան զարկաւ մեռցուց Աժգահակը:
Նորէն աս գործողութեանս մէջն ալ հայոց գիւ-
ցազին պահուած էր ջնջելու աշխարհքիս վրայէն
Աստուծոյ օծելոյն և աշխարհքիս թշնամին, որն
որ թէպէտ Ալուրոսին բազուկն ալ կարող էր աս
բանս ընելու, բայց տարակոյս չկայ որ քաջագու-
նին պահուած էր աս պարծանքս՝ երկնաւոր կան-
խագիտութեամբ: Ասկէ վերջը երբոր Ալուրոս Բա-
բելացուց վրայ պատերազմի ելաւ, իրեն օգնու-
թեան գնաց մեր Տիգրան թագաւորն ալ, որոնք
երկուքը մէկտեղ Բաբելոնը առին ու յաղթու-
թեամբ իրենց տեղը դարձան: Տիգրան այսպիսի
փառաւոր յաղթութիւններով քառասունհինգ
տարի թագաւորելէն վերջը խաղաղութեամբ մե-
ռաւ, իրէք որդի թողլով որ են Բաբ, Տիրան ու
Վահագն:

4. Խորենացին Տիգրանայ համար կը զուրցէ
ճշմարիտ և իրաւացի կերպով գովելով: Առաջին
գովեստը աս է. « Ամենեցուն որ աս իւրովքն էին
ժամանակօք նախանձելի, և յեանոցս ըլձալի՝ ինքն
և ժամանակ իւր »: Աս խօսքերէս վերջը կը գնէ
հայաստանի երջանիկ վիճակը, թէ ազգը ինչ հա-

4. Տիգրանայ կատարելութիւնները Խորենա-
ցին ինչ գովեստներով դուրս կը ցատկեցնէ.

բրատութեան մէջ էր, զինուորութիւնը ինչ առ-
տիճան առաջ գացած էր, արդարութիւնն ու խա-
ղաղութիւնը որչափ ծաղկած էին, որոնք աղէկ
բացատրելու համար այսպէս կը զրուցէ. « Խաղա-
ղութեան և շինութեան բերող, իւզով և մեղու ըզ-
հասակա ամենայն պարարեալ »: Ասոնցմէ զատ կը
գնէ նաև այնպիսի գովեստներ ալ որ ամենայն կա-
տարելութեամբ զարդարեալ մարդու մը հարկա-
ւոր են. « Զորմէ ասէին 'ի հինսն մեր որք բամ-
բուամբն երգէին՝ լինել սմա և՛ ի ցանկութիւնս մարմ-
նոյն չափաւոր. մեծիմաստ և պերճաբան, և յա-
մենայն որ ինչ մարդկութեանս պիտանի »: Խո-
րենացւոյն այսպիսի նշանաւոր և գեղեցիկ գովեստ-
ներուն ճշմարտութեանը վրայ չենք տարակուսիր.
միայն աս բանիս իրաւունք ունի ցաւելու մարդ,
որ այսպիսի ընտիր, խելացի, ազատամիտ, վե-
հանձն ու ազգասէր թագաւորի մը բարեխնամ
հովանաւորութիւնը քառասունըհինգ տարի վայ-
լեր է հայաստան. որն որ եթէ հազարաւոր տարի
ալ վայելէր՝ միշտ գոհ, միշտ ուրախ և միշտ շնոր-
հակալ պիտի ըլլար զինքը սարգևողին:

ԴԱՍ Է .

Վահագն ու անոր յաջորդները: — Հայկազանց
քաղաշրուշրեան վերջանալը :

1 . Տիգրանայ իրեք որդւոցը մէջ Վահագն թէ-
պէտ ամենէն պզտիկն էր , բայց ուրիշներէն աւել-
լի զօրաւոր գտնուելով՝ հայոց վրայ իշխեց : Ասի-
կայ խիստ քաջ մարդ էր , որուն վրայ հայերն ու
Վրացիք այլ և այլ երգեր շինելով կ'երգէն եղեր :
Ինչուան նաև խորենացւոյն առեններն ալ , որ կ'ը-
սէ նաև ասոր համար թէ Վրացիք արձանը կանգ-
նելով երկար առեն պաշտեցին զինքը : Ասոր ցեղը
Վահունիք ըսուեցաւ , որ քրմութեամբ իրեն պաշ-
տամանը նուիրուած էին :

Վահագնէն վերջը ետէ ետև յաջորդեցին հինգ
վեց թագաւոր ալ , որոնց վրայ պատմութիւն չու-
նենալով՝ կ'ստիպուինք միայն անուննին յիշելով
անցնելու , որ են ասոնք . Առաւան , 'Ներսէհ , Զա-
րէհ , Արմոզ , Բայգամ ու Վան՝ որ Շամիրամա-
կերտ քաղաքը նորոգելով իր անունովը Վան կո-
չեց (352) :

2 . Վանայ որդին Վահէ հօրը տեղը անցնելով
չատ քաջութիւններ ըրաւ իրեն թշնամիներուն
դէմ՝ որոնք կ'ուզէին հայաստանի տիրել : Նոյն մի-
ջոցներուն Աղէքսանդր Մակեդոնացւոց թագաւո-

1 . Տիգրանէն ինչուան Վահէ որոնք յաջորդե-
ցին .

2 . Վահէ ո՞վ է ու ինչպէս վերջացաւ հայկա-
զանց թագաւորութիւնը .

ըր սաստիկ զօրացած ըլլալով՝ Պարսից վրայ պատերազմի ելաւ . վահէ օգնութիւն խաւրեց անոնց , բայց տեսնելով որ Պարսիկք չարաչար յաղթուեցան և Աղէքսանդր իր վրայ պիտի գայ . ասդիէն անդիէն զօրք ժողվեց ու Աղէքսանդրի դէմ ելաւ , և պատերազմի մէջ մեռնելով՝ բոլոր զօրքերը ցրուեցան և Աղէքսանդր Հայաստանի տիրեց (327) :

Ահա այսպիսով վերջացաւ Հայկազանց Թագաւորութիւնը որ 1800 տարի զիմացեր էր : Անկէց ետքը 300 տարիի չափ Հայերը երբեմն Սելևկիացոց կողմանէ խրկուած կուսակալներու , երբեմն ալ Հայ իշխաններու կը հնազանդէին :

3. Այս Հայ իշխաններուն մէջ երևելի եղանքանի մը հօգի , և ամենէն երևելին Ադուարդ Սիւնեաց նախարարը , որ Վասպաղովկացոց Թագաւորին Արիթէոս տղուն խորհրդովք ապստամբեցաւ Մակեդոնացոց տէրութենէն : Աս բանս երբոր լսեց Պերդիկաս , Եւմենէս անունով իշխանը Ադուարդին վրան խաւրեց , որ Ադուարդին հետ գաչինք դրաւ ու հաշտութիւն ըրաւ : Ադուարդ խաղաղութեամբ երեսունուիրեք տարի իշխեց ու մեռաւ : Երկրորդ՝ անուանի եղաւ Արտաւազ Հայոց մեծ իշխանը , որ Սելևկիացոցմէ ապստամբելով ինքնագլուխ սկսաւ Հայաստանի տիրել . բայց երբոր Անախորոս շատ զօրքով վրան վաղեց , Արտաւազ վախնալով դէմը ելլելու՝ ընծաներ խաւրեց Անախորոսին ու սիրաջ առաւ խոստանալով որ բոլոր հարկը վճարէ . ասիկայ յիսուն տարի իշխելէն վերջը մեռաւ (212) :

4. Արտաւազին տեղը մեծ Հայոց վրայ կուսա-

3. Ադուարդ՝ Սիւնեաց նախարարին ու Արտաւազայ վրայ ինչ գիտելէք կան .

4. Արտաշիասին միջոց ինչ նշանաւոր բան մը հանդիպեցաւ ու իրեն որոնք յաջորդեցին .

կալ գրաւ Անտիոքոս՝ Արտաշէսա անունով իշխա-
նը, որուն ատենը Աննիրատ Հայաստան փախաւ :
Արտաշէս անոր խորհրդովը Արտաշատ քաղաքը
չինեց, ու ինքնագլուխ սկսաւ թագաւորել : Երբոր
լսեց աս բանս Անտիոքոս Եպիփան, վրան պատե-
րաղմի ելաւ, ու յաղթելով անոր՝ բռնագատեց որ
սովորական հարկը տայ :

Արտաշէս կ'ուզէր փոքր Հայոց վրայ ալ իշ-
խել, որուն կուսակալն էր Զահրատ անունով մե-
կը . բայց մահը վրայ գալով՝ չկրցաւ առաջ տանիլ
իր խորհուրդը, և իր տեղը յաջորդեց Արտաւազդ
որդին, որ տասը տարի իշխելէն վերջը՝ Արշակ
Պարթևաց թագաւորը վրան պատերաղմի ելելով՝
զինքը վաճնտեց, ու իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց
թագաւոր գրաւ, ուսկից սկսաւ Արշակունեաց
թագաւորութիւնը (149) :

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ե Ա Ց

ԴԱՍ Ը .

Արշակունեաց քաղաքորոշրեան սկիզբը : —
Վաղարշակ , Արշակ Ա :

1 • Երբոր Սելևկիացիք Մակեդոնացւոց ձեռքովը արևելեան ազգերուն մեծ մասին տիրեցին , այսինքն Պարսից , Մարաց , Հայոց և Պարթևաց վրայ , երկար ատեն կուսակալներու ձեռքով ատ ազգերը կառավարեցին : Բայց Քրիստոսէ 247 տարի առաջ Պարթևաց մեջէն Արշակ անունով քաջ իշխանը սաստիկ զօրանալով՝ ապստամբեցաւ Սելևկիացւոցմէ ու շատ երկիրներու տիրեց : Ուրիշ շատ մեծամեծ յաղթութիւններ ալ ընելով այլ և այլ զօրաւոր ազգերու դէմ , շատ երևելի եղաւ ու ամէն տեղ անունը հռչակուեցաւ : Ասոր թողը Արշակ Բ • նոյնպէս քաջութեամբ շատ տեղերու տիրելէն վերջը , եկաւ Հայաստանի վրայ ալ՝ երբոր Հայոց վրայ կուսակալ էր Արաաւազդ իշխանը , հալածեց զինքը հոնկէց , ու Հայոց վրայ իր

1 • Արշակունեաց թագաւորութիւնը ինչպէս սկսաւ ու ո՞վ է Վաղարշակ .

Վաղարշակ եղբայրը թագաւոր դրաւ : Ասիկայ ազգին վրայ սաստիկ սէր կապելէն վերջը՝ մասնաւոր ջանքով ուսումնասիրութեան ետեւ եղաւ . ազգին պատմութիւնը գանելու առանձին փոյթ ունեցաւ , քաղաքական կարգերն ու կառավարութիւնը շատ ծաղկեցուց , և ազգին ամէն տեսակ յառաջադիմութեանը վրայ հոգ ունեցաւ : Աս ամէն բաներս ըրաւ առանց քաջութիւնը ձեռքէ ձգելու : Եւ տարակոյս չկայ որ այսպիսի կերպով սկըսած թագաւորութիւն մը շուտով պիտի զօրանար ու շուտով ալ պիտի ծաղկէր , ինչպէս եղաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը :

2 . Վաղարշակ աթոռը Մծբին դրաւ՝ ինչպէս որ իրեն եղբայրը ասպարէր էր . բայց իմանալով որ Մորփիւղիկէս անունով իշխան մը փոքր հայոց տիրէր է , շատ մը զօրք ժողովեց ու անոր վրայ գընաց , երբոր անիկայ բոլոր Պոնտոսի ազգերուն առաջնորդ եղած առաջ կուգար : Պատերազմի աւտեն , որովհետեւ Մորփիւղիկէս քաջ մարդ էր , շատ ջարդ ընելով Վաղարշակայ վրայ կատաղաբար վազեց , բայց Վաղարշակայ քովի կտրիճ հայերը անոր վրայ վազեցին զարկին ու գետինը սառկեցուցին զինքը . ասով մէկալ զօրքերն ալ սիրտ առնելով յարձակեցան Մորփիւղիկէսին մնացած զօրացը վրայ ու այնպէս չարաչար կոտորեցին , որ անձրևի հեղեղի պէս արիւնը կը վազէր , ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին : Աս պատերազմէն վերջը տիրեց Վաղարշակ ան կողմի ազգերուն , ու անոնց առջևը ահաւոր եղաւ :

3 . Տեսնելով Վաղարշակ հայոց աս աստիճան

2 . Վաղարշակ ինչպէս յաղթեց ու սպաննեց Մորփիւղիկէսը ,

3 . Ի՞նչէն գրգռուեցաւ Վաղարշակ հայկազանց պատմութիւնը գրել տալու .

տիրասիրութիւնը և ուրիշ կատարելութիւնները և Հայաստանի ծաղկած վիճակը, իրեն ազնիւ բար-
քովը բնական հետաքրքրութիւն մը ունեցաւ թէ
արդեօք ո՞վ եղեր է աս ազգին գլխաւորը, որո՞նք
իրմէն առաջ թագաւորեր են, և արդեօք ինքը քա-
ղերո՞ւ տեղ կը թագաւորէ՝ չէ՞ նէ վատերու . ուս-
տի աս բանիս համար Մար Աբաս Կատինա ա-
նունով Ասորի մը գտաւ, և անոր աստղերց որ
Հայոց պատմութիւնը գրէ . Մար Աբաս Կատի-
նա երբօր Հայաստանի մէջ ամբողջ պատմութիւ-
նը չգտաւ : Աղղարչակայ հրամանովը Նինուէ գը-
նաց, ու հոն թագաւորական գրատան մէջ գիրք
մը գտաւ որ բոլոր ազգերուն պատմութիւնը կը
գրէր, ու Մեծին Աղեքսանդրի հրամանովը յու-
նարէն թարգմանուած էր . անոր մէջէն հանեց բո-
լոր Հայոց պատմութիւնը՝ Հայկէն ինչուան Աշ-
հէ : Աղղարչակ տեսնելով աս բանս՝ սաստիկ ու-
րախացաւ որ քաջ մարդկանց տեղ ու քաջերու
վրայ կը թագաւորէ . և իբրև իրեն ամենէն աւելի
մեծ հարստութիւնը ըլլար այն մատեանը՝ իր գան-
ձատան մէջ պահեց : Աս պատմութեան վրայ ա-
ւելցուց Մար Աբաս Աղղարչակայ և անոր որ-
դէոյն Արչակայ գործքերը :

4. Ամէն կողմանէ ելած յաջողութիւնները տես-
նելով Աղղարչակ, սկսաւ ուրիշ բարեկարգու-
թիւններու ալ ձեռք զարնել . քանի մը հարկաւոր
օրէնքներ գրաւ . նախարարութիւններ բաժնեց,
զինուորութեան կարգ գրաւ, ամէն բանի պաշտօ-
նատերներ որոշեց, և արհեստաւորներու կարգ
կանոն գրաւ : Բայց ամենէն աւելի Աղղարչակայ
խելացի գործքը և իրեն հոգին յայանողը աս եր-
կու օրէնքն է որ գրաւ . մէկու մը իշխանութիւն

4. Աղղարչակայ բրած բարեկարգութիւնները
որոնք են .

տուաւ՝ որ երբոր թագաւորը անիրաւ դատատան մը կամ հրաման մը հանէ, իրեն իմացընէ տուած հրամանին անիրաւութիւնը, իսկ ուրիշի մը իշխանութիւն տուաւ որ եթէ թագաւորը անհոգ ըլլայ չարագործները պատժելու՝ միաքը ձգէ: Բագարատ անուշով իշխանին ալ Արշակունեաց թագաւորներուն թագադիր ըլլալու պատիւը տուաւ: Որդեոցը մէջէն միայն անգրանիկը քովը պահէց, ու մէկաշնոնք բոլոր թագաւորական ընտանիքով հաշտենից դաւառը խաւրէց: Աս կարգը պահէցին ինչուան վերջը Արշակունեաց թագաւորները: Ապարշակ ասանկ խելքով քսանուերկու տարի թագաւորելէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ:

Տ. Մեր ազգին երեւելի մարդկանց մէջ առաջին աստիճանի յիշատակի արժանի մարդիկնեքէն մէկն է Ապարշակ, որ հաստատուն հիմ մը դրաւ կործանեալ տերութեան մը, որ մէկէն զօրացաւ և ամէն բանի մէջ, ժամանակին համեմատ, չափէն դուրս աւելի առաջ գնաց: Ապարշակայ դործքերէն յայտնի կ'իմացուի իրեն բնութիւնը, մանաւանդ պարզ կը տեսնուի ուսումնասիրութիւնը, խաղաղասէր և աշխարհաչէն հողին, դարձեալ կը տեսնուի այնպիսի վեհանձնութիւն մը որուն նմանը պատմութիւններու մէջ քիչ կայ, աւելի դուրս կը ցառքէ ան կարգադրութեան մէջ որ մասնաւոր պաշտօնատէր կարգեց իրեն տուած անիրաւ հրամանները միաք ձգելու համար: Աս բանիս մեծութիւնը ամէն մարդ կրնայ իմանալ մտածելով՝ թէ որչափ ծանր բան է թագաւորի մը լսել իրեն ըսած խօսքին ծառութիւնը, տուած հրամանին անիրաւութիւնը՝ մանաւանդ որ հին ատենը թագաւորին խօսքերը պատգամի տեղ կ'ընդունէին հպա-

Տ. Ի՞նչ կատարելութիւններով Ապարշակ մեր ազգին երեւելի մարդկանց մէջ կը սեպուի.

տակները : Արդարութիւնն ալ նոյնպէս կը փայլի
աս երկու մարդկանց իշխանութիւն տալուն մէջ,
որուն վախճանն է անիրաւ գործողութիւն մը չը-
նել :

6. Վաղարշակայ տեղը յաջորդեց իր անդրանիկ
որդին Արշակ Ա. որ հօրը առաքինութեանցը նմա
նելով՝ անոր պէս քաջ ու խելացի, և ինչպէս որ
Խորենացին կը զուրցէ, շատ բարեկարգութիւն-
ներ ըրաւ :

Ասոր ատենը Պոնտացիք ապստամբելով Հայե-
րէն՝ պատերազմ բացին . բայց Արշակ իրենց չա-
քաչար յաղթեց, և ծովեզերքը իրեն ըրած յաղ-
թութեանը նշան՝ կոթող մը անկեց : Վ'ըսեն թէ
Արշակ նիզակ մը ունի եղեր օձի արիւնով ջուր
տուած . անգամ մը աս նիզակը անանկ ուժով
նեաեց կոթողին վրայ որ մէջը գնաց խրեցաւ : Աս
կոթողը երկար ատեն պաշտեցին Պոնտացիք իբրև
Աստուծոյ գործք . բայց երբոր իր տղուն Արտա-
շեսին հետ նորէն պատերազմ բացուեցաւ՝ բար-
կանալով ծովը նեաեցին :

Արշակ կոոց սաստիկ պաշտօնասէր ըլլալով՝
Բագրատունեաց մէջէն երկու հօգի նահատակեց
կուռք չպաշտելուն համար . մէկաւնոնք ալ սախ-
պեց որ թլփատութիւնը ձգեն, շաբաթ օր որսի և
պատերազմի երթան և ուրիշ խտրական օրէնքնե-
րը թողուն . անոնք ալ յանձն առին աս բաներս՝
բաց 'ի կուռք պաշտելէն : Արշակ տասուիրեք տա-
րի թագաւորելէն վերջը մեռաւ, ու իրեն տեղը
անցաւ Արտաշէս (114) :

6. Վաղարշակայ ո՞վ յաջորդեց .

ԴԱՍ Թ .

Արտաշէս Ա :

1. Արտաշէս Ա. բնութեամբ կտրիճ, պատե-
րազմող ու աշխարհակալութիւն սիրող ըլլալով
մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ, շատ երկիրնե-
րու տիրեց ու Հայաստանը ընդարձակեց, և դրե-
թէ բոլոր աշխարհք դողացուց: Ինչուան իր ատե-
նը Պարսից թագաւորը աթոռով՝ պատուով ու մե-
ծութեամբ առաջին կը սեպուէր, ու Հայոցը երկ-
րորդ. բայց Արտաշէս Պարսիցը երկրորդ ըրաւ ու
Հայոցը առաջին. Պարսկաստանի տիրեց, իր անու-
նովը ստակ կոխել տուաւ ու հոն ալ իրեն արքու-
նիք շինեց: Իր Տիգրան անունով որդին՝ Վարաժ
ըսուած իշխանին յանձնեց, որ զինուորական ար-
հեստ սորվեցընէ, որով ան իշխանին ցեղին անունն
ալ Վարաժնունիք ըսուեցաւ: Իսկ Արտաշամա
աղջիկն ալ Միհրդատայ տուաւ, որ Պարսից Դա-
րեհ թագաւորին նախարարներուն ցեղէն էր ու
Վրաց բղեաշխ, և զինքը բոլոր Պոնտոսի կողմե-
րուն կուտակալ դրաւ իրեն քաջութեանը համար:

2. Թէպէտ և մանրամասնաբար չենք գիտեր Ար-
տաշէսին ըրած պատերազմները, բայց Խորենա-
ցին կ'ըսէ թէ արևելքէն ու արևմուտքէն այնչափ
ըօրք ժողովեց՝ որոնց և ոչ թիւը գիտէր: Ասանկ
բազմութեամբ բոլոր Յունաստանի տիրեց և զա-
մէնքը վախցուց. Միջերկրական ծովուն մէջ շատ

1. Ո՞վ է Արտաշէս Ա.

2. Արտաշէս Ա. ի՞նչ քաջութիւններ ըրած
ունի.

նաւերով կղզիներու տիրեց, և ուրիշ շատ աշխարհակալութիւններ ըրաւ : Կ'ըսէ Խորենացին թէ երբոր բազմութեամբ զօրաց քարոտ տեղէ մը կ'անցնէին, հրաման կու տար Արտաշէս որ ամէնքը մէյմէկ քար նետեն, և անոնցմով բլուր մը կը ձևանար : Նոյնպէս նաև արևու տտեն եթէ ամէնը մէկէն նետ նետէին՝ բոլոր գետինը շուք կ'ըլլար կ'ըսէ : Այսչափ անթիւ բազմութեամբ շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը մեծ փառքով ու յաղթանակով հայաստան դարձաւ . բայց որովհետև կ'ուզէր Պարսկաստանի բոլորովին տիրել, ինքը հոն գնաց թագաւորելու, և իր Տիգրան որդին թագաւոր դրաւ հայաստանի վրայ : Բայց անկէջ ալ նորէն զօրք ժողովեց ու դէպ'ի արևմտեան կողմերը սկսաւ արշաւել : Արտաշէս Յունաստանէն դառնալու ատենը Արտեմիսի, Հերակլի ու Ապոլոնի պղնձէ արձանները գտաւ ու իրենց քուրմերովը Արմաւիր խաւրեց : Չգիտցուիր ինչ պատճառաւ զօրացը մէջ խռովութիւն լինալով՝ զօրքերէն սպաննուեցաւ, քսանըհինգ տարի թագաւորելէն վերջը :

3. Աղէկ գիտնալով Խորենացին որ օտարազգիի մը բերնէն ելած գովեստը աւելի զօրաւոր և աւելի յարգի է, քան թէ համազգիի մը բերնէն . թէպէտ և ճշմարտախօս ըլլայ, անոր համար Յունաց մատենագիրներուն տուած գովեստը առաջ կը բերէ, որոնց մէջէն մէկ երկուքը գնենք հոս . « Աեհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զմահեգոնացին Աղեքսանդր . զի կալով յիւրում աշխարհին, իշխեսաց Թերայ և Բաբելոնի . . . Աւաղ բազղին . միայն թէ 'ի տէրութեանն և ոչ 'ի վախստեան էր վախճանեալ » : Աս խօսքս կը զրուցէ Պողիկրատէս յոյն պատմագիրը : Նոյնպէս նաև Փլեգոնիոս պատմա-

3. Օտար ազգաց մատենագիրներն ինչ գովեստներ կու տան Արտաշէս Ա. Ին վրայ .

գիրը կ'ըսէ. « Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ պարթևն Արտաշէս . . . յԵլէ սպոնտոս և ՚ի թրակէ զտարերացն փոխեաց զբնութիւն . ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հեռեակեալ . . . առ հասարակ նմա Ելլադա մատուցանէր զահն » .

Բայց անաչառ խօսիլ ուզելով չենք կրնար չսարսաւել Արտաշէսի աշխարհակալութեան հոգին, որ ըստ ինքեան անիրաւութիւն ու բռնաւորութիւն է, և կրթեալ ու քաղաքականացեալ թագաւորի մը չլայելէր . բայց աս ալ խոստովանելի է որ հին ատենը իրաւունք ազգաց ըսածը և արդարութեան սահմանները ինչպէս որ պէտք է չէին հասկըցած, աս պատճառաւ է որ Արտաշէսներ, Վիւրոսներու Աղեքսանդրներ ամէն հին ազգի մէջ աւելի գտնուած են, քան թէ աս վերջի ատեններս . և ըսածներնուս մեծ ապացոյց մը կրնայ ըլլալ Հռովմէական հզօր պետութիւնն որ անիրաւ աշխարհակալութեամբ, այսինքն ըստ արդի իրաւանց ազգաց՝ բռնաւորութեամբ, այնչափ մեծցաւ, գիրացաւ ու պարարտացաւ :

4 . Արտաշէսի իր զօրքերէն սպաննուելուն վերայ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, որովհետեւ որչափ որ իր բռնաւորութեանը համար կրնան ըստպանեալ ըլլալ զինքը, նոյնչափ ալ կրնան ըրած ըլլալ զօրքերը աս բանս իրենց անկրթութենէն, և կամ նաև առանձնականաց չարութենէն :

Աղէկ ճանչցեր էր Արտաշէս որ աշխարհակալութիւնն ընելէն վերջը՝ պէտք է նաև պահել և օգուտը քաղել . և թէ ազգին հանդերձեալ վիճակին հաստատուն օգուտ մը չունի . անոր համար ըսաւ . « Աւաղ փառացս անցաւորի » : Աս պատ-

4 . Արտաշէսի մահուանը պատճառ ինչ բան կրնայ ըլլալ և սրն է իրեն մէկ երևելի խօսքը .

ճառաւ Արտաշէս անփոյթ չեղաւ ազգին քաղաքական կառավարութեանը և ապագայ բարւոյն վրայ, հապա ան մտածելով՝ ուզեց որ իր Տիգրան որդին աղէկ կրթուի, ու չեղաւ ան աշխարհակալ ներուն պէս որ իրենց մեռնելովը՝ տէրութիւնն ալ մեռուցին և կամ սասախի տկարացուցին :

ԴԱՍ Ժ.

Տիգրան Բ. և իրեն քաջուրիւնները :

1. Յոյները և ուրիշ հարկատու ազգեր լսելով Արտաշէսի մահը և իրեն քովի եղած զօրաց ցրուելը, սկսան ապստամբիլ և հայաստանի վրայ վազել. Տիգրան որ երկու տարիէ՛ ի վեր թագաւորած էր, միանգամայն պատերազմական բաներու վարժ ըլլալով և հօրը պէս քաջ պատերազմող մէկէն զօրք ժողովեց և Միհրդատայ հետ մէկտեղ վրանին պատերազմի ելաւ. զամէնքը ցրուեց հաւածեց, և սրտերնուն մէջ իր հօրը ապաւորած վախը ժամանակ չթողուց որ հանեն, հապա աւելի հաստատեց :

Անկէջ դառնալու տակն Վեսարիա հանդիպելով տիրեց բոլոր փոքր Ասիոյ, և բոլոր ան կողմերը Միհրդատայ յանձնեց ու Պոնտոսի թագաւոր անուանեց զինքը, որպէս զի ուրիշ անգամ չկարենան ապստամբիլ : Այլ և այլ պատերազմներով ուրիշ շատ ազգերու ալ տիրեց, և ամէն պատերազմներու մէջ քաջութեամբ յաղթող դանուեցաւ. իր անունէն գրեթէ բոլոր աշխարհք կը գո-

1. Տիգրան Բ. Արտաշէսի յաջորդելով իր քաջութիւններովը ինչպէս փառաւորուեցաւ.

զար, անանկ որ շատ օտարազգի սլաւոմիչներ կար-
ծեցին թէ Հայոց թագաւորութիւնը Տիգրանէն
սկսած ու Տիգրանով լմնցեր է: Հռովմայեցւոց
սլաւոմիչներէն շատը կ'ըսեն թէ խել մը գերի թա-
գաւորներ կը ծառայէին իրեն, որոնց մէջէն չորսը
միշտ քոյն էին, և երբոր ձիով տեղ մը երթար,
անոնք իրենց թագաւորական զգեստովը օտքով
կ'երթային չորս դիէն: նոյնպէս նաև ամէն դատաս-
տանական և քաղաքական հանդէսներու մէջ դի-
մացը օտքի վրայ կը կենային:

2. Տիգրան աս սլաւերազմներէս վերջը Հայաս-
տան դառնալով, մեհեաններ շինեց, և Յունաստա-
նէն բերած Արամազդայ, Աթենասայ, Արտե-
մեայ, Ափրոդիտեայ և Հերակլեսի արձանները այլ
և այլ քաղաքներ դրաւ, նախարարներուն ալ խըւ-
տիւ ասպարեց որ կուռքերուն աղէկ սրախ տան,
և որովհետև Բագրատունիք առջի բերան յանձն
չառին կռասպշտութեան բաները, անոր համար
Ասուդ անունով նախարարին լեզուն կարել տը-
ւաւ, աստուածները նախատելուն համար. ասով
մնացածները յանձն առին զոհեալ խոզի միս ու-
տել:

3. Աս միջոցներուս գրգռուեցան ան սոսկալի ու
երկարատե սլաւերազմները որ Միհրդատ ու Տիգ-
րան ըրին Հռովմայեցւոց դէմ. վասն զի Միհրդ-
ատ որ Պոնտոսի թագաւոր էր՝ Տիգրանայ օգնու-
թեամբը շատ թագաւորութիւններու արեց, և
ինչպէս որ Հռովմայեցւոց սլաւոմիչները կը զրու-
ցեն, քսանուերկու թագաւոր կը ծառայէին իրեն,

2. Տիգրան Բ. ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ
նաև կրօնքի նկատմամբ.

3. Տիգրան ու Միհրդատ մէկմէկու հետ միա-
նալով ինչ յալթութիւններ ըրին Հռովմայեցւոց
վրայ.

և ամենուն հետ իրենց լեզուովը կը խօսէր • անոնց • մէ զատ ամբողջ նաև կապագովկիոյ , և հոն թագաւոր դրաւ իր Արիարաթ սրգին , ու Արիոբարզանը որ Հոովմայեցիք թագաւորեցուցեր էին՝ վարնանց : Բայց որովհետև ութը տարեկան էր Արիարաթ , Գորգիաս անունով իշխան մը խնամակալ դրաւ անոր :

Կապագովկացիք Հոովմայեցւոց ապաւինեցան որպէս զի դան ազատեն զիրենք Միհրդատայ ձեռքէն • անոնք կուսնելիոս Սիլա քաջ զօրապետը խաւրեցին , որ եկաւ Արիարաթը հալածեց անկէ , ու Արիոբարզանը նորէն թագաւորեցուց :

Սասանի բարկանալով Միհրդատ՝ Տիգրանայ իմացուց • որպէս զի օգնութիւն խաւրէ իրեն • Տիգրան ալ իր երկու երեւելի զօրագլուխները խաւրեց , որոնց դալը երբոր լսեց Արիոբարզան՝ Հոովմփախաւ , որով զիւրաւ ամբողջին հայերը , և նորէն Արիարաթը թագաւորեցուցին Կապագովկիոյ : Աստեանելով Միհրդատ սիրտ առաւ , և բազմութեամբ զօրաց ու շատ նաւերով սկսաւ վանել Հոովմայեցիները և ուրիշ թշնամիները և ամբողջ շատ տեղերու • բայց Հոովմայեցիք նորէն երկու հարիւր հազարի չափ զօրք խաւրեցին Միհրդատայ վրայ , որոնք շատ հեղ յաղթուեցան , և Միհրդատ անոնց Ալիւզաս անունով զօրապետը բռնեց ու բերնէն վար հալած ոսկի լեցրնելով մեռուց , ուղեւով ցուցրնել թէ ինքը քան զՀոովմայեցիները աւելի ճոխ ու առատաձեռն է : Նոյնպէս նաև Տիգրան ուրիշ տեղեր մեծամեծ ջարդեր ըրաւ Հոովմայեցւոց զօրացը վրայ , ինչուան որ եկաւ Լուկուլոս :

4 • Երբոր Տիգրան Հոովմայեցւոց պատերազմներէն քիչ մը դադրեցաւ , Սելևկիացւոց թագաւոր

4 • Տիգրան ինչ պատերազմներ ըրաւ նաև Ասորւոց դէմ •

բութեան մէջ խոռովութիւն լինալով՝ իշխանները ուզեցին որ Տիգրանայ յանձնեն իրենց թագաւորութիւնը: Տիգրան շատ զօրքով գնաց Անախթոսը վարնաց հոնկէ, և գրեթէ բոլոր Ասորոց երկրին տիրեց, և Անախթիայի մէջ իրեն տեղապահ գրաւ Մազզատ անունով իշխան մը (79):

Ասորոց թագուհին բոլոր Ասորիները գրգռեց որ Տիգրանէն ապստամբին. բայց Տիգրան շուտ մը անհամար զօրքով վազեց Ասորոց վրայ, առաւ Պտղոմայիսը և Սեղէնէ թագուհին բռնեց ու սպաննեց: Երբոր լսեցին Հրեայք որ Տիգրան ան կողմերն է, վախնալով որ չըլլայ թէ Հրեաստանի վերայ ալ վազէ՝ գետսպան խաւրեցին Տիգրանայ որ գթայ իրենց վրայ և չարիք մը չընէ. աս բանիս համար մասնաւոր աղաչանքներ ըրին Բագրատունիք ալ, և Տիգրան խոստացաւ չարիք մը չընել իրենց Աղէքսանդրա թագուհւոյն:

5. Տիգրան Սելևկիացւոց տիրելէն վերջը երբոր լսեց Սիլւայի մահը՝ շատ զօրքով վազեց Կապադովկիայի վրայ, և տիրեց բոլոր աշխարհքին. Միհրդատայ ալ մասնաւոր գունդ խաւրեց, որ անոնցմով շատ տեղերու տիրեց Ասիոյ մէջ. բայց երբոր Կիզիկոն քաղաքը պաշարեր էր՝ զօրաց պաշարը լմննալով յազթուեցաւ Լուկուլլոսէն. դարձեալ ուրիշ անգամ մը պատերազմի ատեն զօրքին մէջ խոռովութիւն լինալով՝ զօրավարներէն շատը Հսովմայեցւոց կողմը անցան. ասով Միհրդատ հարկադրեցաւ Տիգրանայ քովը փախչել, որուն վրայ սասաիկ բարկացաւ Տիգրան, ու երկու տարի չուզեց տեսնել:

6. Լուկուլլոս խմանալով որ Տիգրան Միհրդա-

5. Տիգրան երբոր լսեց Սիլւայի մահը ինչ ըրաւ.

6. Հսովմայեցիք Տիգրանակերտին ինչպէս տիրեցին ու ինչպէս նորէն սախպեցան թողու.

տայ բարկացեր է, դեսպան խրկեց Տիգրանայ որ Միհրդատը իրեն մասնէ . բայց Տիգրան որ աղէկ գիտէր բարկութեան ժամանակը և չափը, ետ ճամբեց դեսպանը . Միհրդատայ ալ տասը հազար զօրք առաւ Պոնտոս խաւրեց : Նոյն միջոցին Լուկուլլոս պաշարեց Տիգրանակերտը, որուն վրայ եկաւ Տիգրան իրեք հարիւր հազար զօրքով . բայց տեսնելով Հռովմայեցւոց սակաւութիւնը, արհամարհելով ըսաւ . « Թէ որ դեսպան են եկեր՝ շատ են, իսկ թէ որ թշնամի՝ քիչ » . աս ըսելով անհոգ եղաւ պատերազմի պատրաստուելու, որով Հռովմայեցիք սիրտ առին ու յանկարծակի վազեցին Հայոց վրայ, և Տիգրանը փախցընելով Տիգրանակերտն ալ առին : Տիգրան իմանալով իրեն ամբարտաւանութեան սխալմունքը, մէկէն հեծելազօրքը խաւրեց Լուկուլլոսի ետեէն . անոնք ճամբան Հռովմայեցւոց հեծելազօրացը հանգիստելով չարաչար կոտորեցին : Տիգրան ուրիշ շատ տեղեր ալ յաղթելով Հռովմայեցւոց, Հայաստանէն դուրս հանեց ու ինչուան Կապադովկիա հալածեց : Աերջը նորէն սպարապետ դրաւ Միհրդատը, որ Հռովմայեցիներէն վրէժ առնելով շատ անգամ յաղթեց անոնց և բոլոր առջի կորսնցուցած տեղերուն տիրեց . նոյն միջոցին Տիգրան ալ Կապադովկիոյ վրայ վազելով՝ հոնկէց ալ հալածեց Հռովմայեցիները ու նորէն տիրեց Կապադովկիոյ :

7 . Տիգրանայ ու Միհրդատայ ըրած յաղթութիւններուն լուրը երբոր Հռովմ հասաւ, սաստիկ շփոթեց ու բարկացուց Հռովմայեցիները, որոնք Լուկուլլոսը ետ կանչելով՝ տեղը Պոմպէոսը խաւրեցին : Միհրդատ շատ անգամ անոր գէմ ալ պատերազմ ընելով երբեմն յաղթեց՝ երբեմն յաղթուեցաւ . բայց իր Կաստոր անունով նախարարը

Հոովմայեցւոցմէ կաշառք առնելով ապստամբեցաւ իրմէ . նոյնպէս նաև իր փառամուլ և ինքնահաւան Փառնակ անունով որդին ապստամբեցաւ , և Հոովմայեցւոց օգնութեամբը հօրը տեղ թագաւոր եղաւ : Մինչդաստ որ բերդի մը մէջ ամրացեր էր՝ վախնալով որ չըլլայ թէ Հոովմայեցւոց ձեռքը խնայ , բոլոր ընտանեացը թոյն տուաւ , ինքն ալ իր թուրին վրայ խնալով մեռաւ :

8 . Ան միջոցին որ Փառնակ Մինչդաստէն ապրտամբեր էր , Տիգրանայ Տիրան որդին ալ իր հօրմէն ապստամբելով՝ Պարսից թագաւորին օգնութեամբը եկաւ Արտաշատ քաղաքը պաշարեց . բայց Տիգրան հալածեց զՏիրանը , ան ալ նեղը մտնելով՝ գնաց Պոմպէոսի ապաւինեցաւ և անոր առաջնորդելովը Հայաստան մտաւ Պոմպէոս : Աս ծախսորդութիւնները տեսնելով Տիգրան՝ իմացաւ որ դժուարին է Պոմպէոսի դէմ գնել , ուստի հաշտութիւն ըրաւ հետը՝ այլ և այլ տեղեր տալով Հոովմայեցւոց :

9 . Տիգրան իր տեղը թագաւորեցուց իր Արտաւազդ որդին , թագաւորութեան երեսուն և երրորդ տարին : Պոմպէոսի տեղը խաւրեցին Հոովմայեցիք Գաբիանոսը . և Տիգրան Հոովմայեցւոցմէ վրէժտանելու համար Գաբիանոսին վրայ պատերազմի ելաւ , ու շատ տեղեր նորէն ձեռքէն առաւ . Գաբիանոս հաշտութիւն խօսեցաւ , և ծածուկ ետ տուաւ Մինչդաստայ տղաքը ու ինքը Եգիպտոս գնաց :

Հոովմայեցիք իմանալով Գաբիանոսի յաղթուիլ

8 . Տիգրան ինչու հաշտութիւն խօսեցաւ Պոմպէոսին հետ .

9 . Տիգրան ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Գաբիանոս և Արասոս Հոովմայեցւոց զօրավարներուն դէմ .

ը և խարդախութիւնը, Կրասոսը խաւրեցին. անիկայ նախ Երուսաղէմի վրայ երթալով անբաւ հարստութիւն առաւ Երուսաղէմէն, ու Տիգրանայ վրայ սկսաւ գալ. բայց Տիգրան Պարսից հետ միաբանած քաջութեամբ պատերազմելով՝ Կրասոսը մեռուցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին, հետը ունեցած հարստութիւնները առին: Անոր տեղը Ասորեստանի կուսակալ զրին Հոովմայեցիք նախ Կասսիոսը, վերջը Բիբուզոսը, որոնց հետ շատ պատերազմներ ըրին հայերը ու շատ անգամ յայլթեցին. բայց վերջապէս Հոովմայեցիք տիրեցին Ասորեստանի մեծ մասին, որովհետև Տիգրան ալ ծերացեր էր:

10. Միհրդատ մեռաւ, և Տիգրան տեսնելով որ իր որդին Արտաւազդ իրեն հոգին ու քաջութիւնը չունի, ուղեց Պարսից Արշէղ թագաւորին հետ հաշտութիւն ընել և անոր հետ մէկտեղ Հոովմայեցիները հալածել. բայց որովհետև առանց նախագահութիւնը անոր տալու չէր կրնար ըլլալ աս բանս, և տեսնելով որ իր մեռնելէն վերջը նախագահութիւնը պիտի աւնեն Պարսիկք, իր կամբովը տուաւ նախագահութիւնը Արշէղին, որ շատ զօրք օգնութիւն խաւրեց Տիգրանին. ան ալ զօրովար դրաւ Ռչտունեաց Բարզափրան անունով քաջ նախարարը. ասիկայ բոլոր Ասորոց երկիրը նուաճեց, ետքը Անտիգոնոսին հրաւիրելովը Հրէաստան գնաց. և հոն Անտիգոնոսի խոստացած պարգևին սիրոյն համար Հիւրկանոսը և Փասայեղոսը, որ նոյն միջոցին Հրէաստանի կը թագաւորէին. երգմունքով և մեծամեծ գաշինքներով կանչեց ու խարդախութեամբ բռնեց, որպէս զի Անտիգոնոս կարենայ թագաւորել. անկէ վերջը բոլոր Հիւր-

10. Տիգրան Բնչու նախագահութիւնը Պարսից տուաւ.

կանոսի հարստութիւնն ալ կողոպտեցին : Բար-
զափրան Գնէլ անուհով քաջ զօրավարը բազմու-
թեամբ զօրաց հօն թողլով՝ ինքը հայաստան դար-
ձաւ, ու հետը բերաւ Հիւրկանոսը և շատ գերի-
ներ : Վերջէն հռովմայեցիք նորէն զօրք խաւրե-
լով՝ հայերը երբեմն յաղթեցին երբեմն յաղթուե-
ցան, ինչուան որ բոլորովին հռովմայեցիք տիրե-
ցին հրէաստանի :

11. Տիգրան յիտունըջորս տարի թագաւորէն
վերջը՝ ութսունըհինգ տարեկան մեռաւ, բոլոր
կեանքը պատերազմով անցընելով : Իր կենացը մէջ
կը տեսնուի անպարտելի արիւթութիւն, անխոնջ աշ-
խատասիրութիւն, վեհանձնութիւն մտաց, ինչ-
պէս ցրցուց՝ Միհրդատը թշնամւոյն ձեռքը չա-
լուն մէջ, խոհականութիւն՝ որով գիտէր ըստ
տեղւոյն և ըստ պարագային նաև թշնամւոյն խո-
նարհիլ, ինչպէս Պոմպէոսի հետ հաշտութիւն խօ-
սելու մէջ և Արշէղին նախագահութիւնը տալու
տառն : Կրօնից սէր, և ուրիշ գովելի կատարելու-
թիւններ : Տիգրանայ ըրած սխալմունքներն աս
էին՝ որ երբեմն չափէն աւելի իր վրան վստահա-
նալով պատշաճ զգուշութիւնները չըրաւ, և քիչ
մը ատեն իր մեծ փառքովը չլացաւ :

Եթէ Տիգրան կենացը մէջ թշուառութիւն մը
ունեցաւ՝ իրեն արժանաւոր յաջորդ չունենալն է :
Թէ որ յաջորդը չկրցաւ իրեն քաջութեամբը կեն-
դանի պահէլ Տիգրանայ արդիւնքը, ազգը իրեն
երախտագիտութեամբը պարտական է կենդանա-
ցընել իր անմահ արդիւնքները :

11. Տիգրան քանի տարի թագաւորեց և ինչ
կատարելութիւններ վրան կը փայլին :

ԳԱՍ ԺԱ.

Արտաւազդ Ա՛. ու Արշաւ:

1. Տիգրան երկրորդին յաջորդեց Արտաւազդ որ հօրը պէս քաջութեան ետեւ չըլլալով՝ ինքզինքը կերուխուժի և զբօսանաց տուաւ. ան պատճառաւ բոլոր թշնամիները սկսան զօրանալ, մանաւանդ Հռովմայեցիք, որ Անտոնիոսի առաջնորդութեամբը Ասորոց երկրին և ուրիշ շատ տեղերու տիրեցին: Աս տեսնելով ազգը սկսաւ արարնջալ. անով Արտաւազդ խելքը քիչ մը գլուխը ժողվեց, և ասդիէն անդիէն զօրք ժողվելով դէմ դրաւ Հռովմայեցոց. բայց որովհետև հաստատուն քաջութեան և արիութեան սիրտ չունէր, անոր համար ալ չկրցաւ ինչուան վերջը պաշտպանել իրեն ժառանգութիւնը: Երբոր Անտոնիոս ուղեց Պարսից վրայ պատերազմի երթալ՝ օգնութիւն խնդրեց Արտաւազդէն: Արտաւազդ թէպէտ և արտաբուսա օգնեց Անտոնիոսին, բայց ծածուկ աւելի Պարսից կողմն էր, որով Անտոնիոս չարաչար յաղթուեցաւ ու Եգիպտոս փախաւ: Աերջէն Անտոնիոս իմանալով Արտաւազդայ ըրած խաբէութիւնը, շատ զօրքով վրան պատերազմի եկաւ. բայց փոխանակ քաջութեամբ պատերազմելու՝ վատութիւնը ձեռք առնելով երգմունքով ու խարդախութեամբ կանչեց զԱրտաւազդը ու սակի շղթայի պարնելով՝ Եգիպտոս տարաւ ու հօն կղէտոպատրա թագուհւոյն տուաւ. վերջը ինքը հայ-

1. Անտոնիոս ինչպէս գերի բռնեց Արտաւազդը ու հայաստանի տիրեց.

աստան գառնալով՝ Ստորին Հայքը իր Աղեքսանդր տղուն յանձնեց, վերինն ալ Մարաց տուաւ, և իրեն անուևոյն ալ ստակ կոխեց վրան ասանկ դրօշմած. Անպոնիոս Յաղխող Հայաստանի :

2. Արտաւազդ քիչ ատեն մնաց գերութեան մէջ. վասն զի երբոր Անտոնիոս երկու իրեք տարիէն Օգոստոսէն յաղթուելով ինք զինքը սպաննեց, աս բանիս կղէոպատրա սաստիկ տրտմած կատաղութենէն Արտաւազդայ գլուխը կտրել տուաւ : Իրաւ Արտաւազդ քիչ թագաւորութիւն ըրաւ, բայց իրեն մեղկութեամբը ազգին անանկ ինաս մը ըրաւ որ ինչուան վերջը մնաց. այսինքն հարկատու ըրաւ ազգը Հոովմայեցւոց և զինքն ալ մշանջենաւոր գերի. Խորենացին, որուն ճշմարտախօսութիւնը ամենուն յայտնի է՝ այսպէս կը զրուցէ. « Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, մօրից և եղեգնապուրաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զիշավայրիս և զխողս արածելով (որսալով) . զխմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և սարուկ արգարև որովայնի լինելով » :

3. Արտաւազդայ վրայ Հոովմայեցւոց պատմիչները շատ գովեստով կը խօսին յիշելով իրեն լեզուագիտութիւնն, ոտանաւորներն ու ճարտասանական քանի մը ճառերն, որոնց համար կ'ըսէ Պլուտարքոս թէ ինչուան իր ատենը կան եղեր : Աս վկայութիւնս Խորենացւոյն խօսքին գէմ կ'ելլէ, ինչպէս որ յայտնի է վերի առաջ բերած խօս.

2. Արտաւազդ ինչպէս մեռաւ ու ինչ ինչ մնաս ըրաւ ազգին իր մեղկութեամբը .

3. Արտաւազդայ վրայ ինչ գովեստի բան մը կը յիշատակեն Հոովմայեցի պատմիչներ .

քերէն. բայց աստուծոյ չկայ որ խորենացին ատոնք կ'ըսէ Արտաւազգայ Թագաւորութեան միջոցին համար. իսկ օտար պատմչաց Արտաւազգայ ուսումնասիրութեանը համար տուած գովեստը խիստ հաւանական է որ Արտաւազգ իրեն դերութեան ատենը ստացած ըլլայ աս գովէլի յատկութիւնը, իբրև իրեն դառն գերութեանը միակ միսթարութիւն ու գեղեցիկ պարասմունք մը, ինչպէս աս բանիս օրինակը ունինք այլ և այլ Թագաւորաց վրայ: Ասով խորենացոյն տուած պարսաւանքը՝ օտար պատմչաց դէմ չելէր, որով և Արտաւազգ պատմութեանց մէջէն իր արատաւոր անունը սրբելով, վերջի խնամութեան գնացքովը դիւցազն և վեհանձն հօր որդի ըլլալը կը ցուցընէ:

ԴԱՍ ԺԲ.

Արշամ, և Արզարու գործքերը:

1. Երբոր Արտաւազգայ գլուխը կտրեցին, Արշամ Տիգրանայ եղբոր որդին հռովմայեցոց ձեռքէն փախչելով՝ Պարսից Արշէզ Թագաւորին հետ միաբան Մարերը վաճառեց և հռովմայեցոց ալ մեծ ջարդ մը տուաւ. ասով Արշէզ վերին հայոց ախրեց, Արշամ ալ Ստորին հայոց մինչև Վեսարիա և Ասորոց մէկ մասին:

2. Արշամ ըսելով թէ հռովմայեցոց վրայ Թա-

1. Արշամ ինչ կերպով կրցաւ Ստորին հայերը հռովմայեցոց ձեռքէն խալըսել.

2. հայաստան ինչու հարկատու եղաւ հռովմայեցոց ու Արշամայ գլխաւոր արդիւնքը որն է.

գաւորեր է Օգոստոս կայսր, դեսպան խաւրեց որ Արտաւազդայ երկու տղաքը ետ տայ. բայց երբոր տեսաւ թէ լսելի չէղաւ իրեն խնդիրքը, նորէն դեսպան խաւրեց, խոստանալով որ տարուէ տարի հարկ տայ, ու ստիկայ եղաւ Հայոց հարկատուութեան սկիզբը. Օգոստոս յանձն առաւ աս դաշինքը: Քանի մը տարի վերջը երբոր Ասորւոց երկիրն եկաւ, վերին Հայոց բնակիչները ձանձրացած Պարսից ըրած բռնութիւններէն, Օգոստոսէն խնդրեցին որ Արտաւազդայ որդին Տիգրանը իրենց թագաւոր դնէ, ինչպէս որ կատարեց Օգոստոս: Արշամ Բագրատունեաց մէջէն մէկը նահատակեց, մէկաշնոնք ալ ստիպեց որ կռապաշտութիւնը յանձն առնուն. անոնք մահուրնէ ազատու համար յանձն առին բոլոր ընտանիքով: Արշամ քսանուիրեք տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ: Արշամ եղաւ մեր այնպիսի թագաւորներէն մէկը որ իրեն ըրած բարիքովը բոլոր Հայոց սիրոյն, համարմանը ու երախտագիտութեանը արժանաւորեցաւ. վասն զի ամբողջ ազգի մը գերութեան կապերը խզեց քակեց ու իրեն առջի երջանկութեան ու փառաւորութեան մէջ հաստատեց. ու աս բանս այնպիսի կերպով մը ըրաւ որ գովութեան ու զարմացման արժանի է. նախ լաւ ընտրեց թէ որո՞ւ հետ բարեկամութիւն պիտի ընէ ու ինչ կերպով. երկրորդ՝ աղէկ դիտցաւ քիչ մարդով ու քիչ արիւնհեղութեամբ մեծ գործողութիւն ընել. ետքը մեծ խոհեմութեամբ թշնամին բարեկամ գարձուց. և ըրած ասպատակութիւնը օրինաւոր երեցուց. որով և կրցաւ խաղաղութեամբ վայելել և վայելցընել իր յաջորդներուն ան մեծազօր տէրութեան ժառանգութիւնը:

3. Արշամայ յաջորդեց իր որդին Աբգար, ու

3. Աբգար ո՞վ է ու ինչ նշանաւոր բան հանգիստեցաւ իրեն թագաւորութեանը միջոց.

րուն վրայ շատ գովեստներ կուտան Յունաց և Լատինացւոց մատենագիրները. անոր համար հայերն ալ Աւագ այր ըսին իրեն, բայց Յոյներն և Ասորիները չկրնալով շտակ հնչել՝ Ապակար կամ Աբգար կ'ըսէին, ուսկից սովորութիւն մնաց Աբգար ըսելու: Աբգարու թագաւորութեան առջի տարիները Քրիստոս Տէրն մեր ծնաւ Հրէաստանի մէջ. նոյն միջոցին Օգոստոս կայսրն ալ հրաման հաներ էր աշխարհագիր ընելու բոլոր իր տէրութեան մէջ. միանգամայն հրաման հանեց որ ամէն մէհեաններուն մէջ գրուի իր արձանը. Հերովդէս որ հրէից կը թագաւորէր ուզեց որ իր արձանն ալ մէկտեղ կանգնուի Հայոց սահմանները, բայց Աբգար յանձն չառնելով՝ սաստիկ պատերազմ ըրաւ Հերովդէսի եղբոր որդւոյն հետ, որ իրեն դէմ եկեր էր, ու բոլոր ջարդեց անոր զօրքերը: Նոյն օրերը մեռաւ Հերովդէս, ու տեղը անցաւ Աբբեղայոս:

4. Հերովդէսին կուսակիցները ատենելով որ Աբգարու պատերազմով չկրցան յաղթել, ուզեցին վրան ամբաստանութիւններ ընելով Օգոստոսի աչքէն հանել. բայց Աբգար հռովմ գնաց, և հոն իրեն սիրելի և իմաստուն կերպովը անանկ հաճոյ եղաւ ամենուն, և մանաւանդ Օգոստոսի որ դժուարաւ թողուց զինքը իր հայրենիքը գառնալու: Պրոկոպիոս յոյն պատմագիրը կը պատմէ թէ Աբգար այսպիսի վարպետութիւն մը բանեցուցած ըլլայ որպէս զի Օգոստոս զինքը ազատ թողու: Օր մը Աբգար իր ծառաներովը որսի կ'երթայ, ու խեղ մը ողջ վայրի կենդանիներ բռնելով հռովմ կը բերէ, և իւրաքանչիւրին բռնուած տեղէն մէյմէկ քիչ հող ալ հեաերնին կ'առնէ: Եր-

4. Աբգար ինչո՞ւ հռովմ գնաց ու Պրոկոպիոս ինչ կը պատմէ իրեն վրայ.

բոր իրիկուհը Օգոստոս թէաորոն մտաւ, Աբգար հրամայեց ծառաներուն որ բերած հողերնին զատ զատ դնեն ու վերջը կենդանիները միաբան արձը-
կեն. երբոր աս բանս ըրին՝ մեկէն իւրաքանչիւր
կենդանի ինչ հողի վրայ որ մեծցած ու սնած էր՝
հոն դնաց անշիւթ. զարմացաւ Օգոստոս աս բա-
նիս վրայ ու պատճառը հարցուց Աբգարու. և ի-
մանալով հանձարեղ թագաւորին միտքը՝ հրա-
ման տուաւ որ պառուով տեղը դառնայ, թէ-
պէտե մեծ վիշտ եղաւ աս բանս Օգոստոսի :

5. Օգոստոսի մեռնելէն վերջը երբոր Տիրեբ տե-
ղը անցաւ, Աբգար խնդակցութեան դեսպան խըր-
կեց իրեն. բայց անիկայ փոխանակ դեսպանները
պատուելու՝ պատժեց : Աս բանիս վրայ սաստիկ
նեղացած Աբգար՝ սկսաւ պատերազմի պատրաս-
տութիւն տեսնել, ու Եգեսիան ամրացնելով հոն
փոխադրեց աթոռը. բայց աս գիտաւորութեանը
արդեւք եղաւ Պարսից Արշաւիր թագաւորին մա-
հը, որուն աղոյք մէջ խռովութիւն լցնալով՝ հարկ
եղաւ որ Աբգար Պարսկաստան երթայ զիրենք
խաղաղցնելու համար : Միայն Արաբացւոց Ա-
րեա թագաւորին օգնեց, որով ան ալ հերովգէս
չորրորդապետին յաղթեց :

6. Պարսկաստան Աբգարու վրայ բորտութիւն
եկաւ, և երբոր ամէն տեսակ մարդկային հնարք-
ներէ յոյսը կտրեց՝ ըսելով Քրիստոսի հրաշքնե-
րը, դեսպան խաւրեց իրեն՝ աղաչելով որ գայ զին-
քը բժշկէ : Իսկ իրեն Քրիստոսի հետ ծանօթա-
նալը աս կերպով եղաւ :

Երբոր հերովգէս Արեաէն յաղթուեցաւ Աբգա-

5. Աբգար հռովմայեցւոց հետ ինչպէս աւ-
րուեցաւ .

6. Աբգար Քրիստոսի հետ ինչպէս ծանօթա-
յաւ ու բորտութիւնը ինչպէս անցաւ .

քու օգնութեամբը, հերովդէս ուղելով Աբգարէն
առ բանիս վրէժը առնել՝ զսպարառութիւններ ընե-
լով ամբաստանեց զինքը հռովմայեցւոց առջև: Աբ-
գար ինք զինքը արգարացընելու համար դեսպան-
ներ խաւրեց Երուսաղէմի մէջ եղած հռովմայե-
ցւոց զօրավարին. հոն դեսպանները տեսան ու լսե-
ցին Քրիստոսի ըրած հրաշքները, ու դարձան ե-
կան սրտամեցին թագաւորին: Աբգարու երկնային
ու երկրաւոր իմաստութեամբ լցուած սիրտը՝ ծա-
ղեց մէկէն աստուածային հաւատոյ պայծառ լոյ-
սը, որով խսկոյն հաւատաց թէ Քրիստոս ըսած-
նին՝ կամ Աստուծոյ որդի է և կամ երկնային բա-
րերար աստուածներէն մէկը որ իրեն ըրած գերա-
ծայրեալ բարիքներովը զմարդիկ Աստուծոյ հետ
պիտի միաւորէ: Ուստի թուղթ մը գրեց Քրիստո-
սի, ու իր Անանէ սուրհանգակին ձեռքովը խաւ-
րեց, աղաչելով որ գոյ զինքը բժշկէ ու Եդեսիա
բնակի հանդիստ. դեսպանին հետ սրտկերահան
մ' ալ խաւրեց, որ եթէ Քրիստոս չգոյ՝ գէմքը
օրինակէն ու բերեն: Գեսպանները հասան Երու-
սաղէմ ու կ'ուղէին Քրիստոսի հետ տեսնուիլ ան
օրը՝ որ Քրիստոս յաղթանակով Երուսաղէմ կը
մանէր. ուստի Փիլիպպոս առաքելոյն քովը մօտե-
նալով խնդրեցին որ Քրիստոսի հետ տեսնուին.
Քրիստոս մեծ ուրախութիւն ցուցընէլէն ետքը՝
հրամայեց թովմաս առաքելոյն որ Աբգարու թըղ-
թին սրտասխանը տայ, որուն մէջ նախ իրեն
հաստատուն հաւատքը գովելէն ետքը՝ խօսք կու-
տայ որ իր յարութենէն վերջը առաքեալներէն
մէկը կը խաւրէ զինքը բժշկելու համար: Ան միջո-
ցին սրտկերահանը անկիւն մը քաշուած ետեւէ էր
Քրիստոսի գէմքը օրինակելու. բայց երկար ատեն
աշխատելէն վերջը չկրցաւ օրինակել. ան ատեն
կանչեց Քրիստոս զպատկերահանը, ու ձեռքը լսթ
մը առած՝ երեսին վրայ բռնեց. մէկէն սոսաւո-

ըուեցաւ իր աստուածային ու լուսաւոր դէմքը
լաթին վրայ : Դեսպանները մեծ ուրախութեամբ
դարձան , ու թագաւորին հետ մէկտեղ կ'օսա-
սէին խոստացուած առաքելոյն գալստեանը , որն
որ քիչ ատենէն եկաւ , և էր Թագէոս առաքեալը :
Երբոր Թագէոս առջի անգամուն ձեռքը դրաւ Աբ-
գարու վրայ , մէկէն սրբեցաւ թագաւորին բորո-
տութիւնն ու բոլորովին բժշկեցաւ . վերջը մկր-
տեց զթագաւորն ու բոլոր Եդեսացիքը և իրեն
տեղը եպիսկոպոս դնելով Ադդէ անունով մէկը՝ որ
թագաւորին խոյրարարն էր , ինքը դնաց որ Հայ-
աստանի մէկալ տեղերն ալ քարոզէ քրիստոնէա-
կան հաւատքը (32) :

7 . Աբգար քրիստոնեայ ըլլալէն ետև երկու ի-
րեք տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ խաղաղու-
թեամբ , երեսունութը տարի թագաւորելէն վեր-
ջը : Այնպիսի յիշատակ մը թողուց Աբգար որ
մէկ թագաւոր մը չէ ունեցած : Աբգարու հեղու-
թիւնը , խոհեմութիւնը , խոնարհութիւնը , պար-
կեշտ վարքը և ուրիշ առաքինութիւնները կը քա-
րոզեն իրեն պատմութիւնը և իրեն վախճանը , ո-
րով երկրաւոր թագաւորութենէն երկնաւոր փառ-
քը և յաւիտենական յուրախութիւնը հրաւիրուե-
ցաւ :

7 . Աբգար քանի՞ տարի թագաւորեց ու ի՞նչ
պէս .

ԴԱՍ ԺԳ.

Անանկ, Սանատրուկ, Երոռանդ և Սյրոաշէս Բ:

1. Աբգարու մեանելէն վերջը Թագաւորութիւնը երկու բաժնուելով՝ մեծ շիրթութիւն ընկաւ ազգին մէջ, վասն զի Անանկ Աբգարու որդին՝ Հայաստանի մէկ մասին տիրեց, և Սանատրուկ Աբգարու քեռորդին մէկալ մասին տիրեց մի և նոյն ժամանակի մէջ, իրարու հակառակ: Անանկ որ հօրը տեղը Եզեսիա Թագաւորեց՝ քրիստոնէութիւնը վերցուց ու սկսաւ մեհեանները բանալ և քրիստոնէաները մարտիրոս ընել, ինչպէս Ազդէ հայրապետը և ուրիշները: Բայց ինքն ալ Աստուծոյ մէկ իրեն պատիժը գտաւ. վասն զի իր նոր շինած պալատին մէջ սիւն մը կանգնել տալու առեն՝ սիւնը վրան իյնալով մեռցուց զինքը:

2. Սանատրուկ լսելով Անանկի մահը՝ մեծ ուրախութեամբ մէկէն զօրք ժողովեց ու սկսաւ Եզեսիոյ վրայ դալ. երբոր լսեցին աս բանս Եզեսացիք դեսպան խաւրեցին ըսելով՝ որ սիրով կ'ընդունին զինքը թէ որ իրենց քրիստոնէական հաւատքին չի դալչի. աս բանս երգմունքով յանձն առաւ Սանատրուկ, բայց ետքէն երգմանը զէմ ըրաւ ու նահատակեց Թագէոս և Բարթուղիմէոս առաքեալները, և իր աղջիկը Սանդուխտ կոչսը, որ առաջին մարտիրոս կոչսը եղաւ, և ուրիշ շատ մարդիկ,

1. Անանկ ո՞վ է ու ի՞նչպէս մեռաւ.

2. Սանատրուկ խարդախութեամբ Եզեսիա մանալով ի՞նչ անգթութիւններ ըրաւ ու ի՞նչ զտեւելք կայ հեղինէ Թագոհիին վրայ.

Բոլոր Աբգարու ընտանիքն ալ թրէ անցուց, և միայն աղջիկներն ու Աբգարու կիներ որ Հեղինէ կ'ըսուէր և իրեն ալ շատ բարիքներ ըրած էր, ապրեցուց: Ասոր համար կ'ըսեն թէ շատ բարեպաշտ ըլլալով՝ չուզէց կուսապաշտից մէջ բնակիլ. ուստի Երուսաղէմ գնաց ու հոն սովի մը ատեն բոլոր ունեցածը ծախելով՝ բնակչաց ցորեն կը բաժնէր: Աս ըրած բարեացը համար գերեզման մը շինեցին հրեայք Երուսաղէմայ դրան առջև:

3. Սանատրուկ թէպէտև քրիստոնեաները հալածեց, բայց շատ շինութիւններ ալ ըրաւ ընդհանուր հայաստանի՝ մասնաւանդ Մծբնայ մէջ. վասն զի աս քաղաքը երկրաշարժէ մնասած ըլլալով, բոլոր քաղաքը փլցուց ու նորէն շինեց շատ գեղեցիկ և քաղքին մէջ իր արձանը կանդնել տուաւ, ձեռքն ալ դրամ մը, ըսել ուզելով թէ բոլոր ունեցածը ծախեր է քաղքին շինութեանը համար և միայն ան մնացեր է: Սանատրուկ երեսունըջորս տարի թագաւորէն վերջը որսի մէջ պառահամար նետով զարնուելով մեռաւ: Արտեսնուի որ Սանատրուկ մասնաւոր ախորժակ ունի եղեր քաղաքական շինութեանց: Բնութեամբ խորամանկ և ճարտար եղած պիտի ըլլայ որ կրցեր է այնչափ տարի թագաւորել իրեն երգմանը գէմն ընելէն վերջը: Բայց Սանատրուկոյ մեծ անարգանք է իրեն երգմանը վրայ հաստատուն չկենալը, անգթութեամբ Աբգարու ցեղը թրէ անցընելը, և իր աղջիկը սպաննելը (67):

4. Սանատրուկէն ետքը քիչ մը ատեն շփութե-

3. Սանատրուկ ինչ շինութիւններ ըրաւ ու ինչպէս մեռաւ.

4. Սանատրուկին մեռնելէն ետքը ինչպէս շփութեցաւ թագաւորութեան յաջորդութիւնը ու ո՞վ է Երուանդ.

ցաւ բուն օրինաւոր թագաւորութեան յաջորդութիւնը . վասն զի Սանատրկոյ ատենը Արշակունի կին մը երկու օրդի ունէր Երուանդու Երուազ անունով : Երուանդը կարիճ , հսկայ , անուշ բարքով ու ճարտար մարդ մըն էր , որ Սանատրկոյ ատենը շատ քաջութիւններ ըրած ըլլալով ամենուն սիրելի եղած էր . ուստի երբոր Սանատրուկ մեռաւ՝ քաղցր կերտերով և առատաձեռնութեամբ բոլոր նախարարներուն սիրտը իրեն քաշեց և թագաւոր եղաւ Հայոց վրայ , առանց Բագրատունի ասպետէ պահուելու : Բայց վախնալով որ չըլլայ թէ Սանատրուկին տղաքը իրեն թագաւորութեանը արգելք ըլլան՝ զամէնքն ալ թրէ անցուց , բայց ՚ի պզտիկ տղէ մը որ Սմբատ Բագրատունին մեծ դժուարութեամբ Պարսկաստան փախուց , և տղուն անունն էր Արտաշէս . բայց Երուանդ իմանալով աս բանս և միշտ վախի մէջ ըլլալով որ օր մը չըլլայ նէ օր մը թագաւորութիւնը կրնայ ձեռքէն առնել , շատ թղթեր գրեց Պարսից Գարեհ թագաւորին և Սմբատին , որ Արտաշէսը մեռցընեն , ըսելով որ Մարի տղայ է ու Արշակունի չէ . բայց խնդիրքը լսելի չեղաւ :

Ծ . Երուանդ բարակամիտ և կանխատես մարդ ըլլալով՝ յայտնի կը գուշակէր թէ քանի որ Արտաշէս ողջ է՝ անկարելի է իրեն թագաւորութեան հաստատութիւնը , անոր համար սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել . աս պատճառաւ օգտակար սեպեց բոլոր ազգին իշխանութիւնը իրեն ձեռքը առնել : Միջագետաց երկիրը՝ որ Հայաստանէն դուրս էր՝ Հռովմայեցւոց տուաւ ու ինքը վերին Հայքը առաւ . և որպէս զի Հռովմայեցիները իրեն

Ծ . Երուանդ իր թագաւորութիւնը ապահովցընելու համար ինչ զգուշութիւններ ու պատրաստութիւններ ըրաւ .

բարեկամ ընկ՝ աւելի հարկ տալ խոստացաւ . որ քունիքը փոխեց Արմաւիր տարաւ աւելի ամբու-
թեանը համար . Երասխ գետին վրայ ալ շինեց Ե-
րուանդաշատ քաղաքը , որ ինչպէս կը ստորագրէ
Խորենացին՝ Հայաստանի գեղեցիկ . զուարճալի
ու ամուր քաղաքներէն մէկը եղաւ : Նոյնպէս շի-
նեց Ախուրեան գետին վրայ Բաղարան անունով
քաղաք մը ու բոլոր կուռքերը հոն փոխադրեց , և
քրմապետ դրաւ իր Երուազ եղբայրը : Երուան-
դայ բոլոր աս ամէն պատրաստութիւնները պա-
րապէս ելան . վասն զի Սմբատ ասպետը իրեն լու-
բարուքը և շատ քաջութիւններ ընելով Պարսից
նախարարներուն առջև , ամենուն սիրելի եղաւ .
ուստի Պարսից նախարարները ազաւզեցին Գարե-
հին որ Սմբատ ինչ բան որ խնդրէ՝ կատարէ թա-
գաւորը : Սմբատ ալ խնդրեց որ Արտաշէսը հաս-
տատէ իր Թագաւորութեանը մէջ՝ օգնութիւն տա-
լով Արտաշէսին որ կարենայ յաղթել Երուան-
դայ : Յանձն առաւ Գարեհ օգնելու . ուստի շատ
մը զօրք տուաւ Սմբատայ ու Արտաշէսի և Երուան-
դայ վրայ խաւրեց :

6. Երուանդ Ռւտէացւոց վրայ պատերազմի դա-
ցեր էր՝ երբոր լսեց Արտաշէսի գալը . հոն պահա-
պան թողուց զօրաց մէկ մասը և նախարարներէն
շատը , ու ինքը գնաց առատ վարձքով զօրք ժող-
վելու Վրաց , Միջագետաց և Կեսարիոյ կողմերէն :

Արտաշէս առանց գիտնալու թէ Երուանդ Ռւ-
տէացւոց աշխարհքէն հեռացեր է՝ ան կողմերը
գնաց բոլոր զօրքովը . երբոր իմացան տեղացիք և
Երուանդայ ձգած զօրքերն ու նախարարները Ար-
տաշէսի գալը , բոլոր իրեն կողմը անցան . աս բանս
նաև Երուանդայ քովի եղած նախարարներուն

6. Արտաշէսի և Երուանդայ մէջի պատերազմը
ինչպէս եղաւ ու Երուանդ ինչպէս մեռաւ .

միաբեր պղատրեց, որոնցմէ շատը կ'ուզէին Արտա-
շեսի կողմը անցնիլ: Արտաշէս և Սմբատ ատենե-
լով Երուանդայ զօրաց բազմութիւնը՝ ամենեկին
չէին վախնար, միայն մեծ վախ ունէին Արգամ
նախարարէն, որովհետև կարծւմարդ էր և ախ-
գաւոր զօրաց մեծ մասը իր ձեռքն էր. անոր հա-
մար պատերազմէն առաջ ծածուկ խնացուցին Ար-
գամայ որ եթէ իրենց կողմը անցնի, Երուանդայ
տուած պատիւները պահէլէն զատ՝ կրկին պատիւ
և կրկին հարստութիւն կու տան իրեն: Աս պատ-
ճառաւ պատերազմին սկիզբը մէկէն Արգամ Ար-
տաշեսի կողմը անցաւ, և Սմբատայ գնդին հետ
միացաւ, և երկու գունդը մէկտեղ յարձակեցան
Երուանդայ բանակին վրայ. պատերազմին տաք-
ցած միջոցը Երուանդայ բանակին մէկ մեծ մասը
Արտաշեսի կողմը անցնելով՝ անոր զօրացը հետ
միաբան սկսան ջարդել Արայիքը և ուրիշ վար-
ձուոր զօրքերը. բայց որովհետև Երուանդ Տուրա-
ցուց շատ պարգևներ խոստացեր էր՝ որ Արտաշէ-
սը մեռցնեն, երբոր անոնք կատաղաբար Արտա-
շեսի վրայ կը վազէին՝ Գիսակ անունով քաջ նա-
խարարը առաջ նետուեցաւ ու արգիլեց իրենց
յարձակմունքը, ու ինքը գեղեցիկ ու գովելի տի-
րասիրութեամբ մեռաւ՝ գլխուն կէսը կորսնցրնե-
լով. ասանկ կարճութեամբ ինչուան իրիկուն պա-
տերազմելով՝ բոլոր Երուանդայ զօրքը ցրուեցին .
իսկ ինքը Երուանդ հազիւ կրցաւ Երուանդաշատ
փախչելով ազատիլ: Երկրորդ օրը հրաման աը-
ւաւ Արտաշէս որ մեռելները թաղեն. և քիչ մը
զօրքերը հանդէսցրնելէն ետքը գնաց Երուանդա-
շատի վրայ ու քաղաքը առաւ: Երուանդ իր որո-
գայթաւոր պալատին մէջ պահուրտած ըլլալով,
զինուոր մը գտաւ զինքը ու զարկաւ սպաննեց
քսան տարի թագաւորելէն վերջը: Ասանկով լմըն-
ցուց Երուանդ իր թագաւորութիւնը, որուն վրայ

յայանի կը տեսնուի որ անիրաւութեամբ թագաւոր եղողը ոչ երբէք կրնայ խաղաղութեամբ թագաւորել, թէսլէտ և գէշ մարդ ալ չըլլայ ու շատին սիրելի, ինչպէս էր Երուանդ • Արտաշէս փառաւոր գերեզման շինել տուաւ Երուանդայ վրայ՝ մօր կողմանէ Արշակունի ըլլալուն համար (89) :

7 • Երուանդայ մեռնելէն վերջը Սմբատ թագաւորական գանձին մէջ փնտռելով՝ գտաւ Սանատրիոյ թագը, ու բոլոր հայոց վրայ թագաւոր պըսակեց զԱրտաշէսը • Արտաշէս թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Մարաց և Պարսից զօրքերը ետ խաւրեց շատ պարգևներ տալով անոնց • Արդամն ալ, ինչպէս որ խոստացեր էր, իրեն երկրորդը ըրաւ, ուրիշ շատ պատիւներով ու հարստութիւններով : Նոյնպէս Սմբատն ալ շատ պատիւներով մեծարելէն ետքը՝ ընդհանուր սպարապետ անուանեց, հաղարապետ տան արքունի և ամէն պաշտօնատէարց վերակացու • ուրիշ ամէն իրեն բարերարներուն ալ իրենց արգեանցը համեմատ պատիւներ ու պարգևներ տուաւ :

8 • Անկէց ետքը Արտաշէս հրամայեց Սմբատայ որ երթայ Երուանդայ Երուազ եղբայրը սպաննէ • Սմբատ ալ կատարեց հրամանը, ու բոլոր անոր ունեցած հարստութիւնները Արտաշէսի բերաւ • Արտաշէս ալ անոնց վրայ շատ անգին բաներ աւելցրնելով Սմբատայ տուաւ որ Դարեհի տանի՝ ի շնորհակալութիւն և ի փոխարէն անոր ըրած բերեացը :

7 • Արտաշէս ինչպէս թագաւոր պսակուեցաւ ու ինչ փառքի հասուց զՍմբատ և իրեն ուրիշ սիրելիները •

8 • Երուազ ինչպէս մեռաւ •

9. Արտաշէս երբոր իրեն ազնիւ բնութեամբը ամենուն սիրելի եղաւ և ամէն բան կարգի դրաւ, սկսաւ ուսումնական և արտաքին բաներու ուշ դնել. Երասխ և Մեծամօր գեաերուն քով Արտաշատ քաղաքը մեծցուց ու զարգարեց, մեծամեծ պալատներ շինելով, և հոն փոխադրեց իր աթոռը: Ինչուան իր ատենը, ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին, կամուրջ, նաւակ և ուրիշ ասոնց նման բաներ խիստ անկատար էին. բոլոր Արտաշէս շինել տրւաւ, վարձ խոստանալով անոնց որ նոր նոր գիւտեր գտնան: Այլ և այլ տեղերէ գաղթականներ բերելով բոլոր Հայաստանը բազմամարդ ըրաւ. երկրագործութեան վրայ աղգին մէջ այնպիսի սերձգեց, որ ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին՝ Հայաստանի մէջ ափ մը տեղ չկար Արտաշէսի ժամանակ որ մշակած չըլար, ինչուան նաև լեռներուն վրայ ալ բոլոր երկիրը այլ և այլ սահմաններ բաժնեց՝ սահմանադրութիւնները կոթողներ կանգնելով: Ամէն գիւտութեանց և արհեստներու վարժարաններ բացաւ. և ահա աս բաներովս ոչ իր աղգին միայն սիրելի եղաւ, հասպա նաև Պարսիկք, Մարք և ուրիշ աղգերը լսելով կը նախանձէին Հայաստանի սքանչելի վիճակին վրայ, և շատերն ալ Հայաստան կուգային:

10. Երբոր Արտաշէս այսպիսի բարեկարգութեանց ետէ էր, Ալանները ուրիշ լեռնցի աղգերու հետ միաբանած Հայաստան վազեցին. բայց Արտաշէս բազմութեամբ զօրաց վրանին ելլելով, պատերազմի ատեն Ալանաց թագաւորին որդին

9. Արտաշէս ինչ բարեկարգութիւններով զարգարեց զՀայաստան ու ինչ փոյթ ունեցաւ ուսմանց և արուեստից.

10. Ալաններուն ինչպէս յաղթեց Արտաշէս ու ինչ կերպով հաշտութիւն ընելու զիջաւ.

դերի բռնեց • աս պատճառաւ սկսան հաշտութիւն
խնդրել Աւանները Արտաշէսէն • բայց անիկայ
յանձն չէր առներ, ինչուան որ Աւանաց թագա-
ւորին Սաթինիկ անունով աղջիկը աղաչելով Ար-
տաշէսի սիրար վասարկեցաւ • որով Արտաշէս
հաշտութիւն ընելով արձրկեց թագաւորին որ-
դին, ու իրեն թագուհի ըրաւ Սաթինիկը :

11 • Արտաշէս որչափ որ կը ջանար ուրիշի թը-
շուառութեան պատճառ չըլլալ, այնչափ ալ ինքը
վտեր ունեցաւ իր որդւոցը կողմանէ • վասն զի
վեց որդի ունէր՝ որ են Արտաւազդ, Արոյր, Մա-
ժան, Տիրան, Չարեհ, Տիգրան • ասոնք ընդհան-
րապէս իրարու և ուրիշներու պատուոյն վրայ նա-
խանձելով՝ խռովութեանց պատճառ եղան • բայց
ամենէն աւելի Արտաւազդը բնութեամբ տաքա-
րիւն, հպարտ ու նախանձոտ ըլլալով՝ Արդամայ
վրայ ամբաստանութիւններ ըրաւ ու անիրաւ տե-
ղը սպաննել ատաւ, բոլոր անոր ցեղին երեւելի
մարդիկը թրէ անցուց, ու ինքը ատաւ անոր իշ-
խանութիւնը : 'Նոյնպէս նաև Սմբատայ վրայ նա-
խանձելով՝ կ'ուղէր սպաննել • աս բանս երբոր լսեց
Արտաշէս սասաիկ խռովեցաւ և չէր գիտեր ինչ
ընելէքը • բայց հայրենասէրն և մեծախորհուրդն
Սմբատ իր կողմանէ յօժարամիտ հրաժարելով
սպարապետութեան պաշտօնէն ամենայն խռովու-
թեանց առաջը ատաւ, և Արտաւազդ իր ամբար-
տաւանութեան վախճանին հասնելով՝ Սմբատին
տեղը սպարապետ եղաւ : Տեսնելով աս բանս մէ-
կալ եղբայրները սկսան նախանձիլ Արտաւազ-
դայ վրայ • Արտաշէս ալ աս իրենց նախանձը և
խռովութիւնը դադրեցընելու մտքով, Արոյրը որ
խելացի մարդ էր, թագաւորական տանը հաղա-

11 • Արտաշէս քանի որդի ունեցաւ ու ինչ
վտեր քաշեց անոնցմէ :

քապեա գրաւ, Մաժանը քրմապեա • իսկ զօրքը
գլխաւոր չորս գունդ բաժնեց • Արևելեան՝ որ Ար-
տաւազդայ յանձնեց, Արևմտեան՝ որ Տիրանայ
տուաւ, Հարաւային՝ որ Սմբատայ յանձնեց, ու
Հիւսիսայինը Չարեհի:

12 • Երբոր տեսաւ Արտաշէս որ ամէն բան կար-
գի մէջ է՝ չուզեց վճարել Հոովմայեցւոց սովորա-
կան հարկը, աս պատճառաւ բարկացաւ Տրայիա-
նոս ու շատ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ: Ասալ Ար-
տաւազդ գիմացինն ելաւ արևելեան ու հիւսիսային
զօրքովը, բայց չկրնալով գէմ գնել Հոովմայեցւոց՝
երբոր սասաիկ սլիաի յաղթուէր՝ պատերազմին
վերջերը հասաւ Սմբատ Հարաւային գնդովը, ու
քաջութեամբ պատերազմելով յաղթեց Հոովմայե-
ցւոց, և անոնց ետևէն խնալով հալածեց Հայաս-
տանէն դուրս: Երբոր աս բանս իմացաւ Տրայիա-
նոս կայսրը, անթիւ զօրքով սկսաւ անձամբ Ար-
տաշեսի վրայ գալ • ուստի մէկէն Արտաշէս փու-
թաց շատ ընծաներով գիմացը ելաւ և Տրայիանո-
նոսի ցասումը իջեցուց՝ բոլոր հարկը տալով:

13 • Անկէ քանի մը տարի ետքը Արտաշէս Մա-
րայ կողմերը դացած ըլլալով հիւանդացաւ • անոր
համար մէկէն Բակուրաիւերա աւանը դարձաւ, ու
չկրնալով աւելի առաջ գալ՝ մեռաւ հոն քառա-
սունըմէկ տարի թաղաւորելէն ետև: Փառաւոր
հանդէսներ ըրին Արտաշեսի թաղմանը՝ ինչպէս
որ կ'ստորագրէ Խորենացին Արիստոն Փիլացիին
խօսքերէն առնելով • « Դագաղքն էին ոսկեղէնք,
գահոյքն և անկողինք բեհեղեայ, և պատմուճանն

12 • Ի՞նչ պատերազմի առիթ ունեցաւ Արտա-
շէս Հոովմայեցւոց հետ ու ի՞նչպէս նորէն հաշ-
տուեցաւ •

13 • Արտաշէս ի՞նչպէս մեռաւ ու ի՞նչ հանդի-
սաւոր թաղումն ըրին իրեն •

որ զմարմնովն՝ ոսկեթել. թագ կապեալ՝ ի գլուխն՝
և զէնն ոսկուլ առաջի եգեալ» : Անկէց վերջը
կ'ստորագրէ պաշտօնատեարց կարգը, և թէ ինչ-
պէս բոլոր ազգին թէ ազնուականաց և թէ ռամկաց
առ' հասարակ մեծ արամուծեան պատճառ եղաւ
Արտաշէսի մահը, և թէ ինչպէս շատ մարդիկ ի-
րենք զիրենք կամաւորապէս զոհ ըրին՝ ողջ ողջ
Արտաշէսի գերեզմանը նետուելով : Անկարելի բան
է որ մարդ աս պատմութիւնը կարգալէն վերջը
կարենայ իր ազգին հետ մեկտեղ վշտակից ու ցա-
ւակից չըլլալ որ այսպիսի թագաւորէ մը զոհուեր
է, որ ամենուն իրաւցընէ հայր, հայաստանի բա-
րերար, ազգին պարծանք, ամենուն վշտակից, ա-
մենուն երջանկութեանը պատճառ եղեր է :

14. Արտաշէսի հետ մեկտեղ գովութեան տը-
ժանի է նաև Սմբատ Բագրատունի ասպետը, որ
շատ երեւելի եղաւ իրեն քաջութեամբը, ինչպէս
որ տեսնուեցաւ պատմութեան մէջ : Սմբատայ տի-
րասիրութիւնը, հասարակաց օգուտը մտածելը՝
առանց իր շահը մտածելու, որով սպարապետու-
թենէն կամաւ հրաժարեցաւ, որպէս զի խռովու-
թիւն չըլլայ. հաւատարմութիւնը, վեհանձնու-
թիւնը, և ուրիշ կատարելութիւնները ոչ միայն
իր յիշատակը անմահացընելու արժանի կ'ընեն,
այլ և աշխարհքիս մեծամեծ մարդկանց ու մեծա-
նուն սպարապետաց կարգը կ'անցընեն զինքը : Սմբ-
բատ ինչուան խոր ծերութիւն ապրելով խաղա-
զութեամբ մեռաւ (128) :

14. Ինչ առանձին գովեստից արժանի է նաև
Սմբատ Բագրատունին .

ԴԱՍ ԺԳ.

Թագաւորք վերին Հայոց :

1. Թէպէտ և վերին Հայոց Թագաւորութիւնը սղտի և մասնաւոր բան ըլլալով, մեր ազգին պատմութեանը հետ խիստ այնչափ վերաբերութիւն մը չունի, բայց եղած գործողութիւնները Հայաստանի մէկ մասին մէջ ըլլուելով, ան պատճառաւ համառօտ յիշատակութեան մը արժանի են. մահաւանգ որ Հռովմայեցւոց պատմիչները Հայոց պատմութեան աւելի աս մասին վրայ տեղեկութիւն ունենալով, վերին Հայոց գէպքերը բուն մեր պատմութեանց հետ կը շփոթեն, որով մեծա մեծ սխալանաց մէջ կ'իյնան: Ուստի աս ութսունըչորս տարուան պատմութեան ծուծը գիանալը հարկաւոր է՝ անոնց սխալը ուղղելու համար:

2. Երբոր Անտոնիոս Հայաստանի տիրեց՝ վերին Հայքը Մարաց տուաւ, ինչպէս որ առաջ ալ ըսինք: Արշաւիր Պարսից Թագաւորը Արտաշէս անուենով փոխարքայ մը դրաւ ան կողմերուն, որուն բանութիւններուն չգիտնալով Հայերը Օգոստոսէն խնդրեցին որ Արտաւազգայ աղան փոքր Տիգրան ըսուածը իրենց Թագաւոր դնէ. Օգոստոս կատարեց խնդիրքնին. բայց երբոր Տիգրան մեռաւ, Հռովմայեցիք անոր Երուաղ եղբայրը խաւ-

1. Մեր ազգին պատմութեանը հետ ինչ վերաբերութիւն ունի վերին Հայոց Թագաւորութիւնը.

2. Անտոնիոսի Հայաստանի տիրելէն ետքը որոնք Թագաւորեցին վերին Հայոց յաջորդաբար ինչուան Զենոն.

րեցին . Հայերը չընդունելով զանհիկայ՝ տեղը Տիգրան անունով ուրիշ իշխան մը դրին , որ Տիգրան կրտսեր ըսուեցաւ : Իրեք տարիէն Տիգրան կըրտսերն ալ վարնտեցին ու Ապրսամ անունով Արժրունին թագաւորեցուցին , որ ամենուն սիրելի և հաճոյ եղաւ : Երբոր ան ալ մեռաւ , Պարսից թագաւորը իր Արշէզ որդին թագաւորեցուց , բայց Հռովմայեցւոց կամացը դէմ ըլլալով՝ Հռովմայեցիք հալածեցին զինքը ու Պոնտոսի թագաւորին Չենան որդին թագաւորեցուցին՝ որ ինչուան իր մահը խաղաղութեամբ թագաւորեց :

3. Չենանին մեանելէն ետքը Արտաշէս Պարսից թագաւորը իր Արշակ անունով տղան թագաւոր դրաւ Հռովմայեցւոց կամացը դէմ . անոր համար Տիգեր կայսրը Արայ թագաւորին Միհրդատ եղբայրը յորդորեց որ Արշակը վարնաէ ու ինքը թագաւորէ վերին Հայոց : Միհրդատ ստակ կերցընելով սպաննել տուաւ Արշակը ու ինքը տեղն անցաւ . բայց քանի մը տարիէն Հաամիզգ իր կըբորը տղան՝ նախարարաց սիրաը իրեն քաշելով , ու հորմէն ալ օգնութիւն առած , եկաւ Միհրդատը իր ընտանեօքը սպաննել տուաւ ու ինքը անգթութեամբ թագաւորեց : Երբոր լսեց աս եղած բաները Դարեհ Պարսից թագաւորը , շատ զօրքով Հաամիզգին վրայ եկաւ , ու զանհիկայ վարնաեց և իր Տիրիթ եղբայրը տեղը դրաւ : Հաամիզգ ետէ եղաւ նորէն Պարսիկները հալածելու , բայց նեղը մանելով հազիւ կրցաւ փախչել իր Չենորիա կնիկովը . բայց Չենորիա տղաբերքի մէջ ըլլալով ճամբան սաստիկ վնասուեցաւ , որով ալ չէր կրնար առաջ երթալ . ուստի ինդրեց Հաամիզգէն որ զին-

3. Միհրդատ Արշակայ յաջորդելէն ետքը ինչպէս յալթուեցաւ Պարսիցմէ ու ինչ գիտելիք կայ Չենորիային վրայ .

քը սպաննէ . Հոամիզդ ալ վախէն ու յուսահա-
տութենէն խենդեցածի պէս ըլլալով, զարկաւ սրո-
վը ու վիրաւորելով գետը ձգեց զինքը . իսկ ինքը
փախաւ գնաց Վրաստան : Հոն մօտիկները գըտ-
նուած քանի մը գեղացիներ տեսնելով կիսամեռ
զԶենոբիան, հանեցին գետէն ու վէրքը սրատելով
աւողջացուցին . վերջը Տիրիթին տարին՝ որ մաս-
նաւոր խնամքով կը սրահէր զինքը : Աս գէպքս
Եւրոպացուց խիստ ծանուցեալ ըլլալով, կը կար-
ծեն որ Զենոբիա մեր Արշակունի Թագուհինե-
րէն մէկն ըլլայ :

4 . Ներոն կայսրը լսելով Պարսից տիրելը վերին
Հայոց վրայ, Կորբուզոն անուշով զօրավարը խաւ-
րեց շատ զօրքով որ Տիրիթը վաւրնաէ հօնկէ . Կոր-
բուզոն եկաւ յաղթեց Պարսից, Տիրիթն ալ փա-
խուց ու անոր տեղը Տիգրան կրասերին եղբօրոր-
դին Թագաւոր դրաւ, որ ըսուեցաւ Տիգրան կրրու-
սերագոյն . իսկ ինքը Թողուց վերին Հայքը ու Ասո-
րեստան գնաց : Դարեհ նորէն շատ զօրք ժողված
վաղեց վերին Հայոց վրայ ու շատ յաղթութիւն-
ներ ընելով սկսաւ առաջ երթալ . ան ատեն կայս-
րը Բեատո անուշով քաջ զօրավարը խաւրեց որ
սրատերազմը լմնցնէ : Ասիկայ Կորբուզոնին հեռ-
միացած երկար ատեն սրատերազմեցաւ Դարեհի
հետ . բայց վերջապէս գլուխ չկրնալով ելել յաղ-
թուեցաւ ու հաշտութիւն ըրաւ Պարսից հետ, աս
սրայմանով որ վերին Հայքը Պարսից ձեռքը մնայ,
միայն Թէ Թագաւորը՝ կայսրը անուանէ բնակիչ-
ները զով որ ուզեն : Ուստի նորէն Տիրիթ Թագա-
ւորեց ու հռովմ գնաց . ուր որ կրկին անգամ Թա-

4 . Ի՞նչ սրատերազմներ ըրաւ Ներոն կայսրը
Պարսից հետ վերին Հայոց Թագաւորութեանը հա-
մար ու ի՞նչպէս հաշտութիւն եղաւ մէջերնին .

գաւոր սլասկուեցաւ Ներոն կայսրէն մեծ հանդէսով ու փառաւորութեամբ :

Տիրիթ ինը տարի թագաւորելէն ետքը երբոր ինքը մեռաւ՝ վերին Հայոց թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ . վասն զի Երուանդ Միջագետքը Հռովմայեցոց տալով, ինքը վերին Հայոց թագաւորութիւնը առաւ ու իր մասին հետ միացուց :

ԴԱՍ ԺԵ .

Արտաւազդ Բ . Տիրան Ս . Տիգրան Գ . և
Վաղարշ :

1 . Արտաւազդայ խիստ և կատաղի ընութիւնը որ արդէն հօրը կենդանութեան ատեն ալ տեսնուեր էր՝ թագաւորելովը ամենևին տարբերութիւն մը չըրաւ : Եղբայրները Ալբարատեան գաւառէն վաճառեց , միայն Տիրանը քովը պահեց՝ որովհետև ինքը տղայ չունէր : Արտաւազդ ասանկով երկու տարի թագաւորելէն վերջը , որ մը որսի մէջ կատաղաբար ձին վազըննելու ատեն խորունկ փոսի մը մէջ ընկաւ ու կորսուեցաւ :

2 . Ասոր վրայ առասպել մը հանեցին որ կ'ըսէին թէ, Արտաշեսի թաղման ատեն երբոր շատ հոգի իրենք զիրենք կամաւորապէս Արտաշեսի գերեզմանը կը նետէին՝ ըսեր է Արտաւազդ հօրը, «Դու գնացիր և բոլոր երկիրը և մարդիկները քեզի հետ

1 . Արտաւազդ ինչպէս ըրաւ իր՝ թագաւորութիւնը ու ինչպէս մեռաւ .

2 . Արտաւազդայ մահուանը վրայ ինչ առասպել ելաւ Հայոց մէջ .

տարի, ես աւերակներն թագաւորեմ» : Աս պատճառաւ անիծեր է Արտաշէս զինքը ըսելով . « Եթէ գու յորս հեծցիս յազանն 'ի վեր 'ի Մասիս , զքեզ կալցին քաջք , տարցին յազանն 'ի վեր 'ի Մասիս , անդ կացցես , և զլոյս մի տեսցես » : Ասկէ կը կարծէ եղեր ուսմիկը թէ Արտաւազդ մութ այրի մը մէջ շղթաներով կապած է , քովը երկու շուն կեցած՝ միշտ կը կրծեն շղթաները որ Արտաւազդ ելլէ ու աշխարհքս կործանէ . բայց դարբիններուն կուսահարութեան ձայնէն կը զօրանան եղեր շղթաները : Աս պատճառաւ ինչուան նաև Խորենացւոյն ժամանակը տգէտ դարբիններ կիրակի օրերն ալ չորս հինգ անգամ սալը կը ծեծէին որ ան շղթաները չթուլնան :

3. Տիրան որ Արտաւազդայ քովն էր՝ եղբօրը տեղը յաջորդեց , բայց անոր պէս թագաւորութեան բաներուն անփոյթ ըլլալով , աւելի զբօսանքի և որսի ետէ եղաւ , մանաւանդ որ լաւ ձի հեծնէլ գիտէր : Երևելի գործք մը չբրաւ , ու քսանըմէկ տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն վերջը , ճամբան երթալու ատեն ձեան հիւս մը վրան լսնալով՝ տակը մնաց ու խղզուեցաւ :

4. Տիրանայ տեղը յաջորդեց Տիգրան Գ . իր պզտիկ եղբայրը Պարսից Պերոզ թագաւորին հաճութեամբը : Երբոր Աստոնիոս Պիոս Հռովմայեցւոց կայսրը մեռաւ , Պերոզ ու Տիգրան միաբանած՝ Ասորւոց երկիրը եղած Հռովմայեցւոց վրայ վաղեցին ու մեծ կոտորած ըրին . անկէ կ'ուզէին Պապագովկիոյ վրայ ալ վաղել : Սևերիանոս կասպագովկիոյ կուսակալը , վախնալով պատերազմին անյաջողութենէն՝ պատգամ հարցուց . քրմապե-

3. Արտաւազդայ ո՞վ յաջորդեց .

4. Տիգրան Գ . ո՞վ է ու ի՞նչ պատերազմ ունեցաւ Հռովմայեցւոց հետ .

որ ամենայն կերպով բարեյաջողութիւն պատե-
րազմի գուշակեց . անով զօրացաւ Սևերիանոս ,
աներկիւղ ու թեթե պատրաստութեամբ Հայաս-
տան վազեց . բայց Հայերէն ու Պարսիկներէն չա-
բաչար յաղթուելով՝ ինքն ալ սպաննուեցաւ : Աւ-
րեղիոս կայսրը երբոր լսեց Հռովմայեցոց կրկին
անգամ յաղթուիլը , Ղուկիոս իր կայսերակիցը
խաւրեց մեծ պատրաստութեամբ . բայց անիկայ
գեռ չհասած՝ Տիգրան փութաց փոքր Հայոց ախ-
րելու . հոն կնկան մը շողորթութիւններէն խա-
բուելով գերի բռնուեցաւ , ինչուան որ Ղուկիոս
եկաւ ու բոլոր թշնամիները սարսափեցուց . վեր-
ջը տեսնելով զՏիգրան՝ որ գերի ընկեր է , խղճաց
վրան և ազատեց զինքը : Ղուկիոս Տիգրանայ կեր-
տին և գեղեցկութեանը հաւնեցաւ , խիստ սիրեց
զինքը ու հետը կապուեցաւ սիրար . անոր համար
նորէն թաղաւորեցուց ու շատ պատուով Հայաս-
տան դարձուց : Ղուկիոս իրեն սիրոյն նշան Ռովի
անուանով աղջիկը , որ իր ազգականներէն մէկն էր ,
Տիգրանայ կնութեան տուաւ : Դարձեալ աս բա-
ներուս յիշատակը պահելու համար ստակ կոխել
տուաւ աս կերպով . ինքը Ղուկիոս գահը նստած՝
Տիգրանը թաղաւոր կը պսակէ Հայոց . վրան ալ
ասանկ գրած . « Թաղաւոր Հայոց տուեալ » : Տիգ-
րան Հայաստան դառնալով , խել մը ատեն ալ ապ-
րեցաւ ու քառասունըմէկ տարի թաղաւորելէն
ետքը մեռաւ , առանց քաջութեան յիշատակ մը
ձգելու (193) :

Ծ . Տիգրան Գ . Ին յաջորդեց անոր պղտի որդին
Վաղարշ , որ առջի իրեքին պէս զբօսանաց ետևէ
չըլլալով՝ շատ շնութիւններ ըրաւ , միանգամայն
հայրենասէր ու քաջ եղաւ . Վաղարշաւան քա-

Ծ . Տիգրան Գ . Ին ո՞վ յաջորդեց ու ինչ կողմա-
նէ երևելի եղաւ Վաղարշ :

զաքը շինեց ան տեղը՝ ուր ինքը ծներ էր մօրը ճամբայ ընելու տունը. Վարդգէս աւանը պարսպով պատեց ու աթոռը հոն փոխադրեց, անունն ալ Վաղարշաստ դրաւ: Ասոր թագաւորութեան քսաներորդ տարին Հիւսիսային ազգերը սկսան բազմութեամբ Հայաստան վազել. Վաղարշ ալ ժողովեց բոլոր իր զօրքերը և քաջութեամբ սպառազմելով հալածեց զանոնք խել մը տեղ՝ շատ մարդ ջարդելով, բայց թշնամիները նորէն միաբանած, աւելի կատաղութեամբ վազեցին Հայաստան: Հայերը սաստկապէս սպառազմելով նոյնպէս երկրորդ անգամուն ալ վանեցին ան վայրենի ազգերը. բայց ամիսն որ Վաղարշ զարնուելով մեռաւ՝ զոհ ըլլալով իր ազգին օգտին համար, որով անունն ալ անմահացուց, ինչպէս նաև կ'ըսէ Խորենացին. Թէպէտ և ինքը մեռաւ, բայց դեռ կենդանի է իրեն բարի անուամբը:

Գ Ա Ս Ժ Զ.

Խոսքով Ա.:

1. Խոսքով Ա. թագաւորելուն պէս ուզեց իր հօրը մահուան վրէժը առնել Հիւսիսային ազգերէն. ուստի բոլոր զօրքերը ժողովեց և անոնց վրայ սրատերազմի ելաւ, բոլորովին ընկճեց ան զօրաւոր ազգերը. անոնց ընտիրներուն մէջէն հարիւրին մէկ սպասանդ առաւ, իրեն քաջութեանը յիշատակ յունարէն գրով արձան մը կանգնեց, ու ոյնպէս փառաւոր յաղթութեամբ Հայաստան դարձաւ: Խոսքով ազգը ծաղկեցընելու ջանքով

1. Խոսքով Ա. թագաւորելուն պէս ինչ ըրաւ.

լցուած՝ սկսաւ շատ շէնքերով զարդարել Հայաստանը, և ան շէնքերուն համար քրիստոնեաները կ'աշխատեցնէր. շատ քրիստոնեաներ ալ հաւատաքի համար նահատակեց:

2. Ան միջոցին Անտոնիոս Կարակալա հռովմայեցւոց կայսրը Միջագետաց կողմերն եկած ըլլալով, խոսրով առջի բարեկամութիւնը հաստատելու մտքով անոր հետ տեսնուելու գնաց. բայց կայսրը քովը պահեց զինքը որպէս զի դիւրաւ կարենայ Հայաստանի տիրել: Հայերը լսելով աս բանս՝ անանկ բարկացան որ մէկէն պատերազմի պատրաստուեցան. վախցաւ Կարակալա, ու շատ պատուով արձակեց քովէն խոսրովը:

3. խոսրովու թագաւորութեան ատենը Պարսից վրայ կը թագաւորէր Արտաւան, որ ազգաւ Արշակունի ըլլալով՝ մասնաւոր սէր և բարեկամութիւն ունէր խոսրովու հետ: Արտաշիր անունով Պարսից նախարարներէն մէկը ուրիշ նախարարները իր կողմը քաշեց, շատ զօրքով Արտաւանին վրայ պատերազմի ելաւ, և տարիի մը չափ պատերազմելէն վերջը սպաննեց զինքը: Աս բանս երբոր իմացաւ խոսրով՝ շատ ցաւեցաւ Արտաւանին մահուանը վրայ, և կը մտածէր որ վրէժը առնէ Արտաշիրէն. մէկէն զօրք ժողովեց Աղուանից, Արաց, Լինաց, Կասպից կողմերէն, ու անթիւ բազմութեամբ Արտաշիրն վրայ պատերազմի ելաւ: Միշտ յաղթող գանուեցաւ մեծն խոսրով, տասը տարիի չափ պատերազմելով՝ ինչուան Հնդկաստան վաճնեց Արտաշիրը. գրեթէ բոլոր Պարսկաստանի ախ

2. խոսրով Կարակալային՝ ձեռքէն ինչպէս խալըսեցաւ.

3. ինչէն ծագեցաւ խոսրովին Պարսից հետ ունեցած պատերազմը, ու խոսրով ինչպէս յաղթեց.

րեց, Ատրպաաականի մէջ ալ քաղաք մը շինեց՝
Դավթէժ անուանով, այսինքն Դժ Էժ Արտաշի
(253):

4. Արտաշիր փորձով տեսնելով թէ չկրնար
Խոսրովու յաղթել, և գիտնալով թէ քանի որ
Խոսրով կենդանի է՝ իր թագաւորութիւնը և ինքը
հանգստութիւն սխաի չգտնէ, մեծամեծ սպարազե-
ներ ու սպաիւններ խոստացաւ ան մարդուն որ ըզ-
Խոսրով սպաննէ: Նախարարներէն մէկն ալ չհա-
մարձակեցաւ աս բանս յանձն առնելու. միայն
Անակ անուանով նախարարը, որ ազգաւ Պարթև
էր, սիրով յանձն առաւ կատարել Արտաշի կամ-
քը. ուստի անով տեղով հայաստան եկաւ, ըսե-
լով թէ Արտաշին ձեռքէն փախայ և Խոսրովու
կ'ապաւինիմ: Անակ իր կեղծաւորութեամբը ամե-
նուն սիրելի ըլլալով, շատ մեծ սպաիւններ գտաւ
Խոսրովէն և շատ բանի մէջ անոր հետն էր. ան-
գամ մըն ալ որսի առնն Անակ և իր եղբայրը մէկ-
տեղ խօսք դրած՝ զարկին Խոսրովը չարաչար վե-
րաւորեցին, և իրենք ձիերնին հեծան ու սկսան
փախչիլ. մէկէն ետենէն ընկան Խոսրովի մարդի-
կը. և երբոր զանոնք սխաի բռնէին, անոնք իրենք
զիրենք գեաը նետեցին ու խղզուեցան: Խոսրով
գեռ չմեռած՝ հրաման տուաւ որ Անակայ ընտա-
նիքը բոլոր թրէ անցընեն՝ որոնցմէ միայն երկու
տղայ ազատեցաւ, մէկը Սուրէն՝ որ Պարսկաստան
փախուցին, մէկալը մեր սուրբն Գրիգոր Լուսա-
ւորիչը որ Կեսարիա տարին: Այսպէս Խոսրով
քառասունը ութը տարի թագաւորելէն վերջը, բո-
լոր հայերը մեծ սուգի մէջ թողլով մեռաւ (258):

5. Արտաշիր լսելով Խոսրովու մահը շատ ու-

4. Արտաշիր ինչպէս կրցաւ Խոսրովը սպան-
նել ապա.

5. Արտաշիր ինչպէս հայաստան մտաւ.

բախտայաւ, մեծամեծ հանգէսներ կատարեց, ու
շատ զօրքով հայաստանի վրայ վաղէկ սկսաւ: Նա-
խարարները իրենց սիրելի թագաւորին մահուա-
նը վրայ արամած ու շփոթած, մէկէն չկրցան Ար-
տաշին դէմ դնել, բայց գովելի միաբանութեամբ
մը շուտով օգնութիւն ուղեցին հռովմայեցւոց
Վաղերիանոս կայսրէն: Հռովմայեցւոց զօրքը հայ-
աստանէն դուրս այլ և այլ երկիրներ ասպատա-
կութիւն ընելով՝ ուշացան հայոց օգնութեան գա-
լու. ան միջոցին ալ Վաղերիանոս մեռաւ, որով
յուսահատեցան հայերը հռովմայեցւոց օգնու-
թենէն, Արտաշիր ալ առանց շատ դժուարու-
թեան հայաստան մտաւ: Մէկէն հրաման տուաւ
որ Խոսրովու ցեղը թրէ անցընեն. անոնց մէջէն
միայն Տրդատ անուհով ազան ազատեցաւ. Արտա-
ւազդ Մանգակունիւն զՏրդատը կեսարիա մեծցը-
նելէն վերջը՝ հռովմ տարաւ: Նոյնպէս ազատե-
ցաւ նաև Տրդատայ Խոսրովի դուխտ անուհով քոյ-
րը՝ Օտա նախարարին ձեռքովը:

6. Արտաշիր ընդհանրապէս նախարարները ի-
րենց սպառուոյն մէջը պահեց. բայց Մանգակու-
նեաց ցեղը բոլոր թրէ անցընել տուաւ՝ իմանա-
լով որ Տրդատը փախցընողը Մանգակունի է: Ա-
սանկով քսան տարի ալ հայոց վրայ թագաւորե-
լէն վերջը մեռաւ Արտաշիր, ու տեղը անցաւ իր
Շապուհ որդին, ինչուան որ Տրդատ եկաւ հռով-
մայեցւոց զօրքովն ու նորէն տիրեց իր հայրենի
Ճառանգութեանը:

6. Արտաշիր հայոց հետ ինչպէս վարուեցաւ
ու քանի տարի թագաւորեց:

111

ԴԱՍ ԺԷ .

Տրդատայ քաղաքի բնակիչներն ու քաղաքացիքը :

1 . Տրդատ երբոր Հռովմ գնաց , Լիկիանոս առնուով մեծ իշխանին ծառայութեան մէջ մտաւ՝ առանց խնայելու իրեն ով ըլլալը . հոն շատ քաջութիւններ ընելով և միշտ հաւատարիմ գանուելով՝ Լիկիանոսին շատ սիրելի եղաւ : Եր գլխաւոր քաջութիւնները , որով Թագաւորութեան արժանի եղաւ , ասոնք են : Անգամ մը ձիւրնթացի ատեն Թշնամուոյն կառքը վարպետութեամբ մը առաջ անցնելով , զինքը կառքէն վար ձգեց . Տրդատ մէկէն վազեց հասաւ կառքին ետեւէն ու բռնեց կառքը կեցուց : Անգամ մ'ալ երկու վայրենի ցուլերու հետ կռուելու ատեն եղբիւրներէն բռնեց Թօթվեց ու փրցուց : Պառքոս կայսեր զօրքը երբոր աւրտամբեցան սովի պատճառաւ պատերազմի ատեն , ու զինքը և իշխանները սպաննեցին , Տրդատ Լիկիանոսի դրանն առջևը կեցած՝ չթողուց որ մէկը ներս մտնէ : Պատերազմի ատեն ձիւրուն խոտը լմնցած ըլլալով , Տրդատ պարսպէն անդին անցաւ , ու հոն անդի դիզած խոտերը՝ պահապաններով ու շներով մէկտեղ պարսպէն ասդին նետեց :

Գիտիլեախանոս Գոթացուոց Հռչէ Թագաւորին գէմ պատերազմի ելեր էր , որ խիստ քաջ և ուժով մարդ էր . Հռչէ առաջարկեց Գիտիլեախանոսի որ երկուքը առանձին մենամարտութիւն ընեն և ով որ յաղթէ՝ յաղթութիւնը անոր կողմը սե-

1 . Հռովմայեցիք զՏրդատը իրեն ինչ քաջութիւններուն համար Թագաւորեցուցին .

պուի: Դիօկղեախանոս ինքը անձամբ չէր կրնար
Հռէկին զխմացը ելլել, և ոչ բոլոր զօրացը մէջ ալ
դանուեցաւ մարդ մը որ կարող ըլլար անոր դի-
մացը ելլել. ան ասեն Լիկիանոսի խորհրդովը Տըր-
գաա Հռէկին հետ պատերազմելով՝ բռնեց զինքը
ու կապած Դիօկղեախանոսին զխմացը բերաւ:
Դիօկղեախանոս տեսնելով Տըրգաաայ քաջութիւնը՝
ուզեց մեծ պատուոյ մը հասցընել զինքը. և երբոր
խմացաւ թէ Խոսրովու Հայոց թագաւորին որդին
է, մէկէն թագաւոր անուանեց զՏըրգաա, ու շատ
ընծաներ տալէն վերջը բաղմուժեամբ զօրաց Հայ-
աստան խաւրեց որ երթայ իր հայրենական թա-
գաւորութիւնը ժառանգէ:

2. Տըրգաա երբոր Վեսարիա հասաւ, մէկէն ի-
մացուց նախարարներուն իր գալուստը. ուստի
նախարարներուն շատը ելան Վեսարիա գնացին,
ու զինքը փառաւորապէս ընդունելով կրկին ան-
գամ պսակեցին Սմբատ Բաղրատունիին ձեռքովը
(286):

Տըրգաա Վեսարիայէն բոլոր նախարարներով
Երզնկայ եկաւ, ուր մասնաւոր շնորհակալութիւն
ըրաւ Անահայ որ ան կռապաշտութեան ատենը
Հայաստանի սպաշտական սեպուած էր, և ստիպեց
նաև զսուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչը որ նոյնպէս
Անահայ նուէրք տայ. երբոր անիկայ յանձն չա-
ռաւ, Տըրգաա շատ չարչարանքներ տուաւ սրբոյն
Գրիգորի. վերջը երբոր խմացաւ թէ անիկայ իր
հայրը սպաննող Անակին որդին է, Արտաշատու
մէջ խոր վերապ մը կար՝ հոն նետել տուաւ. խի
իր բարերարներուն՝ այսինքն Արտաւազդ և Օտա
նախարարներուն՝ հաղարապետութեան պատիւ

2. Տըրգաա ինչ կերպով Հայաստան մտաւ ու
ինչպէս Պարսից ձեռքէն խալըսեց Հայաստանի
այլ և այլ քաղաքները:

տուաւ : Աերջը նախարարներէն ու Հայաստանի զանազան կողմերէն շատ զօրք ժողովելով, Հոովմայեցւոց զօրացը հետ մէկ տեղ Հայաստանի այլ և այլ քաղաքներուն վրայ գնաց ու առաւ Պարսիկ իշխաններուն ձեռքէն . իրեք անգամ ալ Շապուհին հետ պատերազմելով՝ բոլորովին վաքնաց հանեց զինքը Հայաստանէն : Անկէց ետքը սկսաւ ամէն բան կարգի կանոնի գնել ինչպէս էր առաջ, և բոլոր ազգը մեծ ուրախութեան մէջ էր՝ տեսնելով իր օրինաւոր կարիճ թագաւորը :

3. Տրդատ այսովիսի փառաւոր յաղթութիւններով ուրախացած՝ հրաման խաւրեց ամէն կուսակալներուն ու քուրմերուն որ զոհերով նուէրներով պատուեն աստուածները, և ամէն տեղ գրանուած քրիստոնեաները կամ տանջելով սպաննեն և կամ հաւատքնին ուրացնեն : Երբոր ամէն արւած հրամանները կատարուեցան, ուղեց իրեն թագուհի աննել Ալանայ թագաւորին Աշխէն անուհով աղջիկը . աս բանիս համար հարմարութեան զրկուեցաւ Սմբատ Բագրատունի ասպետը . անիկայ ալ գնաց բերաւ զԱշխէնը : Տրդատ նախ հրամայեց որ Արշակունի գրեն զինքը, վերջը Արշակունի թագուհիներուն թագն ու ծիրանինները հագցընելով հետը ամուսնացաւ, և հարսանեաց հանդէսը շատ շքեղ եղաւ :

4. Ան միջոցին որ Տրդատ սաստիկ հրաման հաներ էր քրիստոնեաները հալածելու՝ Դիոկղետիանոս կայսրէն թուղթ մը եկաւ իրեն, որուն մէջ կ'իմացընէր կայսրը Հռիփսիմէ կուսին և իր ընկերաց Հայաստան փախչելը, և կրկին կրկին կը յանձ

3. Տրդատ իրեն փառաւոր յաղթութիւններէն վերջը ինչ ըրաւ .

4. Տրդատ զՀռիփսիմէն ինչու սպաննեց ու իր վրայ ինչ կերտարանափոխութիւն եղաւ .

ներ Տրդատայ որ փնտռէ գտնայ զանոնք, և թէ որ
Հռիփսիմէին գեղեցկութեանը հաւնի՝ իրեն կնու-
թեան առնէ, ապա թէ ոչ հռովմ խաւրէ: Մէկէն
ամէն տեսակ հնարք ՚ի գործ գրաւ Տրդատ ու տեղ
չմնաց որ խնդրակներ չխաւրէ. ուստի քիչ առե-
նէն գտան ան կուսանքը որ այգիի մը մէջ քաշուած
կը ճգնէին Աղաբըշապատի քովերը: Տրդատ եր-
բոր տեսաւ Հռիփսիմէին գեղեցկութիւնը հիացաւ,
և շատ ետեւ եղաւ որ կարենայ Հռիփսիմէն համո-
ղել իրեն կին ըլլալու. բայց ամէն ջանքը պարա-
պը ելաւ, և ուղեց ամնջանքով իրեն չար կամօցը
խոնարհեցընել զկոյսը. և չկրնալով միտքը դրածը
առաջ տանիլ՝ բարկութենէն անողորմաբար մեռ-
ցընել տուաւ Հռիփսիմէն և ետքը անոր ընկերներն
ալ: Բայց անոր վրայ մեծ ցաւի ու տրամուծեան
մէջ ընկաւ, և տեսնելով որ չկրցաւ աղջկան մը
յաղթել և իր փափաքին հասնիլ, քանի մը օրէն
տրամուծիւնը փարատելու համար որսի ելաւ. և
երբոր կառքով կ'երթար՝ յանկարծակի զիւահա-
րեցաւ ու խողի կերպարանք մտնելով կատաղու-
թեամբ կառքէն վար ընկաւ և սկսաւ ինք զինքը
խածնել, և անապատ անմարդաբնակ տեղեր քա-
շուելով՝ չէր ուզեր որ քովը մարդ մօտենայ. նոյն-
պէս նախարարներէն ոմանք ալ հարուածեցան՝
նոյնպիսի պատիժներով:

Ծ. Երբոր բոլոր Հայաստան սուղի ու տրամու-
ծեան մէջ էր աս երկնառաք պատիժներուն հա-
մար, և սարսափած չէին զիտեր ընելիքնին, օր մը
հրեշտակ Ատուածոյ երեցաւ Տրդատայ Խոսրովի-
զուխտ քրոջը, և խմացուց իրեն որ ինչուան Անա-

Ծ. Գրիգոր Լուսաւորիչ ինչպէս ելաւ վերա-
պէն, ինչպէս զթագաւորը և հարուածեալ նա-
խարարները բժշկեց ու ինչպէս սկսաւ քրիստո-
նէութիւն խսթել Հայոց մէջ:

կայ որդին Գրիգորը խոր վերապէն չելէ՛ չեն կըր-
նար հոգւոյ և մարմնոյ բժշկութիւն ստանալ : Աս
տեսիլը ամենուն ծաղրելի երևցաւ . բայց երբոր
երկու օրուան մէջ հինգ անգամ նոյն բանը կըրկ-
նուեցաւ , ան առէն Օտա նախարարը խաւրեցին
որ երթայ Գրիգորը վերապէն հանէ (301) :

Անհաւատ ու հետաքրքիր մարդիկ անթիւ բաղ-
մութեամբ վերապին չորս դին ժողվուած կ'սպա-
սէին աս նոր տեսարանիս վերջը տեսնելու . և ահա
խսկոյն իրենց անհաւատութիւնը հաւատքի փո-
խուեցաւ , երբոր տեսան ու խմացան որ Գրիգոր՝
վերապին մէջ երկընցուցած չուանը բռնելով շար-
ժեց , և տասնըչորս տարի անբարբառ անլուր մնա-
ցած ձայնը հնչեցուց թէ « Ողջ եմ » : Գուրս հա-
նեցին զինքը , մէկէն բղբաած ու մքրտած հա-
գուսաները փոխեցին , սևացեալ մարմինը լուացին
ու մաքրեցին . երբոր Աղաղարչապատ կը բերէին ,
Թաղաւորն ու հարուածեալ նախարարները սըր-
բոյն Գրիգորի գէմն ելան և բժշկութիւն կը խընդ-
րէին . սուրբն Գրիգոր հոն մէկէն աղօթքի կեցաւ
և զամէնքն ալ իրենց ախտերէն բժշկեց : Անկէ ա-
ռաջ երթալով գնաց Հռիփսիմեան կուսանաց նա-
հատակութեան տեղը . անոնց սուրբ մարմինները
գիպակներով պատեց որ ինն օր բացօթեայ մնա-
ցեր էին առանց ապականելու : Աթաժսուն օր միա-
կերպ ամենուն քրիստոնէական կրօնքը քարոզեց ,
ու անկէ ետքը ան սուրբ կուսանաց համար մա-
տուռներ շինել տուաւ , որոնց համար Տրդատ ան-
ձամբ լեռնէն մեծամեծ քարեր կը բերէր . իսկ Աշ-
խէն տիկինն ու Խոսրովիդուխտ հող և ուրիշ նիւ-
թեր կը կրէին :

Աս բաներս լմնցընելէն վերջը՝ նորէն սուրբն
Գրիգոր աղօթքի կեցաւ հարուածեաներուն հա-
մար որ բոլորովին բժշկուեցան . որովհետև առջի
անգամուն զգաստացեր էին , իսկ երկրորդ անգա-

մուն մարմիններնուն այլանդակութիւններն ալ անցան : Ետքը սուրբն Գրիգոր ու Տրդատ գացին միաբան մեհեաններն ու հուռքերը հործանեցին , և ամէն տեղ քրիստոնէութիւնը հաստատեցին . և սուրբն Գրիգոր Կեսարիա երթալով՝ Ղևոնդիոս պատրիարքէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ :

Երբոր Կեսարիայէն ետ կը դառնար , Դեմեար , Գիսանէ և ուրիշ շատ չաստուածներու հռատունները հործանեց . և Վաղարշապատ գալով՝ մկրտեց զՏրդատ , որ Յովհաննէս կոչուեցաւ : Վերջը շէնեցին Էջմիածնայ տաճարը և ուրիշ շատ եկեղեցիներ :

6. Ան միջոցներուն հասլմայեցւոյ Կոստանդիանոս թագաւորն ալ սրբոյն Սեղբեստրոսի ձեռքովք քրիստոնեայ եղած ըլլալով , Տրդատ և սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ հասլմ՝ գնացին խնդակցութեան համար . հոն շատ պատիւ դասն երկուքն ալ Կոստանդիանոս թագաւորէն և Սեղբեստրոս պապէն , ու մէջերնին սիրոյ և բարեկամութեան դաշինք հաստատեցին դրով . ետքը սուրբն Սեղբեստրոս Գրիգոր Լուսաւորչին աթոռը պատրիարքական աթոռ անուանեց պատուոյ համար :

7. Տրդատայ իր թագաւորութենէն հեռանալը լսելով Շապուհ Պարսից թագաւորը , յարմար ատեն սեպեց հայերէն վրէժը անհելու . անոր համար շատ զօրք ժողովեց ամէն կողմէն , և Հիւսիսային ազգերը գրգռեց որ իրեն հեա մեկտեղ հայաստանի վրայ վազեն : Տրդատ հազիւ թէ հասլմէն դարձաւ , տեսաւ որ ամէն դիաց պաշարեր են Հիւսիսային ազգերը , որով առանց աղէկ մը պատրաս-

6. Տրդատ ու Գրիգոր Լուսաւորիչ ինչո՞ւ հասլմ գացին .

7. Տրդատայ հայաստանէն հեռանալը ի՞նչ գէշ հետեանք ունեցաւ .

տուելու հարկադրեցաւ պատերազմի ելլելու, և յաղթեց Սկիւթացուոց Գեղուհոն զօրավարին որ քաջութեան կողմանէ շատ անուանի էր: Երկրորդ անգամուն պատերազմելով՝ Գեղուհոնն ալ սարան նեց. և այնպէս ուժով իջեցուց թուրը որ մեկ հարուածով երկու կտոր ըրաւ զօրավարը ձիովը հանգերձ:

Տրդատ Հիւսիսային ազգերը վանելէն վերջը շատ պատերազմներ ալ ըրաւ Շասուհին հետ ու միշտ յաղթող գանուեցաւ, ետքը հաշտութիւն ըրաւ հետը ու խաղաղութեամբ թագաւորեց:

8. Ինչպէս որ յայտնի է՝ բոլոր ան պատերազմներուն մէջ մեծ գործողութիւն ընողը Տրդատ էր, որուն քաջութիւնը շատ բանակներու տեղ կը բռնէր. և ինչպէս որ պատմութենէն յայտնի է՝ իրեն պէս կտրիճ՝ մարդ խիստ քիչ տեսնուեր է աշխարհքիս մէջ. բայց աւելի զարմանալին աս է որ այսպիսի թագաւոր մը քրիստոնեայ ըլլալէն վերջը սքանչելի բարեպաշտութեամբ մը զարգարուեցաւ, այնչափ որ անուղղայ և զեղծ նախարարները համարձակ կը խրատէր որ հեթանոսական մտլութիւններէն ետ կենան: Բայց որովհետեւ ծանր է ճշմարտութեան ձայնին մտիկ ընելը, անտնք ոչ միայն չզգաստացան, այլ նաև Տրդատայ դէմ աւելութիւննին աւելցաւ, որով Տրդատ ալ զիրենք խրատելէն ձանձրացած՝ թագաւորութիւնը թողուց և Լուսաւորչայ բնակած այրը քաշուեցաւ: Նախարարները քանի մը անգամ կանչեցին զինքը որ գայ նորէն թագաւորութիւնը ձեռք առնէ. բայց երբոր Տրդատ յանձն չառաւ, թունաւորելով մեռուցին զինքը յիսունըվեց տարի թագաւորելէն վերջը, ու թսուհիներդ տարուան (341):

8. Տրդատ ինչո՞ւ թագաւորութիւնը թողուց առանձնացաւ ու ինչպէս մեռաւ.

9. Տրդատայ անպարտելի ուժին հետ զարմանալի է հոգւոյն զօրեղութիւնը, անընկճելի արիութեան հետ հաւատքն ու ջերմեռանդն բարեպաշտութիւնը. ահեղ և պատկառելի գէմքին հետ ներողամիտ զիջողութիւնն ու հեղաբարոյութիւնը, քաջ պատերազմող բարուցը հետ բարեկարգութիւնն ու շինութիւն սիրող հոգին. վեհանձնութեան հետ վսեմ խոնարհամտութիւնը, և ուրիշ ասոնց նման գեղեցիկ առաքինութիւններ: Խորեհացին ալ տեսնելով որ Տրդատայ վայելուչ ու իրաւացի գովեստը համառօտ պատմութեան մը մէջ ամբողջ բովանդակելը շատ դժուարին է, այսպէս կը ջանայ արդարացընել ինք զինքը, կամ թէ սանձել իր եռանդուն փափաքը զՏրդատ գովելու. « Պատմութեանց, կ'ըսէ, և ոչ գովեստից է ժամանակս »:

10. Որչափ որ հայրենասիրի մը սիրտը ուրախութեամբ կը լեցուի Տրդատայ և ուրիշ իրեն պէս առաքինազարդ թագաւորներ ունենալնուս վրայ, որ մեր արքունական թագին վրայ մէյմէկ անդին ու անդիւս ահօնք եղան, նոյնչափ ալ ան ուրախութեան վրայ սգաւոր քօղ մը կը ծածկուի՝ երբոր յիշէ թէ այսպիսի ամենայն պատկառանաց ու սիրոյ արժանի թագաւոր մը անանկ վերջ ունեցեր է քանի մը անկարգ մարդկանց պատճառաւ. քանի մը կ'ըսեմ, վասն զի անկարելի է որ բոլոր ազգը միաբանած ըլլայ աս գործողութեանա մէջ, որովհետև շատ բարեպաշտ մարդիկ ու նախարարներ ալ կային որ թագաւորին գեղեցիկ սկզբանցը

9. Տրդատ իր զօրաւոր ուժէն դուրս ուրիշ ինչ կատարելութիւններ ու բարեմասնութիւններ ալ ունէր.

10. Տրդատայ մահը ինչէն աւելի ցաւալի է հայրենասիրի մը սրտին:

մասնակից ու գործադիր էին. բայց ամիսնս որ գէշերուն չարութիւնը ան դիպուածին մէջ ալ արդարներուն քաղցրութեամբը ղեղծաւ, որով և ան սոսկալի ոճիրը գործեցին՝ իրենց անձանց յաւիտենական նախատինք և ազգին անդարմանելի վընաս: Աս իրաւ է որ ամէն ազգի մէջ ալ քիչ կամ շատ թագաւորներ և իշխաններ զոհ եղած են հաւատոյ համար. և կամ մեծամեծաց չար կամքը չկատարելուն պատճառաւ. ուստի ասոր նման քանի մը դիպուածի համար պէտք չէ ազգը նախատել և ուրիշ ազգերէն աւելի վար ու անարգ սեպել, և կամ առանձնականաց պակասութիւնը ընդհանուրի տալով՝ բոլոր ազգը ազգատեաց, տիրատեաց, անօրէն կոչել. բայց փափաքելի էր որ մեր ազգին խաղաղասէր ու խոհեմ կառավարութեանց պատմութեանը մէջ այսպիսի պարսաւելի դիպուածներ ամենեին չգտնուէին:

ԴԱՍ ԺԸ.

Խոսքով Բ. Տիրան, Արշակ Բ.:

1. Որովհետեւ Տրդատայ որդին Խոսքով երկրորդ տկար և թոյլ մարդ էր, չկրցաւ մէկէն թագաւորութիւնը ձեռք առնել, ու իրեք տարիի չափ թագաւորական աթոռը պարսպ մնաց, որով շատ գէշ հեռեանքներու պատճառ եղաւ: Այսին զի ոմանք քրիստոնէութենէ թուրհալով՝ ուղեցին Ղուսաւորչայ թոռները սպաննել որպէս զի ուղածնին

1. Տրդատայ մահուանէն ետքը թագաւորական աթոռին պարսպ մնալը ինչ գէշ հեռեանքներ ունեցաւ.

ընեն : Ասով սուրբ Արիստակէսը՝ որ Լուսաւորչայ կրտսեր որդին էր՝ զերենք յանդիմանելուն համար՝ սպաննեցին . զսուրբն Գրիգորիս որ Աղուանից կաթուղիկոս և Լուսաւորչայ թուն էր՝ ձիու պոչի կապած վազընեցով մեռցուցին , նոյնպէս նաև ըջսուրբն Արթանէսը կ'ուղէին մեռցընել , բայց անիկայ մէջերնէն անիմաս անցնելով ազատեցաւ :

Քաղաքական վիճակն ալ հոգևորին պէս մեծ խեղճութեան մէջ էր . վասն զի մէկ քանի խոռվարար և փառասէր նախարարներ ատեն դանելով սկսան իրարու հետ կռուիլ պատուոյ և իշխանութեան համար , որով իրարու ցեղն ալ բոլորովին ջնջեցին , ինչպէս Բղնունիք , Մանաւազեանք և Ուղունիք ըսուած նախարարութիւնները . Աղուանք ապստամբեցան , և Արշակունեաց ցեղէն Սանաարուկ անունով մէկը ինքնագլուխ թագաւորեց՝ Պարսից Շապուհ թագաւորին օգնութեամբ . նոյնպէս նաև Ալձնեաց բգեաշխը Բակուր ապրտամբեցաւ Պարսից օգնականութեամբ :

2 . Նախարարներէն շատը տեսնելով աս անկարգութիւնները , և թէ ասոնց վախճանը ազգին կործանումն պիտի ըլլայ , միաբանեցան մէջերնին և սրբոյն Արթանէսի քովը ժողվուելով , խորհուրդ ըրին որ Կոստանդ կայսեր օգնութեամբ թագաւոր դնեն իրենց՝ զխոսրով Բ : Աս քանիս համար նախարարներէն երկու հոգի զրկեցին Կոստանդնուպօլիս , որ երթան Կոստանդ կայսեր հաճութիւնը առնեն խոսրովը թագաւորեցընելու համար : Կայսրը շատ հաւնեցաւ Հայոց հաւատարմութեանը ու մէկէն Անախորոս անունով իր պալատան հազարապետը շատ զօրքով խաւրեց , որ եկաւ խոսրովը թագաւորեցուց Հայոց վրայ , ու

2 . խոսրով Բ . ինչպէս թագաւորեց ու Պարսիկք ինչպէս յաղթուեցան Հայոցմէ .

ինքը նորէն Պօլիս դարձաւ : Գլխաւոր նախարար-
ները միաբանելով մէջերնին՝ ամէն բան կարգի
դրին, ապստամբները ջնջեցին և եկեղեցական բա-
րեկարգութիւններուն ալ հոգ ունեցան : Բայց ու-
րովհետև Խոսրով բնութեամբ տկար և անկարող
մարդ էր, ինչպէս որ ըսինք, Շապուհ և Սանա-
արուկ որ արդէն գիտէին, զրգոեցին Հիւսիսային
ազգերը ու անոնց հետ Հայաստանի վրայ սկսան
վազել : Խոսրով նախ ինքը անձամբ սպառնալով
գնաց ու չարաչար յաղթուեցաւ, անանկ որ թշնա-
միները ինչուան Վաղարշապատ հասան, ան միջո-
ցին վրայ հասան Վահան և Բագարատ երեւելի
սպարապետները, և մեծ ջարդ տալով վանեցին
թշնամիները :

3. Խոսրով ինք տարի թագաւորելէն վերջը մե-
ռաւ. տեղը յաջորդեց իր որդին Տիրան, որ հօր-
մէն աւելի թոյլ եղաւ, և ամէն տեսակ անզգամու-
թիւն ըրաւ : Սրբոյն Վրթանեսի հետ մէկտեղ Պօ-
լիս գնաց ու թագաւոր սպակուեցաւ Աստանդ
կայսրէն, և երբոր ինքը գեռ հոն էր՝ Շապուհ իր
Կերսես եղբայրը խաւրեց որ երթայ Հայաստանի
տիրէ : Վրշապր կամսարական, որուն յանձնուած
էր Հայաստանի սահպանութիւնը, ուրիշ նախա-
րարներու հետ մէկտեղ գիմացը ելաւ ու ցրուեց
բոլոր Պարսից բանակը, թէպէտ և Հայերէն ալ
մեծամեծ նախարարներ մեռան : Տիրան թագաւոր
սպակուած Հայաստան դարձաւ, բայց իրեն ան-
կարգ գործողութիւններովը անունը և արքունա-
կան ծիրանին արատաւորեց : Ընդդէմ իրեն դա-
շանցը և երգմանը որ ըրեր էր Շապուհի հետ՝ Յու-
լիանոս ուրացոյին օգնեց որ Պարսից դէմ սպառ-
նալով կ'երթար, և անոր խաւրած սպակերը՝ ու-

3. Տիրան ո՞վ է ու ինչ անգթութիւններ ը-
րաւ :

րուն վրայ Յուլիանոսի գէմքը քաշուած էր, երբոր կ'ուզէր մայր եկեղեցւոյն մէջ կախել, սուրբն Յուսիկ ան պատկերը ձեռքէն յափշտակեց ու սաքին տակը առնելով կտոր կտոր ըրաւ: Բայց Տիրան փոխանակ խրատուելու այնչափ ծեծել առւաւ սուրբ հայրապետը՝ որ ծեծի ատեն մեաւ նոյնպէս խղզել տուաւ նաև Դանիէլ ասորի սուրբ ծերունին՝ զինքը խրատելուն համար: Աս անգթութիւններս ընելէն վերջը անով տեղով ջնջեց Ռըշտունեաց ցեղը՝ վասն զի Տիրանին հրամանովը Զօրայ Ռշտունեաց նահապետը որ Յուլիանոսին օգնութիւն գնացեր էր մասնաւոր գնդով, տեսնելով Յուլիանոսի անօրէնութիւնները բոլոր զօրքովը փախեր էր քովէն: Տիրան ալ Յուլիանոսին կամքը կաատարելու համար՝ ջնջել տուաւ Ռշտունեաց նախարարութիւնը, և միայն մէկ տղայ մը աղատեցաւ որ դայեակները փախուցին:

4. Երբոր Յուլիանոս Պարսկաստան պատերազմի մէջ վերաւորուելով սասկեցաւ, Շասուհ Տիրանայ ըրած խարդախութեան վրէժն ուզեց առնուլ. ուստի բարեկամութիւն ձեացընելով կանչեց զինքը Պարսկաստան ու աչուրները կուրցուց՝ տանըմէկ տարի թագաւորեղէն վերջը: Շասուհ վախնալով որ չըլլայ թէ հայերը սաստիկ սրգոզին Տիրանայ աչքերը փորելուն համար, մէկէն անոր Արշակ որդին հօրը տեղը թագաւոր դրաւ, որ ան ալ հօրը պէս և աւելի անկարգ և անօրէն կեանք ունեցաւ (363):

5. Թէպէտ և աս միջոցներուս ետեւէ ետև անպիտան թագաւորներ ունեցեր ենք, բայց Աս-

4. Տիրան ինչ մահ ունեցաւ ու իրեն ո՞վ յաջորդեց.

5. Ո՞վ է Մեծն Ներսէս ու ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ հայաստանի մէջ.

տուած բոլորովին երեսէ չձգելով Հայաստանը՝ ան անզգամ թագաւորներուն տեղը այնպիսի հայրապետներ տուաւ որ թագաւորաց ընելու օգուտներն ու բարեկարգութիւնները իրենք կ'ընէին . ազգին խեղճութեանը կ'օգնէին և վշտակից կ'ըլլային , ըլլալու չարիքները ըստ կարի կը խափանէին , զեղծմունքներն ու անկարգութիւնները կ'արգիլէին , վերջապէս ազգին հոգևոր և մարմնաւոր պիտոյքը կը հոգային , ինչուան նաև թշնամեաց բարկութիւնը իջեցուցին՝ միջնորդ ըլլալով Հայոց թագաւորին և օտար թագաւորաց մէջ : Աս սուրբ հայրապետաց մէջ գլխաւորն է Մեծն Ներսէս որ անթիւ օգտակար բարեկարգութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ , ալքատանոցներ , հիւանդանոցներ և դպրատուններ բացաւ , և անոնց համեմատ կարգեր դրաւ , իսկ Արշակ ընդ հակառակն անպիտջ ըլլալով աս բարեկարգութիւններուն՝ արգելք ալ եղաւ անոնց գործադրութեանը , որով մեծամեծ փրասներու և գրեթէ թագաւորութեան կործանմանը պատճառ եղաւ . ուստի չենք կրնար չափսոսալ որ այնպիսի անպիտան թագաւորներ յաջորդաբար Հայոց գահը ելլելով սղծեցին զանիկայ ու խարխալեցին որ այնչափ քաջ , առաքինի և խելացի թագաւորներով անուանի եղեր էր ու ազգին ուրախութեանը պատճառ :

6. Երբոր Վաղէնափանոս դեսպան խաւրեց Արշակայ որ Պարսից հարկ տալը դադրեցընէ , Արշակ դեսպանները նախատելով վաւրեաց , և հարկ տալը դադրեցուց : Աս բանիս վրայ սաստիկ բարկացաւ Վաղէնափանոս , ու Արշակին Տրդատ եղբայրը՝ որ քովը պատանդ կեցած էր՝ մեռցընէլ տը-

6. Վաղէնափանոս Արշակայ դէմ ունեցած բարկութենէն ինչպէս զիջաւ ու ինչէն սկսաւ Տիրիթ զնեւայ վրայ նախանձիլ .

ւաւ, ու Թէոդոս սպարապետը շատ զօրքով Ար-
շակայ վրայ խաւրեց : Արշակ առ բանէս սարսա-
փած՝ աղաչեց սրբոյն Ներսեսի որ միջնորդ ըլլայ
Թէոդոսին ու կայսեր բարկութիւնը իջեցընէ : Եր-
բոր լսեց Վաղենափանոս սրբոյն Ներսեսի միջնոր-
դութիւնը՝ իջաւ բարկութիւնը և ինաս մը չբռաւ
Արշակայ : Իսկ Տրդատայ որդւոյն Գնէլին հիւ-
սպատուութեան պատիւ տուաւ, շատ ալ ընծաներ՝
իր հօրը անիրաւ տեղը սպաննուելուն համար : Աս
բանիս սասախի նախանձեցաւ Տիրիթ Տիրանին
Թոսը՝ ու առթի մը կ'սպասէր որ առ իրեն նա-
խանձու ատելութիւնը յագեցընէ : Երբոր Գնէլ
իր պատուն քովը գնաց որ Վուաշ աւանը կը նըս-
տէր, պատմեց իր հօրը Տրգաափին թշուառ մահը՝
որուն վրայ խիստ շատ ցաւեցաւ Տիրան : և ուղե-
լով իր Թոսը մխիթարել, որով և ինքն ալ մխի-
թարուիլ, բոլոր իրեն ունեցած ժառանգութիւն-
ներն ու կալուածներն ալ Գնէլին տուաւ : ասով
աւելի զայրացաւ Տիրիթին նախանձը, մանաւանդ
երբոր Փառանձեմն ալ իրեն կին ատնելով թագա-
ւորաւայել հարսնիք ըրաւ, որով շատ մեծամեծ
ներու հաճոյ ըլլալով անոնց սիրելի եղաւ : Տիրի-
թին համար շատ զօրաւոր պատճառ եղան ասոնք
Գնէլայ կեանքը կարճեցընելու համար, ուստի
Վարդան անուհով Մամիկանեան նախարարի մը
հետ միացած՝ Գնէլին վրայ ամբաստանութիւն ը-
րին Արշակայ առջև թէ Գնէլ կ'ուզէ թագաւորիւ
հայոց վրայ, անոր համար ետեւ է նախարարնե-
րուն սիրաբը իրեն քաշելու որուն համար ամենայն
չանք կ'ընէ կ'ըսէին : Արշակ որ առթի կ'սպա-
սէր, Այրարատայ գաւառէն վաճակել տուաւ Գնէ-
լը : աս բանիս խիստ նեղանալով Տիրան յանդի-
մանութեան թուղթ մը գրեց Արշակայ : Արշակ
ալ անդգամութեամբ ծածուկ խղզել տուաւ Տի-
րանը :

7. Անգամ մը Արշակ Աարգանայ ու Տիրիթի հետ Ծաղկոտան ըսուած լեռան քովերը որսի ելեր էր. երբոր Արշակ կը սարծէր որսերուն ու տեղոյն գեղեցկութեանը, Տիրիթ ու Աարգան սկըսան վար զարնել, ըսելով թէ Գնելին որսի անտառին քով բան մը չէ: Մէկէն Արշակայ նախանձը շարժեցաւ և ուղեց հոն որսի երթալ. շուտով թուղթ մը գրեց որ ամէն բան պատրաստ ըլլայ. ու ինքն ալ անգանդալ ետեէն ճամբայ ելաւ որ եթէ պատրաստ չգտնայ զինքը, իբրև յանցաւոր սպաննել տայ. երբոր եկաւ ու տեսաւ որ ամէն բան պատրաստ է, ձայն չկրցաւ հանել, բայց նախանձը աւելի շարժելով ծածուկ սպըսպրեց Աարգանայ որ նետով սպաննէ. ան ալ մէկէն կատարեց. ետքը իրեքը մէկէն սկսան լաց ու ողբ ձեռքընել իբրև թէ զխաղածով եղած ըլլայ. վերջը մեծահանգէս յուլարկաւորութիւն ըրին զուրիշները խաբելու համար, բայց անօգուտ. վասն զի ամէնքը խմացան ու սուրբ Ներսէս խտիր յանդիմանեց Արշակը և նշովեց զինքը ու իրեն գործակիցները աս անզգամութեան համար:

8. Շապուհ Յունաց վրայ պատերազմի երթալու ատեն կերակուր ուղեց Տիգրանակերտ քաղաքին բնակիչներէն. անոնք դոները գոցեցին ու արհամարհեցին զինքը. ուստի Շապուհ Յունաց հետ ունեցած պատերազմը լմնցընելով ետ դառնալու ատենը՝ առաւ Տիգրանակերտը ու մեծ ջարդ տըւաւ քաղաքացւոց, մնացածներն ալ դերի ըրաւ:

9. Նոյն միջոցներուն Արշակ ալ քաղաք մը շինեց իր անզգամութեանը յիշատակ, և անունը Ար

7. Գնել ինչպէս մեռաւ.

8. Տիգրանակերտը ինչպէս առնուեցաւ.

9. Արշակաւան քաղաքին վրայ ինչ գիտելիք կայ.

շահաւան գրաւ . և որպէս զի քաղաքին բնակիչները շահանան՝ հրաման հանեց որ եթէ յանցաւոր մը փախչի հոն , սլաաժէ ազատ ըլլայ . աւ սլաաժառաւ ամէն տեսակ անզգամներով լեցուեցաւ . քաղաքը՝ ուստի բոլոր նախարարները միաբան բողոքեցին Արշակայ որ աւ բանիս դարման ընէ . բայց երբոր անիկայ մտիկ չըրաւ , օգնութիւն կանչեցին Շապուհ Պարսից թագաւորը որ գայ իրենց հետ միաբանի Արշակաւանը կործանելու համար . Արշակ երբոր լսեց աւ բանս՝ Վրաց ապաւինեցաւ : Ան միջոցին որ Արշակ Վրացւոցմէ օգնութիւն առնելու գնացեր էր , նախարարները տիրեցին Արշակաւանին ու բոլոր մէջի բնակիչքը թրէ անցուցին բաց ՚ի կաթընկեր տղոցմէ՝ որ սրբոյն Ներսեսի աղաչանքովը ազատեցան :

Արշակ Վրացւոց օգնութեամբը նախարարներուն վրայ սլաաժերազմի ելաւ ու երկու տարիի չափ սլաաժերազմելով՝ երկու կողմանէ ալ շատ մարդիկ ջարդուեցան : Ահա այսպիսի անսլաաժան թագաւորի մը ըրած յիշատակի արժանի գործողութիւնները ասոնք են , որ բոլոր խառնութեանց , անիրաւութեանց սլաաժառ եղաւ :

10. Երբոր Արշակ նախարարաց հետ կը սլաաժերազմէր , Վաղէս կայսրն ալ ըսած ըլլալով որ Արշակ օգներ է Շապուհին , նորէն թէոզոսը շատ ջորքով վրան խաւրեց : Արշակ երբոր տեսաւ թէոզոսի գալը բոլորովին անճրկեցաւ և նորէն սուրբ Ներսեսի ապաւինեցաւ որ աւ բաներուս դարման տանի . ան սքանչելի ու հայրենասէր անձն ալ զընաց շատ գժուարութեամբ հաշտեցուց նախարարները թագաւորին հետ , և վերջը թէոզոսի բարկութիւնը իջեցուց սլաաժանդ աալով Արշակայ Պապ

10. Ս. Ներսէս ինչպէս աքսորուեցաւ , ու Արշակ ինչ վերջ ունեցաւ .

որդին • իսկ ինքը սուրբն Ներսէս Թէոդոսի խորհրդովը Սաամսօլ գնաց Ալաղեսին բարկութիւնն ալ հանդարտեցնելու համար • բայց Ալաղէս աւրիտեան ըլլալով մէկէն սուրբ Ներսէսը քշել ալուաւ : Արշակ երբոր լսեց սրբոյն Ներսէսի քշուիլը նորէն իր առջի ընթացքը սկսաւ բռնել • քանի մը նախարարներ անիրաւ տեղը սպաննել տուաւ , Կամսարականաց ցեղը բռնորովին ջնջեց , բաց ՚ի Սպանդարառէն որ իր աղոցմովը փախչելով աղատեցաւ : Նախարարները աս բաներս տեսնելով առթի մը կ'սպասէին որ Արշակայ չարեացը վրէժը հանեն • ուստի նոյն միջոցներուն Շապուհ սպտերազմ բացած ըլլալով Արշակայ դէմ , նախարարները միաբանեցան Պարսից հետ ու այնչափ նեղը խոթեցին զԱրշակը որ անձնատուր եղաւ , ու Շապուհ ալ զինքը Անյուշ ըսուած բերդը խաւրեց (380) :

11 • Հաղիւ թէ ազգը Արշակայ բռնութիւններէն խալըսեցաւ , ահա անոր տեղը ելաւ ուրիշ ազգատեաց մը՝ ազգին հիմը քանդող ու վնասակար , սր է Մերուժան Արծրունեաց նախարարը • ասիկայ սնափառութեամբ կ'ուզէր Հայոց թագաւորը ըլլալ • ասով հաւատքը ուրացաւ և Պարսից կրօնքը ընդունեցաւ , որպէս զի անոնց օգնութեամբը թագաւորէ • ուստի Արշակայ բռնուելէն վերջը ասիկայ շատ զօրքով Հայաստանի վրայ եկաւ , ու մեծամեծ վնասներ հասցուց ազգին , շատ քաղաքներ աւրեց աւրշտրիկեց ու անասրատ դարձուց : Արշակ աս բաներս լսելով և յուսահատելով իր վիճակէն , անգամ մը կերակուր ուտելու ատեն զարկաւ մեռցուց ինք զինքը : Այսպիսի թշուառութեամբ կորսուեցաւ գնաց , առանց բարի յիշատակ մը թողուլ որուն մահուանը վրայ և ոչ

11 • Ո՛վ է Մերուժան Արծրունին •

մէկը լացաւ . ուրեմն տես թէ որչափ տարբերութիւն կայ ան թագաւորին մէջ որ մեռնելովը բոլոր աշխարհք սուգի և ողբի մէջ կը ձգէ, և անոր որուն մահուանը վրայ կ'ուրախանան աւելի քան թէ կը տրամին :

ԴԱՍ ԺԹ .

Մերուժան Արծրունիին ըրած անզգաւոչքիւններն ու մահք . Պապայ և Վարազդատայ քաղաւորելը :

1 . Հասարակ ուզելով որ Հայաստանի մէջ նորէն կռատաշտութիւն խոթէ, խոստացաւ Մերուժան Արծրունիին որ եթէ կարենայ առաջ տանիլ աս բանս, զինքը Հայոց թագաւոր կը դնէ . ուստի բազմութեամբ զօրաց և շատ մոգերով Հայաստան խաւրէց որ երթայ խոստացածը արդեամբք 'ի գործ դնէ : Մերուժան բանութեամբ Հայաստան մտաւ և շատ մարդ նահատակեց, եկեղեցիները կռատուն շինեց, բոլոր Յունարէն գրով գանուած գրքերը այրեց և արգիլեց որ Յունարէն չսորվին : Աս բաներս լսելով սուրբ Ներսէս որ արքայանքէն դառնալով գեռ Ստամպոլ էր, աղաչեց Թէոդոս կայսեր որ Պապը թագաւոր դնէ Հայոց վրայ և Հայաստան խաւրէ, որպէս զի քրիստոնէութիւնը պաշտպանէ Պարսից և Մերուժանայ դէմ : Թէոդոս ալ զիջանելով արժոյն Ներսէսի աղաչանացը կատարեց իրեն խնդիրքը օգնական տալով Տերենտիանոս զօ-

1 . Ի՞նչպէս կրցաւ Մերուժան բանութեամբ Հայաստան մտնալ որ ինչ վնասներ ըրաւ .

րավարը : Մերուժան լսելով Պապայ գալը մէկէն Պարսկաստան փախաւ հրաման տալով որ նախարարաց կանայքը բերդերէն կախեն . աս երբոր տեսան նախարարները կատղեցան ու բերդերուն վրայ վազելով տիրեցին անոնց ու մէջի Պարսիկ պահապանները ջարդեցին :

2. Մերուժան նորէն այլ և այլ ազգերէ զօրք ժողված վազեց Հայաստանի վրայ . նոյնպէս նաև Տերենախանոս ալ շատ զօրք ու շատ պատերազմական դործիքներ բերել տուաւ Ադդէ զօրավարին հետ մէկտեղ Պօլսէն : Երբոր պատերազմը պիտի սկսէր, սուրբ Ներսէս Նսրատ լեռան վրայ ելաւ ու բազկատարած սկսաւ աղօթել պատերազմին յաջողութեանը համար . և որովհետև արևը Հայոց բանակին դիմացէն էր և զիրենք կը նեղէր՝ սրբոյն աղօթքովը ամպ մը եկաւ ու արևը ծածկեց . նոյնպէս նաև հով մը ելլելով Պարսից նեաւորը իրենց վրայ կը դարձնէր : Ասով սիրտ առած Հայերը սկսան կատաղաբար ջարդել Պարսիկները, ու Սպանդարատ Կամսարականը մէկ զարնելով սպաննեց Ղեկաց Շերգիր Թադաւորը որ արդէն առիւծի պէս մարդ մը ըլլալով, և չորս դին ալ կտրիճ զինուորներով պաշարուած անհնարին ջարդ կուտար Հայոց բանակին : Նոյնպէս նաև Մուշեղ Մամիկոնեանը Պարսից Կարէն քաջ սպարապետը սպաննեց ուրիշ շատ քաջութիւններ ընելով :

3. Պատերազմին տաքցած միջոցները Մերուժանին ձին վերաւորուելով չկրցաւ Պարսից զօրաց հետ փախչիլ ու ետև մնաց . աս բանս տեսնելով Սըմբատ Բագրատունին ետևէն վազեց ու հասնելով

2. Հայերը ինչպէս հրաշքով և իրենց քաջասիրտ արիւթեամբը յաղթեցին Պարսից .

3. Մերուժանը ո՞վ սպաննեց .

բռնեց ու կ'ուզէր բանակը բերել: բայց երբոր մը-
աածեց որ եթէ սուրբ Ներսէս իմանայ գթալով
վրան կ'արձըկէ զինքը, ուզեց հոն ստաննել. և
չորս գին նայելով տեսաւ որ հոն մօտիկները վրա-
նաբնակ գնչուներ կրակ վառած միս կը խորովէն
շամբուրով. ուստի քովերնին մօտենալով՝ կըր-
ցուց շամբուրը ու կրակի պէս ապքընելով Մե-
րուժանայ գլուխը դրաւ՝ ըսելով. « Որովհետեւ
կ'ուզէիր Հայոց թագաւոր ըլլալ, ահա ես կը պատ-
կեմ զքեզ իմ հայրենական իշխանութեամբս » ու
այնպէսով սատկեցաւ: Ահա աս է ազգատեաց,
փառամոլ ու շահասէր մարդուն վախճանը, որուն
ասկէց աւելի գեղեցիկ փոխարէն չէր կրնար գրո-
նուիլ իր անթիւ չարեացը համար, և ոչ ասկէ ա-
ւելի արժանավայել թագով պսակուիլ (381):

4. Երբոր այսպիսի փառաւոր յաղթութեամբ
ընցաւ պատերազմը, Պատ շատ ընծաներով Յու-
նայ զօրքը ետ խաւրեց, և Տերենախանոսի ալ շատ
պարգևներ տալով, Հայաստանի մէջ բնակեցուց:
Իսկ սուրբ Ներսէս՝ նախորարները և թագաւորը
մէկ տեղ ժողվելով զամէնքը յորդորեց որ աս-
տուածապաշտութեամբ կեանքերնին անցընեն, թա-
գաւորին հաւատարիմ ըլլան, ու թագաւորն ալ
զիրենք հօր պէս արդարութեամբ խնամէ ու պահ-
պանէ: Այսպէսով քիչ մը խաղաղացաւ աշխարհ-
քը և Պատ քանի մը նախորարներուն իրենց քա-
ջութեանցը համեմատ պարգևներ ու պատիւներ
տուաւ:

5. Աս խաղաղութեան զինադադարումը ախոհս
որ երկար չտևեց, վասն զի Պատ թէպէտ և ար-

4. Աս պատերազմէս ետքը ինչպէս քիչ մը ա-
տեն խաղաղացաւ Հայաստան.

5. Պատ ինչո՞ւ թուհաւորեց զսուրբ Ներսէս ու
ինքը ինչ մահ սնեցաւ.

տարուստ լաւ կը ձեանար, բայց ծածուկ անկարգ
ու անառակ կեանք կ'անցընէր. աս բաներուս հա-
մար սուրբն Ներսէս միշտ կը խրատէր զինքը. բայց
Պապ ձանձրանալով անոր սքանչելի խրատներէն
ծածուկ թոյն տուաւ ու զրկեց զհայաստան ան
հրաշալի և սքանչելի հօրէն, որուն հայրագութ
խնամոցը կը վկայէին մարդկանց հետ նաև անբան
անասուններն և անշունչ արարածները: Պապ աս
անօրէնութիւնս ընելէն ետքը իրեն ակտերովը և
ամբարտաւանութեամբը կուրցած ուզեց Թէոդոս
կայսրէն ադաստամբիլ. ուստի Տերենտիանոսը հայ-
աստանէն մնացեց ու սխաւ պատերազմի պատ-
րաստուիլ. բայց Թէոդոս շատ զօրք և հրաման
խաւրեց Տերենտիանոսին որ Պապայ հետ պատե-
րազմի, որ բռնեց զինքը և շղթաներով կասլած Պօ-
լիս Թէոդոսին գիմացը հանեց: Թէոդոս ալ հրա-
մայեց որ սակրով գլուխը կտրեն իրեն չարու-
թեանցը փոխարէն, իրէք տարի թաղաւորելէն
վերջը:

Ե. Պապայ տեղը Մեծն Թէոդոս Վարազդատ
արշակունի իշխանը հայոց թաղաւոր դրաւ, որն
որ խիստ շատ քաջութիւններ ըրած էր ոլիմպիա-
կան խաղերու մէջ, և ամէն տեղ իրեն քաջութեան
անուներ հռչակուած էր: Գլխաւոր քաջութիւննե-
րը որոնք կը պատմէ խորենացիին ասոնք են. Թէառ-
րոնի մը մէջ քանի մը առիւծներու գէմ ելլելով
յաղթեց անոնց ու սպաննեց: Անգամ մը երբոր
Ղոնգորարտացուց գէմ պատերազմի դացեր էր,
ինքը մինակ հինգ Ղոնգորարտացիի գէմ մենամար-
տութեան ելաւ. հինգն ալ հոն ետեւէ ետև սպան-
նեց ու ինքը ջինասուեցաւ. դարձեալ ուրիշ ան-
գամ մ' ալ վաղեց կատաղաբար բերդի մը վրայ,

Ե. Վարազդատ ո՞վ է ու ի՞նչ քաջութիւններ
կը պատմուին վրան.

ու այնպիսի արագութեամբ և յաջողութեամբ
սլատերազմեցաւ որ քանի մը վայրկենի մէջ բոլոր
սպարսպին վրայի եղած պահասականները նետով
սպաննեց, որոնք տասնութ ժող հոգի էին: Աւերջի
բայց գրեթէ ամենէն մեծ քաջութիւնը աս եղաւ,
որ երբոր թագաւորութիւնը առած Յունաց զօր-
քով Հայաստան կուգար, ճամբան ասորի աւա-
զակներու հանդիպեցաւ, որոնց ետեւէն վազելով
հալածեց զիրենք. անոնք երբոր նեղը մտան, Եփ-
րատ գետէն անցնելով՝ վրայի կամուրջի տեղ դը-
րուած գերանը գետը ձգեցին: Արաղդատ կա-
ղեցաւ աս բանիս և անանկ ուժով ցածկեց գետին
վրայէն, որ կարծես թէ սաստիկ բռնութեամբ
ձգուած մեծահատոր քարի մը պէս մէկ մանր-
երկրորդի մէջ գետին անդիի կողմը ինկաւ, որուն
լայնութիւն քսանուերկու կանգնաչափ էր. երբոր
տեսան աս բանս աւազակները մէկէն զէնքերնին
ձգեցին ու անձնատուր եղան: Արաղդատ թա-
գաւորութիւնը առնելէն վերջն ալ շատ քաջու-
թիւններով բոլոր թշնամիները վախցուց. բայց
քանի մը տարիէն չկրնալով Յունաց զօրավարնե-
րուն ամբարտաւանութեանը զիմանալ ուղեց Յոյ-
ներէն ապստամբիլ և Պարսից հարկատու ըլլալ.
բայց երբոր խնացաւ Թէոդոս կայսրը Պոլիս կան-
չեց զինքը. ան ալ յուսալով որ եթէ անձամբ եր-
թայ կրնայ ինքզինքը արգարացընել, ելաւ գնաց.
բայց Թէոդոս առանց երեսն ալ տեսնելու Թուրիս
կղզին քշեց, չորս տարի թագաւորելէն վերջը:

ԳՍՍ Ի .

Արշակ Գ. վաղարշակ Բ. Խոսրով Գ.
վշաւշապուհ :

1. Թէոդոս տեսնելով որ Հայոց թագաւորները կ'ապստամբին իրմէ, մտածեց որ երկու թագաւոր դնէ, որպէս զի չկարենան մէջերնին միաբանելով ասպտամբիլ: Ուստի Պապայ երկու տղաքք Արշակն ու Վաղարշակը թագաւորեցուց Հայոց վրայ: Արշակ Գուին նստեցաւ ու Վաղարշակ Երիզա, որ տարի մը չթագաւորած մեռաւ: Իմանալով Շապուհ որ Մեծն Թէոդոս մեռեր է, ու տեղը Արկադէոս որդին յաջորդեր է, որ տկար մարդ մըն էր, ուզեց հաշտութիւն ընել որպէս զի Հայաստանին մէկ մասն ալ Պարսից հարկատու ըլլայ. ուստի որոշեցին որ արևմտեան մասը Յունաց հարկատու ըլլայ և արևելեանը Պարսից. ան սպառնալու Արշակ, որ արևելեան մասին թագաւոր էր, չուզեց անհաւատ Պարսից տակն ըլլալ, արևմտեան կողմը եկաւ, աթոռը Երիզա քաղաքը դրաւ, հետն ալ շատ նախարարներ մէկտեղ եկան՝ իրենց կալուածները թողլով:

2. Շապուհ իր մասին վրայ թագաւոր դրաւ

1. Թէոդոս ինչո՞ւ երկու թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ ու իրեն մեռնելէն ետքը ի՞նչ փոփոխութիւններ ըրին Պարսիկք և Յոյնք Հայաստանի նրկատմամբ .

2. Արշակայ ու Խոսրովու մէջի եղած սպառնալիքներն ինչէ՞ն բացուեցաւ .

Խոսքով երբորդը, և Արշակայ հետ գնացող իշխաններուն ալ թուղթ գրեց, յորդորելով որ դառնան դան, և թէ իւրաքանչիւրին իրեն կը դարձընէ առջի ունեցած կալուածները. աս սլառաճառաւ նախարարներէն շատը նորէն ելան գնացին Պարսից մասը՝ բայց ՚ի մէկ քանիէն: Ասոնք երթալու առեկնին Արշակայ գանձերն ալ կողոպտեցին՝ Խոսքովու տարին. Արշակ գեսպան խրկեց Խոսքովին որ գանձերը ետ դարձընէ. բայց երբոր անիկայ չտուաւ, սլառերազմ բացուելով մէջերնին՝ շատ արիւնհեղութիւն ըլլալէն ետքը Արշակ սաստիկ յաղթուեցաւ և Երզնկայ գառնալով հիւանդացաւ ու մեռաւ՝ հինգ կամ եօթը տարի թագաւորելէն վերջը:

3. Վայսրը յոյն կոմս մը գրաւ Արշակին տեղը. անոր համար նախարարները բարկանալով Խոսքովին մասը գացին, և Խոսքով խոստանալով կայսեր Յունաց մասին հարկն ալ տալու՝ ան մասին ալ թագաւորութիւնը ինքը առաւ ու բոլոր Հայաստանի տիրեց: Բայց քանի մը նախարարներ մտնաւոր թշնամութիւն ունենալով Խոսքովու հետ, անխելքութեամբ յարմար առեկնի մը կ'սպասէին որ զիսա մը հասցընեն Խոսքովու. ուստի երբոր Ասպուրակէս կաթուղիկոսին մեռնելէն վերջը մեծն Սահակ Պարթևը կաթուղիկոս գրուեցաւ, գնացին ասոնք ամբաստանութիւն ըրին Հասկոյ թէ Հայերը կ'ուզեն ապստամբիլ, և ահա ասոր նշան՝ առանց Պարսից թագաւորէն հրաման առնելու կաթուղիկոս գրին: Հասկոս հաւատալով աս բանիս՝ գեսպան խրկեց Խոսքովու որ իրեն դայ. բայց Խոսքով յանդիմանեց գեսպանները և բանի տեղ չսեպեց Հասկոյ հրամանը: Հասկոս աս բա-

3. Խոսքով ինչո՞ւ համար Անյուշ բերդը վախուեցաւ, ու ո՞վ են Հաւարշ ու Պարգև.

նիս վրայ շատ նեղացած՝ իր Արտաշիր որդին շատ զօրքով հայաստանի վրայ խրիկեց : Խոսքով յուսահատած՝ ելաւ Արտաշէին գնաց, որ շղթաներով կապեց զինքը ու տեղը անոր Առամշասուհ եղբայրը թագաւոր դրաւ . զսուրբն Սահակի հաթուղիկոսութենէ ձգեց, և Գաղաւոն նախարարը՝ որ ան ատենները խիստ երեւելի էր՝ խարդախութեամբ քովը կանչելով բռնեց ու շղթայի զարկաւ : Նոյն իրիկունը Գաղաւոնին եղբայրը Շաւարշ և Պարգև Ամատունին եօթը հարիւր կտրիճ մարդիկներով գնացին որ Խոսքովն ու Գաղաւոնը ազատեն, բայց դժբաղդութեամբ հնարքնին չյաջողելով՝ հարկագրեցան Պարսից հետ պատերազմելու . իրաւ է որ իրենց քիչուորութեանը համեմատ՝ շատ կոտորածներ ըրին Պարսիկներէն, բայց ամսոնս որ Շաւարշ մեռաւ, Պարգեն ալ բռնուելով Արտաշէին դիմացը տարուեցաւ, որ հրամայեց կաշին տիկ հանել . իսկ զԽոսքով Պարսկաստան տանելով Անյուշ բերդը դրաւ և դիմացը կայնեցուց Պարգևին կաշիէ տիկը : Ահա բարբարոսութեան դասն պտուղներէն մէկը (392) :

4 . Առամշասուհ իր եղբօրը տեղը յաջորդելով, ուսումնասէր ու հանդարտաբարոյ և խոհեմ բնութեամբը մեր անուանի թագաւորներէն մէկը եղաւ, թէպէտ և քաջութեան կողմանէ մասնաւոր բան մը չունի : Ըստ ամենայնի Պարսից հպատակութիւն ցուցնելով՝ սիրելի եղաւ Պարսից Առամկրման թագաւորին, անոր համար Արման ուղեւորով Առամշասուհին հաճոյական բան մը ընել՝ Խոսքովը Անյուշ բերդէն հանեց ու պատուով կը պահէր : Առամշասուհ ասանկ խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ քսանուերկու տարի թագա-

4 . Առամշասուհ ինչ կերպով ըրաւ իրեն թագաւորութիւնը և զլիաւոր արդիւնքը ո՞րն է .

ւորելէն վերջը մեռաւ, իր բարի անունը յիշատակ հանգնելով՝ ազգասիրաց սրտին մէջ, երախտագիտութեան անմահական արձանը :

Վ. Բամբակչոյ գեղեցիկ արդիւնքներէն մէկն է իր ուսումնասէր բարքը, որ Հայաստանի ուսմանց ոսկեդարեան տաճարին ոսկեձոյլ սիւներէն մէկն եղաւ Սահակայ, Մեսրոպայ ու Խորենացոյն հետ : Իր առենը գանուեցան մեր գեղեցկահիւս երկնապարգև գրերը, իրեն հովանաւորութեամբն ու եւանդեամբը ան գրերուն արդիւնքը երեցաւ, որով այնպիսի սքանչելի գրաւորական ճոխութեան ժառանգորդ եղանք : Վ. Բամբակչոյ միայն գործակից, քաջալերիչ ու օգնական եղաւ, իսկ մէկաշնոնք գործի և արդիւնք, որով կ'իմացուի թէ որչափ աւելի երախտագէտ պիտի ըլլանք անոնց որ այսպիսի անհամեմատ բարեաց պատճառ եղան, և առանձինն հայկական տառից զիւտովը, որ ասանկ հրաշալի կերպով եղաւ :

Յ. Վ. Բամբակչոյ թագաւորութեան ժամանակը մեծ անուն հանած էր Մեսրոպ վարդապետը Տարոն գաւառէն իրեն սրբութեամբն ու իմաստութեամբը, և մեծին Ներսէսի աշակերտն ըլլալով՝ անոր հայրենասիրութեան ու բարերարութեան հոգին զգեցած էր : Երբոր ինքը անապատ քաշուած կը ձգներ, լսեց սրբոյն Սահակայ համբաւը, քովը եկաւ ու վարդապետութեան պատիւ առնելով անկէ՝ սկսաւ ամէն տեղ քարոզութիւն ընել քանի մը աշակերտներով, և ետևէ ըլլալ զիւտութիւնները ծաղկեցընելու . բայց տեսնելով մեր ազգին յատուկ գիր չունենալուն միասնեբը և անով ուսմանց յառաջանալուն դժուար ըլլալը, երկուքը միաբան սկսան ետևէ ըլլալ գիր գտնելու .

Տ. Հայկական տառից զիւտը որուն ձեռքովը եղաւ ու Բնչալես :

բայց շատ աշխատելէն ետքը երբոր մարդկային
հնարքներէ յոյսերնին կարեցին՝ աղօթքի ապա-
ւինեցան : Սուրբն Մեսրոպ քանի մը աշկերանե-
րով ելաւ Եգեսիա գնաց՝ Պղատոս անունով մեծա-
նուն փիլիսոփայի մը քով որ շատ հռչակուած էր
աս տեսակ բաներու ճարտար ըլլալուն համար .
բայց յոյսը սարապ ելլելով, անկէ Սամուսատ
գնաց՝ հռութանոս անունով ուրիշ փիլիսոփայի
մը քով, որ նոյնպէս ան ալ մեծ անուն ունէր .
բայց անօգուտ եղաւ ան ճամբորդութիւնն ալ, ո-
րովհետեւ լոյս մը չկրցաւ առնել իր խնդրոյն վրայ :
Տեսնելով սուրբն Մեսրոպ աս դժուարութիւննե-
րը՝ նորէն Ատուծոյ առջև տարածեց իր սրտա-
ռուչ մաղթանքները . և ահա յանկարծ տեսիլք
մը տեսաւ, որով սրաին մէջ տպաւորուեցան աս-
տուածապարգև լեզուին գրերը . տեսիլքն որ ան-
ցաւ՝ սուրբն Մեսրոպ գրեց տառերը ու փորձեց
տեսաւ որ լեզուին բոլոր յատկութեանցը յար-
մար էին, ան գրերը կարգի գնելով՝ մեր այբուբեն-
քը ձևացուց : Աս գրերով հայերէն առաջին դը-
րուածքը եղաւ՝ Սողոմոնի Առակաց գրքին թարգ-
մանութիւնը, սր երբոր տեսաւ ըստ ամենայն մա-
սանց յաջողած՝ առաւ մեծ ուրախութեամբ հայ-
աստան բերաւ : Մէկէն թագաւորը սրբոյն Սահա-
կայ և սրբոյն Մեսրոպայ հետ միաբան, դպրոցներ
ու արհեստանոցներ բանալ տուաւ և մեծ ջանք
ունեցաւ անոնց յառաջագիմութեանը . որով քիչ
միջոցին մէջ ամէն բան առաջ երթալով, ունեցաւ
հայաստան ալ՝ թէպէտ սահաւատակ՝ բայց գեղե-
ցիկ ոսկեգար մը՝ իր գրականութեանը պարծանք :

6. Որովհետեւ Առամշապուհին որդին Արտա-
շէս գեռ պղախիկ էր, նախարարները խնդրեցին Յազ-
կերաէն որ զխոսրով երբորդը նորէն իրենց թա-

6. Առամշապուհէն ետքը ո՞վ թագաւորեց .

գաւոր նստեցնէ . բայց խոսքով հազիւ թէ տարի մը թագաւորեց՝ մեռաւ , և նորէն Հայաստան տակն ու վրայ եղաւ , այնպէս որ ինչուան թագաւորութիւնն ալ կործանեցաւ : Ասան զի Յազկերտ ուղեւով որ Հայերը արեւասպաշտ ընէ , փոխանակ մեր ազգէն մէկը թագաւոր գնելու՝ իր Շապուհ որդին թագաւորեցուց Հայոց վրայ , որ կը ջանար պարսկական տօներ , հանդէսներ ընելով՝ կամաց կամաց Հայերը ընտանեցընէ արեւասպաշտութեան . իսկ Հայերը իմանալով Յազկերտին միտքը սկսան արհամարհանօք վարուիլ Շապուհին հետ :

7 . Անգամ մը Շապուհ Հայոց նախարարնէրուն հետ մէկտեղ որսի գնացեր էր , անոնց հետն էր նաև Ատովմ Մոկացի քաջ նախարարը . ասոնք հեռուէն վայրի էշերու երամակ մը տեսնելով սկըսան ետևնուն խնալ ու հալածել . երբոր վայրի էշերը քարոտ ու ժայռոտ տեղեր ելլելով՝ իրենց որջերը քաշուեցան , նախարարները ուղեւով իրենց քաջութիւնը ցուցընել Շապուհին , սկսան ժայռերէն վեր արշաւել . բայց Շապուհ վախկոտ ու միանգամայն անվարժ ըլլալով՝ մէկզի քաշուեցաւ . ան ատեն Ատովմ Մոկացի նախատեց զինքն ու ըսաւ . « Ինչո՞ւ վատութեամբ կեցեր ես ո՞վ Պարսկց աստուածորդի , չվազե՞ս դուն ալ թէ որ մարդ ես ու մարդու քաջութիւն ունիս » : Պատասխան տըւաւ Շապուհ . « Սատանաները միայն կրնան ատանկ քարոտ տեղերէ վեր ելլել , ու ոչ եթէ մարդիկ » . որով նախարարները սատանայի տեղ դըրաւ : Ատովմ ան նախատինքը միտքը պահեց ու առթի մը կ'սպասէր որ ան խօսքին վրէժը հանէ Շապուհէն : Ուստի երբոր ուրիշ անգամ մը կ'ինձ

7 . Հայերը ինչ զխպուածներու մէջ իրենց ընդգիմութիւննին ցըցուցին Շապուհին դէմ ու Շապուհին տեղ Աւամ զով դրաւ .

որսալու գացեր էին, ինչպէս որ սովորութիւն էր, եղեգնուաին կրակ տուին. Հապուհ դանդաղելով չկրցաւ եղեգնուաէն դուրս ելլել ու կրակը չորս գին առաւ: Ատովմ խմանալով որ Հապուհ լուան գի մէջ ու օգնութեան կարօտ է, մօտեցաւ Հապուհին քովն ու ծաղր ընելով ըսաւ. « Ահա քու հայրդ ու աստուածդ, ինչո՞ւ կը վախես »: Հապուհ նեղանալով ըսաւ. « Կատակի առե՛ն չէ հիմայ. շուտով անցիր ու դուրս ելիր որ ես ալ կարենամ ետեէդ գալ, որովհետեւ ձիս խրտան է »: Ատովմ աւելի համարձակութիւն առնելով թագաւորին վախկոտութենէն ըսաւ. « Գիտցիր չափդ ու անկէ աւելի մի յոխորտար. թէ որ դուն Մուկացիները սաասնայի որդի կը կոչես, ես ալ զՊարսիկները կնամարդի ու վատ կը կոչեմ »: Աս ըսելէն վերջը զարկաւ ձիուն, անցաւ կրակին մէջէն և Հապուհը ազատեց: Բայց գիանալով որ աս իրեն համարձակախօսութիւնները Հապուհին ծանր եկած են, թողուց հայաստանն ու իր Մոկաց աշխարհքը քաշուեցաւ: Ասոր նման ուրիշ քանի մը նախաառական գէտքերով այնչափ բարկացուցին զՀապուհ, որ առթի մը կ'սպասէր Պարսկաստան վախճելու. ուստի լսելով որ Յաղկերտ իր հայրը հիւանդացեր է, ճամբայ ելաւ Պարսկաստան երթալու: Հապուհ երթալու առե՛ն հրաման տուաւ իր զօրագլխին որ վերջը հայոց նախարարները բռնէ ու իր ետեէն Պարսկաստան խաւրէ. բայց հաղիւ թէ ինքը Պարսկաստան հասեր էր՝ հայրը մեռաւ, ինքն ալ իր քովի մարդիկներէն սպաննուեցաւ: Նախարարները խմանալով Հապուհին հրամանը՝ ամէնքը միաբան Պարսից զօրքը հալածեցին հայաստանէն, ու շատ մարդ ալ սպաննեցին: Բայց վախնալով Պարսից Վրամ թագաւորէն՝ ամէնքն ալ իրենց բերդերը քաշուեցան, ու Պարսիկները շատ նեղութիւն տուին իրենց մասին

մէջի եղած Հայոց : Առամ տեսնելով որ առանց մէկ գլխի մը չկրնար ժողովել սովորական հարկը , հաշուութիւն ըրաւ նախարարներուն հետ , ու Առամհասպուհին որդին Արտաշէս երրորդը թագաւորեցուց որ առանձուծը տարեկան էր : Առջի բերան ուրախանալով գոհ եղան նախարարները . բայց քիչ ատենէն տեսնելով Արտաշէսին անկարգութիւնները՝ զզուեցան իրմէ և կ'ուզէին թագաւորութիւնը Պարսից տալ . աս բանիս շատ դէմ կեցաւ սուրբն Սահակ , գիտնալով որ ազգին կորստեանը և մեծամեծ փնասներու պատճառ է . բայց նախարարները ձանձրացած ըլլալով անանկ անկարգ թագաւորներէ՝ մտիկ չըրին սրբոյն Սահակայ խրատին ու գացին Առամէն խնդրեցին որ թագաւորութիւնը վերցընէ ու անոր տեղը Պարսիկ իշխան մը դնէ :

8. Առամ նախարարներուն խնդիրքը լսելով՝ կանչել առաւ զսուրբն Սահակ ու զԱրտաշէս : Արտաշէս թէտէտ և ինքզինքը արգարացուց ըսելով որ տէրութեան դէմ յանցանք մը ըրած չունի , բայց Առամ ուզելով թագաւորութիւնը վերցընել՝ զսուրբն Սահակ բանտ գրաւ , Արտաշէսն ալ Պարսկաստանի ներսերը քշեց ուր իրեք չորս տարի ալ ապրեցաւ ու մեռաւ , վեց տարի թագաւորելէն ետքը : Ահա աս կերպով վերջացաւ Արշակունեաց հզօր թագաւորութիւնը Քրիստոսի 428 թուականին , 580 տարի դիմանալէն ետքը :

9. Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուն բոլոր պատճառները հոս շարելը տւելորդ կը սեպենք , որովհետեւ պատմութեան ետին աւելի

8. Արշակունեաց թագաւորութիւնը ինչպէս վերջացաւ .

9. Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուն պատճառները որո՞նք եղան .

ընդարձակ խօսած ենք . հոս համարում մը կ'ուզենք յիշել նախարարաց անխոհեմ գործողութիւնը , որով մեր Արշակունեաց թագաւորութիւնը կործանեցին : Գործողութեան պախարակելի ըլլալը ամենուն ալ յայտնի է . վասն զի մարդուս ևս առաւել ազգի մը ազատութիւնը աստուածային տուրք ըլլալով , տուողը միայն կրնայ վերցընել աս գեղեցիկ ձիրքը ան իշխանութեամբը՝ որով տուեր է . ուստի ով որ պատճառ կ'ըլլայ վերնալուն և կամ ինքը կը վերցընէ , իրաւամբք ատելի է ամենուն ու Աստուծոյ պատիժը կը սեպուի : Եթէ թագաւորը գէշ էր , կրնային զինքը թագաւորութենէն զրկել , թէ որ ազգին ու հասարակաց օգուալը անանկ պահանջէր . որով ոչ միայն կ'արդարանար իրենց գործողութիւնը , հասարակական օրհնութիւն կը ժառանգէին . իսկ հիմայ փոխանակ օրհնութեան անէծք կը ժառանգեն , որովհետև որչափ թագաւորին գէշութիւնը՝ նոյնչափ ալ իրենց անկրթութիւնը , հասարակաց բարին չմտածելը , ու ասոնցմէ առաջ եկած չարիքներուն պտուղներն են , որով իրենց կրիցը զոհ ըրին այնչափ ժողովուրդ գերութեան մատնելով . և այնպիսի սոսկալի գերութեան մը մատնեցին ան գեղեցիկ ձիրքերով զարգարուած ազգը , որ բոլոր ունեցած սքանչելի ու օտարաց նախանձելի առաքինութիւնները խանգարուելով , այնչափ թշուառութեանց մէջ ընկաւ՝ որ պատմութեան յաջորդ թերթերուն մէջը պիտի տեսնենք ու լսենք :

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մ Ա Ր Զ Պ Ա Ն Ա Յ

Դ Ա Ս Ի Ա .

Վերմխերշապուհ ստաջիւ մարզպան , և
Վարդանանց պատերազմը :

1 . Արշակունեաց Թագաւորութենէն շրջ
մարզպան դրուեցաւ Վեհմիհրշապուհ անունով
պարսիկ իշխան մը , որ բնութեամբ խաղաղասէր
և ազնիւ մարդ ըլլալով՝ շատ լաւ կառավարեց Հայ-
աստանը տասնըջորս տարի . և երբոր ինքը մեռաւ՝
տեղը անցաւ Վասակ Սիւնի , փառասէր , անհա-
ւատ , նախանձոտ , ազգատեաց նախարարը , որ
փոխանակ ազգին ուրախութեան և երջանկու-
թեան պատճառ ըլլալու իբրև Հայ , Թշուառու-
թեան և մեծ տրամութեան պատճառ եղաւ Հայ-
աստանի :

2 . Յազկերտ երկրորդ Պարսից Թագաւորը ու-
ղելով որ ամէն իրեն հարկատու ազգերը արևա-

1 . Արշակունեաց Թագաւորութեան ինալէն
ետքը ազգերնիս ինչ վիճակ ունեցաւ .

2 . Յազկերտ ինչ հնարք մտածեց Հայերը ա-
րևապաշտ ընելու .

պաշտ ըլլան, ամէն ճար մտածելէն վերջը՝ մտե-
րուն խորհրդովը հրաման խաւրեց Հայոց, Աղուա-
նից, Արաց, որ մէյմէկ բազմաթիւ գնդեր խաւ-
րեն, որպէս զի կարենայ ազգին երևելի զօրավոր-
ներն ու նախարարները հեռացընել ու մնացած-
ները դիւրաւ արևապաշտ ընել: Ազգին վրայ ալ
սէր ցուցընել ուզելով, նախարարներէն մէկ քա-
նին պատուեց ինչպէս Ասասիայ Սիւնեաց նախա-
րարին մարզպանութիւն տուաւ, և Արզան Մա-
միկոնեանին ընդհանուր սպարապետութեան պա-
տիւը (442):

Հայերը խորհուրդ ըրին մէջերնին ու բազմա-
թիւ գունդ մը խաւրեցին՝ շատ քահանաներով ու
բազմութեամբ նախարարաց, որպէս զի անհաւա-
տարմութեան կասկած մը չտան Յազկերտին, ա-
նոնց հետ մէկտեղ գացին նաև Ասասի ու Ար-
զան, նոյնպէս Աղուանից և Արաց զօրքերն ալ ե-
կան: Յազկերտ երկու տարի Հոնաց դէմ պատե-
րազմ ընելէն վերջը երբոր չկրցաւ յաղթել՝ դար-
ձաւ Պարսկաստան, ու սկսաւ նախարարները յոր-
դորել և ստիպել որ արևուն երկրպագութիւն ը-
նեն: Նախարարները միաբան դէմ կեցան Յազ-
կերտի, ամանք ալ նահատակուեցան, ինչպէս Գա-
րեգին, Ատովմ Գնունի ու Մանածիհր Ռշտունի
իրենց զօրքովը. մէկալ նախարարներն ալ շատ
ստիպեց, բայց չկրցաւ մտքերնուն հաստատու-
թիւնը խախտել:

3. Նոյն միջոցին Յազկերտ Գենչապուհ անու-
նով մարզպան մըն ալ Հայաստան խաւրեց որ եր-
թայ ծանր տուրքերով և ուրիշ նեղութիւններ
տալով Հայերը դարձընէ. խակ նախարարները

3. Ինչպէս սկսաւ Պարսից կրօնքը Հայաստա-
նի մէջ տարածուիլ ու ինչ գիտելիք կայ Արզա-
նայ ու Ասասի Սիւնիին վրայ.

սաստիկ բանտի մը մէջ գրած կը նեղէր, ըսելով որ եթէ հաւատքնին ուրանան՝ զերենք ազատ կը թողու: Նախարարները տեսնելով որ առանց իրենց հայաստան ստքի տակ սխալ երթայ, մտածեցին՝ անգամ մը արտաքուստ ուրանալ հաւատքնին, որպէս զի գերութենէն ազատելով կարենան օգնել ամբողջ ազգին: այսպէսով մէջերնին միաբանելով արևու և կրակի երկրպագութիւն ըրին: վերջը Յազկերտէն սրտիւ դոճ զայստան դարձան եկան: անոնց հետ մէկտեղ եկան խել մը մոգերու բազմութիւն, որպէս զի հայերը կրակապաշտութեան մէջ կրթեն: Երբոր տեսան հայերը աս մոգերը, սրբոյն Ղևոնդի և ուրիշ սուրբ քահանայից առաջնորդութեամբը մոգերուն վրայ վազեցին, շատ մարդ մեռուցին շտան ալ վիրաւորեցին, մնացածներն ալ լեղասպասա փախուցին: Վարդան որ արտաքուստ միայն ուրացեր էր, տեսնելով որ մոգերը վճնտուեցան հայաստանէն, մէկէն եկաւ Յովսէփ կաթուղիոսին և ուրիշ քահանայից ստքը ընկաւ, թողութիւն խնդրելով ահամայ ուրացութեանը: Իսկ Վասակ սրտանց ուրացած ըլլալով չէր ուզեր որ մոգերը երթան հայաստանէն, ուստի խարէութեամբ կ'ըսէր որ առժամս ընդունին մոգերը, որպէս զի Յազկերտ վրանին չքարկանայ, ու վերջը կամայ կամայ դուրս հանեն զերենք: ասով շատին միտքը համոզուեցաւ, մանաւանդ թուրահաւաններունը, և շատեղ կրակապաշտութիւնը սկսաւ տարածուիլ մանաւանդ մեծամեծաց աները:

Մեծն Վարդան տեսնելով աս շարիքը և չկրնալով դարման մը ընել, սրտին ցաւէն ելաւ հայաստանէն և դէս ի Յունաց մասը սկսաւ երթալ: բայց մէկալ նախարարները երբոր լսեցին Վարդանայ երթալը՝ շատ աղաչանքներով ետ դարձուցին զինքը: և իրեն հետ միացած՝ աներէն վաընանցին

մոգերը, վերջը Պարսից զօրաց վրայ յարձակելով, որ Վասակայ առաջնորդութեամբը Բագրևանդ ժողվուէր էին, մեծ ջարդ ըրին, և շատ մարդ բռնեցին, որոնց հետն էր նաև Վասակ: Բայց սաստիկ աղաչելուն և աւետարանին վրայ երգում ընելուն համար նորէն ազատ թողուցին զինքը:

4. Յազկերտ Աղուանից երկիրն ալ շատ մոգեր խաւրեր էր որ զանոնք ալ արևատաշտ ընեն. ա՛նոնք չկրնալով դէմ դնել՝ հայերէն օգնութիւն ուղեցին, անոր համար հարկ եղաւ որ բոլոր զօրքը իրեք բաժնեն. առջինը տուին Ներշասուհ Արծրունիին որ Պարսից դէմ դնէ. երկրորդը Վասակայ՝ հայաստանը սրահելու համար. երրորդ գունդն ալ տուին Վարդանայ որ Աղուանից օգնութեան երթայ: Ճամբան Վարդանայ զօրաց դէմ ելաւ Պարսից զօրքը՝ որոնք մեծ ջարդ կերան հայերէն: Վարդանին զօրքերը Աղուանից երկիրն որ հասան՝ բոլոր մոգերը կօտրեցին, կրակատունները կործանեցին և Պարսից զօրքերը հալածեցին անկէ: Երբոր Վարդան Աղուանից երկիրը ասանկ քաջութիւններ կ'ընէր, անզգամ Վասակը իրեն երգմանը վրայ հաստատուն չկենալով՝ հաւատքը ուրացաւ ու նորէն սկսաւ մոգերը հայաստան մտցնել, կրակատունները բանալ, ու քահանաները և ուրիշ շատ մարդիկ չարչարեւ. իրեն հետ միաբանեցան մէկ քանի թուլահաւատ մարդիկ ալ: Քաջն Վարդան երբոր լսեց Վասակայ նորէն ըրած դաւաճանութիւնը, մեկէն իր զօրքովը անոր վրայ հասաւ, և հետը ուրացող միաբանողներուն մեծ ջարդ տուաւ: Վերջը Յազկերտին դեսպան խրկեց, որ եթէ զիրենք ազատ թողու որ քրիստոսնէութիւն.

4. Վարդան Աղուանից ինչ օգնութիւն ըրաւ ու Վասակ իր անօրէնութիւններովը ինչ չարիք հասուց դարձեալ հայաստանի.

նին պաշտեն՝ իրեն սիրով կը ծառայեն : Յազկերտ
Թէպէտ և հրաման տալ ձեռացուց , բայց միաբը
խարդախութիւն ըլլալով՝ Հայերը իմացան , և ի-
րենց կերպը չփոխեցին : Յազկերտ Հայոց հաւաք-
ներնուն վրայ հաստատութիւնը տեսնելով՝ յու-
սահատեցաւ զիրենք շահելէն , ու Միհրնէրսէհ
հազարապետը խաւրեց շատ զօրքով : Միհրնէր-
սէհ տեսնելով Վասակայ հաստատուն և անդրը-
դուելի չարութիւնն ու անզգամութիւնը , բոլոր
զօրքը անոր յանձնեց և ինքը դարձաւ Յազկեր-
տին քով , օգնական տալով Վասակայ Մուշկան
Նիւսալաւուրար :

Տ. Տեսնելով արին Վարդան Վասակայ մեծա-
մեծ պատրաստութիւնները , ամէն տեղի Հայե-
րուն դեսպան խրկեց որ ուզողը իր քովը գայ . ա-
սով Արտաշատու մէջ վաթսուներկեց հազար հոգի
ժողովուեցան , ամէնն ալ կարիճ հաւատոյ համար
պատերազմելու վառուած . մէջերնին կային նաև
քանի մը եպիսկոպոսներ ու շատ քահանաներ :
Իսկ Վասակ մէկ քանի սուտ քահանաներու ձեռ-
քով շատ մարդ խաբեց՝ իր կողմը ձգեց , ըսելով
որ հրաման եկեր է Յազկերտէն համարձակ քրիս-
տոնէութիւնը պաշտելու . ասով ինչուան Վրա-
ցիներն ու Աղուանները Հայոց միաբանութենէն
բաժնեց : Երբոր երկու կողմէն ալ պատերազմի
պատրաստուեր էին , հոգեգալստեան վեցերորդ
կրիկոճը , որ երկրորդ օրը պատերազմ պիտի ըլ-
լար , ամէնն ալ խոստովանելով հազորդուեցան ,
որպէս զի հոգւով և մարմնով զօրանան : Երկրորդ
առաւօտը սկսաւ պատերազմը խիստ կատաղա-
բար , և պատերազմին սկիզբները հինգ հազար
հոգւոյ չափ Վասակայ կողմը անցան , ինչպէս որ

Տ. Վարդանանց պատերազմը ինչպէս եղաւ ու
որչափ քաջեր զոհ եղան Հայոց կողմանէ .

առաջուց խօսք սուեր էին, ու մեծ շիտթուծիւն պատճառեցին: Մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան Արդանանք: բայց երբոր սուրբն Արդան առիւծի պէս ազդին անդին վազելով մեծամեծ քաջութիւններ կ'ընէր՝ վերաւորուելով ընկաւ մեռաւ, ինչպէս նաև ուրիշ խել մը նախարարներ և երկու հարիւր վաթսուներկէ հոգի • մնացածներն ալ աեսնելով Արդանայ մահը, ցիր ու ցան եղան, և իրենց բերդերուն մէջը ամրացան: Բայց Պարսիկները վերջէն հայոց այլ և այլ գունդերուն հետ ալ պատերազմելով՝ ուրիշ եօթը հարիւր հոգւոյ չափ ալ մեռուցին, որով Արդանանց նա հատակաց թիւր եղաւ հազար երեսուն ու վեց: Իսկ Պարսից կողմանէ մեռան նոյն օրը իրեք հազար հինգ հարիւր հոգի: Աստիկ աս ամէն չարիքներով չկշտանալով՝ խաբէութեամբ շատ մարդունց ու սպաննեց, և Ղևոնդեանք ըսուած սուրբ քահանաներն ալ բանեց շղթայի դարկաւ (451):

6. Արդանայ հետ միաբանած նախարարները գունդ գունդ ձևացած՝ սկսան Պարսից քաղաքներուն ու բերդերուն վրայ յարձակիլ ու վնասներ հասցընել • անոր համար Յազկերա Աորորմիղդ անունով մէկը դրաւ հայոց վրայ որ նախարարները խաբէութեամբ բանէ ու իրեն խաւրէ: Նախարարները թէպէտ և իմացան Աորորմիղդին միաքր, բայց մարտիրոսութեան փափաքով վառուած՝ փոյթ չբրին, ու ելան Աորորմիղդին քովը գնացին • ան ալ զամէնքը բանեց և Ղևոնդեանց հետ մէկտեղ Յազկերաին խաւրեց, ու հրաման առաւ հայոց որ ամէն մարդ իր կրօնքը պաշտէ:

7. Աստիկ աս ամէն չարութիւններն ընելէն

6. Մէկալ մնացած նախարարները ինչ եղան •

7. Աստիկ ինչպէս իրեն անօրէնութեանց պատիժը դտաւ և ինչ ստորագրութիւն կ'ընէ իրեն մահուանը մեր Եղիշէ պատմագիրը •

Վերջը յանցաւոր գտնուեցաւ Յազկերտին առջև, և անոր հրամանովը իր ամէն իշխանութիւնն ու հարստութիւնը առին և սոսկալի բանաթի մը մէջ գրին: Վասակ իր անմտութեամբն ու փառամտութեամբը չկրցաւ իմանալ թէ ազգատեաց անձնասէր և անմիաբանասէր մարգուէն վախճանը սոսկալի մահ է: Մերուժանայ չարաչար մահը իրեն խրատ չեղաւ, անոր համար քան զան ալ աւելի գէշ և սարսափելի մահ ունեցաւ: Արջափ տարբերութիւն կայ աս երկու զօրավարաց, այսինքն Վարդանայ և Վասակայ մէջ. Վարդան բարերար և հայր աշխարհի, իսկ Վասակայ սևացեալ ճակատին վրայ որոշ կը տեսնուի իր թշուառութեանը պատճառը, այսինքն նախանձ, փառամտութիւն, ազգատեցութիւն և անմիաբանասիրութիւն: Վարդանայ պէս անմահ բարերարներուն անունը մարմարին քարերու վրայ գրելն ալ ոչ ինչ է. վասն զի այնպիսւոյն արժանաւոր տեղը մարգուէ գերազանց միտքը ու աստուածանման հոգին է: Իսկ Վասակայ պէս ազգատեաց մարդիկներուն անունը տղմի վրայ գրելն ալ շատ է, թէպէտ և ռախց կտխան ըլլան. վասն զի այնպիսիներուն անունը մարդկանց անուններուն կարգէն դուրս հանելու էր՝ թէ որ իրենց գէշ վարքը ուրիշներուն խրատի համար միայն հարկաւոր չըլլար: Ասելու արժանի է Վասակայ որդնալից ցաւալի մահուն ստորագրութիւնը որ կ'ընէ մեր Եղիշէ քաջ և ճարտասան պատմիչը.

« Օր ըստ օրէ բերեին իբրև զգէշ ընկենուին 'ի մեծ հրապարակին, ձաղէին և այսպանէին, և տեսիլ ամենայն կարաւանին զնա առնէին... Եւ իբրև այսպէս յամենայն կողմանց հարեալ վատթարացաւ, անկաւ յախտս դժնդախ անդէն 'ի կապանսն: Զեռաւ փոր նորա, և հարան և տրորեցան գոգք նորա, և քամեալ մզեցաւ թանձրամսութիւն նա.

րա : Եւացին որդունք ընդ աչս նորա, և լաւայր սորեցին ընդ ղնդունս նորա . խցան լսելիք նորա, և ծակոտեցան չարաչար չրթունք նորա . լուծան ջիղք բազկաց նորա, և յեա կոյս կորացան կրրկունք ոտից նորա : Բղխեաց ՚ի նմանէ հոտ մահու, և փախստական եղեն ՚ի նմանէ ձեռնասուն ծաւայք նորա : Լեղուն միայն կայր կենդանի ՚ի բերան նորա, և ոչ գտաւ խոստովանութիւն ՚ի չրթունս նորա : Ճաշակեաց զմահ հեղձամղձուկ, և էջ ՚ի դժոխս անհնարին դառնութեամբ : Ոտնհար եղեն նմա ամենայն սիրելիք նորա, և ոչ յագեցան սաստիկ հարուածովք ամենայն թշնամիք նորա : Եւ այն որ կամէրն թագաւոր լինել մեղօք՝ Հայոց աշխարհին, ոչ երևեցաւ տեղի դերեզմանի նորա . քանզի իբրև զուն մեռաւ և իբրև զգէշ (կամ գէշ) քարշեցաւ . . . : Ոչ ինչ եթող չարիս զոր ոչ գործեաց ՚ի կեանս իւր . և ոչ ինչ մնաց ՚ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անցին ընդ նա ՚ի մահուան նորա» :

ԴԱՍ ԻԲ .

Ատրիշնատուայ մարգարանոչիւնը և Վահանայ պատերազմը :

1 Վարորմիղդ բոլոր նախարարները բռնած Պարսկաստան խաւրեց . հոն Յազկերտին հրամանովը բոլորն ալ բանա գրուեցան՝ իսկ քահանաները քիչ մը տառնէն ծածուկ սպաննուեցան : Նախարարները չորս տարի բանալը կենալէն վերջը

1 • Վարդանանց պատերազմէն ետքը նախարարները ինչ վիճակ ունեցան .

Շղոմհասուհ իշխանին աղաչանքովը ազատեցան
բանտէն, բայց Պարսկաստան մնացին. երբոր յա-
ջորդ տարին մեռաւ Յազկերտ, աւելը Պերոզ որ-
գին անցնելով՝ ութը տարի նախարարները իրեն
գործողութիւններուն ծառայեցուց. բայց երբոր
Ատրիշնասպ մարզպանը Հայաստան կ'երթար՝ զի-
րենք ալ անոր հետ մէկտեղ դարձուց իրենց հայ-
րենիքը (464) :

2. Երջանիկ նախարարները Հայաստան որ դար-
ձան՝ սկսան խաղաղութեամբ կառավարել իրենց
երկիրները : Ան միջոցներուն մեծին Արդգանայ
Հմայեակ եղբորը մեծ որդին Ահհան՝ իրեն քա-
ջութեամբն ու խելացիութեամբը շատ սիրելի ե-
ղաւ բոլոր Պարսից մեծամեծներուն և նաև Պե-
րոզայ : Աս բանիս նախանձելով մէկ քանի ուրա-
ցող նախարարներ, որ դեռ Պարսկաստան կը գրա-
նուէին, չարախօսութիւններ բրին Ահհանայ վը-
րայ. Ահհան ալ վախնալով որ Պերոզին աչքէն
չլինայ՝ հաւատքը ուրացաւ, թէպէտ և վերջէն
սասախի զղջաց :

3. Գրխատոնեայ նախարարները շատ անգամ նա-
խատուելով ուրացող նախարարներէն՝ առթի մը
կ'սպասէին որ աս նախատանաց վրէժը առնեն .
ուստի երբոր Հեփթաղներուն սրատերազմէն կը
դառնային՝ լսելով որ Արայ Ախտանի թագաւո-
րը ապստամբեր է Պարսիկներէն, իրենք ալ միա-
բանեցան մէջերնին ու Ահհանը իրենց զօրազուխ
դնելով զատուեցան Պարսից բանակէն : Ատրվըշ-
նասպ երբոր լսեց աս բանս՝ վախնալով սկսաւ
Պարսկաստան փախչիլ. ան ատեն ետնէն գնա-
ցին Ահհանեանք և խել մը հոգի ջարդեցին : Աս

2. Ահհան ինչո՞ւ հաւատքը ուրացաւ .

3. Ի՞նչ կ'երպով սկսաւ Ահհանանց սրատե-
րազմը .

481/1
3-րտ
481/2
պղտի յաղթութենէն վերջը Գուին դառնալով՝
Սմբատ Բագրատունին մարզպան դրին, Վահանն
ալ ընդհանուր սպարապետ. և երբոր Ատրվնասալ
նորէն եկաւ եօթը հազար զօրքով, Վահան չորս
հարիւր հոգի միայն ունէր. զանոնք չորս գունդ
բաժնելով՝ Ակոսիի մօտ պատերազմի պատրաս-
տուեցաւ. սպատերազմին սկիզբը Գարջոյլ նախա-
րարը իրեն հարիւրովը թշնամեաց կողմը անցաւ.
բայց աս բանս փոխանակ զիրենք վհատեցընելու ա-
ւելի զօրացուց, որով սաստիկ ջարդ մը տուին Պար-
սից. և իրենք ուրախութեամբ Գուին դարձան:

4. Վահան որչափ որ կրնար նէ կը ջանար բոլոր
նախարարները միաբանել որպէս զի աւելի զօրա-
նալով կարենան քաջութեամբ դէմ գնել թշնա-
մեաց և բոլորովին հալածել զանոնք, բայց աս ի-
րեն փափաքանացը չհասաւ. վասն զի նախարար-
ներէն ոմանք արտաքին շահու և փառասիրութեան
համար հաւատքնին ուրացած՝ Պարսից կողմը ան-
ցեր էին, ոմանք ալ իրենց քաղաքը քաջուելով
հանդիստնին կը նայէին. թէպէտ և կային նաև ո-
մանք որ հասարակաց օգուտը մտածելով՝ իրեն
քովը եկած իրեն հետ մէկտեղ սիրով կը պատե-
րազմէին: Իսկ Վահան թէպէտ և քիչուոր էր,
բայց միշտ յաղթող գանուեցաւ, և չորս հինգ տա-
րի միակերպ պատերազմելով մեծամեծ յաղթու-
թիւններ ըրաւ Պարսից դէմ: Պարսիկք չորս հինգ
զօրավար փոխեցին քիչ ատենի մէջ, բայց ամէնքն
ալ յաղթուեցան: Աս պատերազմներուն մէջ աղէկ
կը տեսնուի Վահանայ անպարտելի արութիւնը,
վեհանձնութիւնը, հաստատուն հաւատքը և առ-
Ատուած յոյսը: Երբոր Պարսիկք Շապուհ Միհ-
րանեան մարզպանը խաւրեցին Վահանայ վրայ,
անիկայ սաստիկ կատղած Վահանայ ըրած յաղ-

4. Արոնք միաբանեցան Վահանայ հետ.

Թուժիւններուն վրայ, միտքը դրեր էր որ կամ յաղթէ Աւհանայ ու զինքը մեռցնէ, և կամ յաղթուելով ինքը մեռնի. աս մտքով պատերազմի պատրաստուեցաւ: Աւհանին քովիները որ հարիւր հոգիի չափ կային՝ տեսնելով Պարսից բազմութիւնը և իրենց քիչուորութիւնը՝ շատը ելան ցրուեցան, և միայն երեսուն հոգի մնացին. Պարսիկք Աւհանայ խումբին քիչուորութիւնը տեսնելով՝ երբոր անհոգ կեցեր էին, ասոնք յանկարծակի վազեցին Պարսից վրայ, և մեծ շփոթութիւն ձգելով բանակին մէջ՝ սաստիկ ջարդ տուին Պարսից զօրաց, և իրենցմէ միայն չորս հոգի մեռան:

Տ. Նոյն միջոցին Պերոզ Պարսից Թագաւորը մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր Աղաբըզ եղբայրը, որ քննելով Աւհանայ քաջութիւնները և անոր ապրատամբելուն պատճառը՝ իրաւունք տուաւ Աւհանայ, և ուղեց հեաը հաշտութիւն ընել, որպէս զի նաև կարենայ անվրէպ ժողվել հայաստանին հարկը: Աղաբըզ աս բանիս համար մարզպան խրկեց Նիխոր Աշնասպդատ անունով խաղաղասէր մարզը: Նիխոր երբոր Աւհանայ մարդ խրկեց հաշտութիւն ընելու համար, անիկայ աս իրեք պայմանս գրաւ. Ա, Քրիստոնէութեան բաներուն Պարսիկք չխառնուին. Բ, Արժանաւոր և հաւատարիմ մարդիկ միայն պատուոյ հասնին. Գ, Ինչուան որ երկու կողմի պատճառները չսեն՝ դատաստան մը չկարուի: Աս իրեք խնդիրքին ալ հաւանեցաւ Նիխոր, ու անկէջ վերջը դնաց Աւհան Նիխորին քով, որուն հետ շատ սիրով տեսնուեցաւ, ու մէջերնին դաշինք հաստատեցին: Ա երջը Պարսից գուռն ալ երթալով իրեն մնաս մը չընե-

Տ. Աւհան ինչպէս Պարսից աչքը մտաւ ու հայաստան ինչպէս դարձեալ իրեն քրիստոնէական կրօնքը ստացաւ.

լու և դաշինքին վրայ հաստատուն կենալու երգ-
մունք առաւ Աղաբարշէն, և սպարապետութեան
պատիւը առած՝ դարձաւ եկաւ Աղաբարշապատ
քաղաքը : Երբոր Անդեկան անուևով մարզպանը
քիչ մը ատեն կենալէն ետքը հարկաւոր դործո-
ղութեան մը համար ետ կանչուեցաւ, անանկ Կո-
վեց զԱւհանը Պարսից դրան առջև որ Աղաբարշ
անոր լաւութեանը փոխարէն մարզպանութեան
պատիւը տուաւ : Աւհան ալ խնդրեց որ իր Արդ-
եղբայրը սպարապետ ըլլայ : Բոլոր ազգին մեծ ու-
րախութիւն եղաւ աս անակնունելի յաջողութիւ-
նը : Ետքը ջնջեց Աւհան բոլոր կրակատունները,
և անոնց տեղը եկեղեցիներ շինելով սկսաւ այլ և
այլ բարեկարգութիւններ ընել (484) :

6. Աւհանին մարզպանութեան ատենը մեռնե-
լով Աղաբարշ՝ տեղը նստաւ Կաւատ, որ թէպէտ
և առջի բերան Աւհանին մարզպանութիւնը հաս-
տատեց, բայց վերջը քուրմերուն խորհրդովը Պար-
սիկ մարզպան մը խաւրեց, հետն ալ շատ քուր-
մեր, որոնք եկան նորէն սկսան կրակատուններ
շինել ու արեւապաշտութիւն սորվեցնել : Աս ե-
ղած անկարգութեան չդիմանալով Աւհան՝ մէկ
քանի նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Պար-
սից վրայ վաղելով ջարդեցին զիրենք և կրակա-
տունները աւրեցին : Բայց որովհետև Կաւատ Յու-
նաց դէմ պատերազմի կ'երթար՝ ան պատճառաւ
հաշտութիւն ըրաւ հայոց հետ, շատ զօրք առնե-
լով հայերէն :

Աւհան ան միջոցներուն մեռաւ քսանրկեց տա-
րի մարզպանութիւն ընելէն վերջը, որուն յիշա-
տակը անկարելի է որ հայու մը մտքէն ջնջուի, որ
ազգին հանգստութեանը համար իր ամէն հան-

6. Կաւատին միջոց ինչ հանդիպեցաւ ու Աւ-
հան երբ մեռաւ .

գրատութիւնն, հարատութիւնն, փառքը, իշխանութիւնը կորսնցուց, ինչուան որ գտաւ բոլորն ալ նախ իր ազգին և վերջը իր անձին համար, և իրաւցընէ իրեն անուանը համեմատ Ահա՛ն եղաւ ազգին բոլոր թշնամիներուն գէմ:

ԴԱՍ ԻԳ.

Վահանայ մեռնելէն ինչուան Հագարացոց
Հայաստանի տիրելը:

1. Ահանին տեղը մարզպան գրուեցաւ Աարդեր պղտի եղբայրը, որ հազիւ թէ չորս հինգ տարի մարզպանութիւն ըրաւ. վասն զի քանի մը անպիտան մարդիկ նախանձելով իրեն պատուոյն, վրան ամբաստանութիւն գրեցին. անոր համար Կաւառ ալ մարզպանութիւնը ձեռքէն առաւ ու Բուրղան անունով անդգամ Պարսիկ մը տուաւ որ շատ չարչարեց զազգը: Աս առեններս հոնք հայաստանի վրայ վազեցին ու շատ չարիք հասուցին ազգին. անոնց գէմ ելաւ ՄԺԷԺ Գնունին իր ջորքովը, և թշնամիները հալածելէն վերջը՝ ուրիշ քանի մը նախարարներու հետ միաբանելով ազգը հանդարտեցուց: ՄԺԷԺին հաւատարմութիւնը երբոր լսեց Կաւառ՝ զինքը մարզպան գրաւ, որ երեսուն տարի մարզպանութիւն ըրաւ (ՏԿԸ):

2. ՄԺԷԺին տեղը ետէէ ետև չորս հինգ Պարսիկ

1. Ահանէն ետքը ս'վ եղաւ մարզպան ու ինչ գիտելիք կայ ՄԺԷԺ Գնունիին վրայ.

2. ՄԺԷԺէն ետքը եղած մարզպանները ինչպէս կառավարեցին զհայաստան ու ինչ է Մեծ Թուահան ըսուածը:

մարդպաններ զրուեցան, այսինքն Դենչապուհ, Վշնասոյ Վահրամ, Վարազդատ, Սուրէն Ճիհր: Ասոնցմէ ոմանք ազգը նեղեցին հաւատքի համար, ոմանք ալ խաղաղութեամբ կառավարեցին: Ասոնց ատենը Մովսէս կաթուղիկոս Հայոց տօմարը նորոգեց, և Մեծ Թուահան ըսուածը գրաւ, որ Թուահանութիւն Հայոց կ'ըսուի (551):

3. Վարդան երկրորդ Մամիկոնեան տեսնալով Պարսից ըրած բռնութիւնները, մանաւանդ Սուրէն Ճիհր մարդպանին ըրածը, որ իր Մանուէլ եղբայրը մեռցընել տուեր էր, խօսք գրաւ քանի մը նախարարաց հետ որ ապստամբին Պարսիկներէն. ուստի Յուսափնիանոս կայսեր խոստացան հարկատու ըլլալ՝ թէ որ իրենց օգնէ. անոր խոստմունքներուն վրայ վտահանալով՝ վաղեցին Դուին քաղքին վրայ. Սուրէնը սպաննեցին, մոգերն ալ ջարդեցին: Խոսքով աս բանիս վրայ բարկացած՝ շատ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ. բայց Վարդան նորէն յաղթեց Պարսից, և ցրուեց զիրենք: Բայց ինքը կասկած առնելով քանի մը նախարարաց մատնութեանը վրայ. ելաւ Պօլիս գնաց և Յուսափնիանոսէն օգնութիւն առնելով՝ եկաւ Պարսից վրայ, յաղթեց անոնց ու բանակին ցրուեց: Խոսքով ինքը անձամբ ելաւ Հայոց և Յունաց վրայ, շատ անգամ մեծամեծ սպառերազմներ ըլլալէն վերջը՝ նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայաստան, որ մարդպան զրին Ճիհր Վլոն անուանով Պարսիկ իշխանը որ տասնըհինգ տարի խաղաղութեամբ կառավարեց Հայաստանը:

4. Ան ատենները անուանի եղաւ Սմբատ Բազ-

3. Վարդան Բ. Մամիկոնեան ինչ յաղթութիւններ ըրաւ Պարսից գէմ ու վերջը ինչպէս յաղթուեցաւ.

4. Ի՞նչ գիտելիք կայ Սմբատ Բազմայաղթ ու իրեն յաջորդ մարդպաններուն վրայ.

մայաղթ իշխանը, վասն զի Պարսից խոսրով թագաւորին զօրավարներէն մէկը իրմէ ապստամբելով երբոր կը հալածէր զինքը, խոսրով օգնութիւն ուզեց Մօրիկ կայսրէն, որ շատ զօրք խաւրեց, և անոնց զօրավարներն էին Մուշեղ Մամիկոնեան, Ներսէս Բասենցի, և Սմբատ Բազմաշաղթ. ասոնք շատ քաջութիւններ ընելէն վերջը՝ ապստամբը սպաննեցին ու խոսրովը նորէն թագաւորեցուցին: Խոսրով ասոնց ըրած բարեացը փոխարէն Սմբատը Պարսից զօրավար անուանեց, ու Մուշեղը Ազատ իշխան: Բայց Սմբատ ուրիշ շատ քաջութիւններ ալ ընելուն համար մարզպան գրուեցաւ Արկանի կողմը, և ութը տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը մեռաւ, ու շատ քաջութեան, բարեկարգութեան, բարեպաշտութեան և ազգասիրութեան յիշատակներ թողուց: Սմբատէն վերջը մարզպան գրուեցաւ Դաւիթ Սահառունի, որ քսանըջորս տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը՝ Կոստանդնուպօլիս փախաւ. տեղը մարզպան գրուեցաւ Արազտիրոց Սմբատ Բազմաշաղթին որդին, որ նոյնպէս ութը տարի մարզպանութիւն ընելէն վերջը Կոստանդնուպօլիս փախաւ (605):

5. Արազտիրոցին մարզպանութեան ատենները խոսրով Պարսից թագաւորը թշնամացաւ Մուշեղ Ազատ իշխանին հետ ու վրան սպառերազմի խաւրեց իր Միհրան քեռորդին տասը հազար զօրքով, որուն բացարձակ իշխանութիւն տուած էր որ կրցած չարիքը հասցընէ Մուշեղայ. բայց որով հեռւ Մուշեղ ծերացած էր ու չէր կրնար ինքը մինակ դէմ դնել Պարսից, քովը կանչեց իր Ա.

5. Գայլ Ահան իրեն կարճութեամբը ու արթուն հնարագիտութեամբը ինչ որոգայթներու մէջ ձգեց Պարսիկները ու ինչպէս յաղթեց.

հան անուշով ազգականը որ շատ հնարագէտ ու ճարտար մարդ ըլլալուն Գայլ Ահհան կ'ըսուէր, և ազաչեց անոր որ աս պատերազմը ինքը վրան առնէ, և անոր խոստացաւ տալ իր ունեցած հարըստութիւններն ու ստացուածքը: Ահհան սիրով յանձն առաւ, որովհետեւ քաջ և միանգամայն խորագէտ մարդ էր, և գրեթէ վստահ էր պատերազմին յաջողութեանը վրայ, մանաւանդ որ իբրև հաւատոյ պատերազմ՝ Աստուծոյ վրայ յոյսը դրած էր: Ահհան որչափ որ աներկիւղ և վրստահ էր յաղթութեան վրայ, այնչափ ալ ջանաց առանց արիւնհեղութեան ու քիչ մնասով գործողութիւնը լմնցընելու ան պատճառաւ սկսաւ հրնարքներ գիւտեր մտածել՝ որ թշնամին որոգայթի մէջ ձգելով ուզածը առաջ տանի. ուստի առաջ մարդ խաւրեց Միհրանայ՝ խոստանալով որ Մուշեղը կը մտանէ Պարսից՝ թէ որ իրեն տան Տարոնոյ երկիրն ու Մուշեղայ ուրիշ հարստութիւնները. Միհրան մէկէն հաւանեցաւ, ու դարձաւ Մուշ քաղաքը եկաւ, որ արդէն ճամբայ ելեր էր ուրիշ տեղ երթալու: Ահհան բարեկամութիւն ձեռնցընելով Միհրանայ քովը գնաց ու համոզեց զինքը որ իրեն չորս հազար հոգւոյ չափ Պարսիկ զօրք տայ, որ երթայ Մուշեղը բռնէ: Ահհան իր հետը առաւ ան չորս հազարը, խարձ գեղը եկան. հոն յիսուն հոգի միայն թողուց, ու մէկաշնոնք Օձ քաղաքը խաւրեց. վերջը ասպարեց ան յիսուն հոգիին որ եթէ ինքը մարդ խաւրէ իրենց՝ իր անուշովն ու նշանովը գործողութեան յաջողութեանը վրայ, երթան Միհրանին իմացընեն ու անկէ ուրիշ զօրք առնելով իրեն գան: Աս բանս յամարցընելէն ետքը եկաւ Օձ քաղաքը մնացած զօրաց քով. անոնց ալ ասպարեց որ զէնքերնին իրենց հազուսաներուն տակը պահեն, բարեկամական կերպով քաղաքը մտնեն, և երբոր ինքը նշան

տայ՝ անխնայ ջարդեն քաղաքացիքը առանց մէկու
մը խնայելու : Քիչ քիչ սկսաւ քաղաքը մտցընել
զանոնք , ու ինչպէս որ առաջուց որոշած էր՝ բոլորն
ալ բաժնեց ան աներուն մէջ , ուր զինեալ մար-
դիկ պահոււրտած՝ ներս մտածը կը խղզէին , որով
ամէնքն ալ սպաննեց . վերջը մէկէն մարդ խաւրեց
ան յիսուսին որ երթան ուրիշ երկու հազար հո-
գի ալ օգնական բերեն . ան միջոցին որ մէկալնոնք
գացեր էին օգնութիւն կանչելու , քաղաքացւոց
հագցընել տուաւ Պարսից զօրաց հագուսաները ,
ու բոլորն ալ քաղքին դրան զխմացը շարել տը-
ւաւ . երբոր ան երկու հազար Պարսիկները սկսան
տեսնուիլ , հրաման տուաւ դրան քովի հայ զօր-
բերուն որ քաղաքը մանեն փող զարնելով , իբր
թէ քաղաքը առին . հասան քիչ ատենէն Պարսիկ-
ներն ալ և ուրախութեամբ քաղաքը մտան , բայց
հայերը զիրենք մէջ առնելով զամէնն ալ թրէ ան-
ցուցին : Ահա՛ն նոյնպէս ասոնց հագուսան ալ
հայոց հագցուց , և ութը հարիւր կարիճ հետը ա-
ռած Մեղախ ըսուած կրճին քով դարանի դրաւ ,
խոկ ինքը ելաւ Միհրանայ քովը գնաց ու սկսաւ
գանգալի իրեն տուած զօրքերուն վատութեանը
վրայ . ան պատճառաւ ուրիշ երկու հազար հոգի
ալ ուզեց Միհրանէն , և ան Մեղախայ կրճին քո-
վերը բերելով դարանամուտները վրանին վաղե-
ցին ու զամէնն ալ թրէ անցուցին : Երբոր աս հը-
նարքն ալ յաջողեցաւ , մէկէն Ահա՛ն աւետաւոր
խաւրեց Միհրանայ թէ ամէն բան յաջողեցաւ ,
Մուշեղ բռնուած է ու քիչ ատենէն ինքն ալ ա-
մէն բան կարգի դրած կուգայ . պատգամաւորին
հասնելէն քիչ մը ետքը ինքն ալ եկաւ հասաւ , ու
Միհրանը հիւանդ գանելով մխիթարեց զինքը և
ուրախացուց ըսելով թէ քիչ ատենէն Մուշեղը
կասլած դիմացդ կը տեսնես , ու ամէն տրամու-
թիւնդ կը փարատի . աս բաներս ըսելէն ետքը քո-

վի մարդիկը ճամբեց, ու ինքը Միհրանին հետ առանձին մնաց. երբոր իրարու հետ սիրով կը խօսէին՝ զարկաւ Աւհան ձեռքի նիզակովը ու սպաննեց Միհրանը. ետքը դռները գոցելով ելաւ ուրիշ սենեակ մը գնաց, ուր կանչել տուաւ Միհրանայ ատենադպիրն ու սուրհանգակը, և ստիպեց որ Միհրանայ կողմանէ շուտ մը թուղթ գրէ Աւարչի զորավարին, որ իրեք հազար զօրք առած՝ իրեք օրէն իր քովը գայ. ուզածը գրել տալէն ետքը երկուքն ալ խղզել տուաւ, վերջը մնացած զօրաց մէջն ալ կրակ ձգելով բոլորն ալ այրեց, երբոր անոնք ուտելով խմելով կ'ուրախանային:

6. Այսչափ և այսպիսի հնարքներուն յաջողելէն ետքը, Վութ ըսուած լեռը գնաց բանակը հոն դրաւ, ու կ'սպասէր Աւարչիին գալուն. և որպէս զի զանոնք ալ խաբէ՝ Միհրանայ վրանը կանգնել տուաւ ու վրանին գիմացը հայ իշխանները կայնեցուց Պարսից հագուստներով: Երբոր եկաւ Աւարչի՝ իշխանները իրմէ առաջ ներս մտան, անոնց ետեւն մտաւ Աւարչի ու բարև տուաւ Աւհանայ՝ կարծելով թէ Միհրանն է: Աւհան բարկանալով մը ըսաւ Աւարչիին, « Որդիք անօրէնութեան, թերևս մտքերնիդ գրած էիք հայերը Պարսից աղանդը գարձընելու. անարժան էք կենդանութեան », աս ըսելով հրամայեց ծառաներուն որ Աւարչիը ծեծեն. երբոր անիկայ սկսաւ աղաչել որ գէթ կենացը խնայէ, ըսաւ Աւհան. Թէ որ ուզածս կատարես՝ կը խնայեմ քեզի. ուստի մէկէն գրել տուաւ իր զօրապետին որ հազար հոգի Վութ լեռան ստորոտը խաւրէ, հազար հոգի ալ ուրիշ տեղ մը, մնացած հազար վեց հարիւրն ալ իրենց տեղը ձգէ, ու ինքը տասը հոգւով իրեն գայ: Թուղ-

6. Աւհան ինչ հնարքով զԱւարչի բռնեց ու սպաննեց.

Թը դրել տալէն ետքը մէկէն ստաննել տուաւ Ալար շիրը • ու երբոր մէկալ զօրապետն ալ եկաւ, զան ալ խզել տուաւ • վերջը ասդիս անդին ցրուած զօրացը վրայ վազելով՝ ամէնն ալ Թրէ անցուց, որով այնչափ բազմութենէն հազիւ քառասուն հոգիի չափ ազատեցան ու փախան Խոսրովու քով գացին, ու եղած կոտորածները պատմեցին :

7. Խոսրով շատ արտմեցաւ ու բարկացաւ Ահահանայ դէմ, առջինէն աւելի բազմութիւ զօրք տրուաւ Միհրանայ Ախտանի հօրեղբօրը ձեռքը ու Ահահանայ վրայ խաւրեց : Ահահան Ախտանիայ դէմ վարպետութեան տեղը քաջութիւնն ու կենդանի հաւատքը դէնք ու օգնական առնելով՝ իրեք չորս անգամ սաստիկ ջարդ տուաւ Պարսից ու փառաւոր յաղթութիւններով իր զօրավարութիւնը պսակեց : Ահահան աս յաղթութիւններէս ետքը արդէն ծերացած ըլլալով անընդհատ պատերազմներէ ալ տկարացած՝ մեռաւ, և իր հայրենասիրութեանն ու աստուածապաշտութեանը հետ անմուանալի բրաւ նաև իր պատերազմական հնարազխտութիւնը, որուն մէջ Թէ որ չափազանց երևնայ խորագիտութիւնը, Պարսից անգթութեանը՝ և ան միջոցին Հայաստանի խեղճութեանը նայելով դիւրաւ կ'արդարանայ :

8. Ահահանայ քաջութեանը ժառանգորդ եղաւ իր Սմբատ հայրենասէր որդին որ միշտ յաղթող գանուեցաւ անպարտելի ու զարմանալի քաջութեամբ և Պարսից չորս երևելի զօրավարները ըստաննեց : Սմբատայ ալ յաջորդեց Ահահան որդին որ իր նախորդներուն պէս քաջ, կարիճ ու պատերազմող եղաւ :

7. Ահահան ինչպէս արիացաւ Ախտանիին դէմ ըրած պատերազմին մէջ ու ինչպէս մեռաւ .

8. Ահահանէն ետքը որո՞նք յաջորդեցին .

Գ Ա Ս Ի Գ .

Հագարացոց Հայաստանի տիրելէն ինչոռան
Բագրատունեաց քագաշորոշքեան սկիզբը :

1. Վահանայ մեռնելէն ետքը երբոր Վարազ-
աիրոց մարզպանը Հայաստանէն փախաւ, նախա-
քարները միաբանած՝ Յունաց կայսրէն խնդրեցին
որ Գաւիթ Սահառունին իրենց կիւրապաղատ
դնէ. բայց իրեք տարիէն վերջը նորէն խոսովութիւն
կնալով մէջերնին՝ Գաւիթ Սահառունին հանեցին
կիւրապաղատութենէն : Ան միջոցներուն Պարս-
կաստան խոսովութիւն ըլլալով՝ Հագարացիք զօրա-
ցան և Պարսկաստանի տիրեցին : Անկէց այլ և այլ
խումբեր ու ասպատակներ Հայաստանի վրայ վա-
զեցին ու սկսան շատ տեղ աւերել աւրըշարիւէլ, ու
շատ Զարգեր ըրին Հայաստանի մէջ (635) :

2. Վահան Կամսարահան՝ Գայլ Վահանայ Թո-
ւոր, տեսնալով ազգին Թշուառութիւնները ուժը
հազարի չափ զօրք ժողվեց, ու իր Տիրան եղբօրը
և Մուշեղ զօրավարին ձեռքը տալով՝ Հագարա-
ցոց դէմ խաւրեց : Ասոնց հետ միացաւ Սահուռ
Անձեացին իրեն զօրքերովը. բայց պատերազմին
ատենը Սահուռ Թշնամեաց կողմը անցնելով՝ սկը-
սաւ իր ազգայիններուն դէմ պատերազմիլ, ասով
Թշնամիները զօրացան ու բոլոր Հայերը Զարգեցին

1. Սմբատայ ու Վահանայ մահուրնէն ետքը
Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ .

2. Հագարացիք ինչպէս Հայաստանի տիրեցին
ու ասիկայ ինչ վնաս ըրաւ ազգերնուս .

իրենց զօրավարներովը հանդերձ : Հայաստանի ներսերն ալ վաղելով շատ մնասներ ըրին . Գուին քաղքին մէջ ալ տասուերկու հազար մարդ թրէ անցրնէլէն վերջը երեսունըհինգ հազար հոգի ալ գերի տարին :

3. Հագարացոց առջի յարձակմունքէն վերջը Յունաց կողմանէ կիւրապաղատ գրուեցաւ Ալաբազտիրոցը , որ տարիի մը չափ պաշտօնը ընելէն ետքը մեռաւ , ու տեղը անցաւ իր որդին Սմբատ : Ասոր կիւրապաղատութեան երկրորդ տարին Հագարացիք նորէն անթիւ բաղմուտեամբ Հայաստանի վրայ եկան և շատ կոտորածներ ըրին : Նախարարները տեսնալով որ Հագարացոց անթիւ բաղմուտեանը և անոնց գաղանային անդթութեանը գէմ գնելը գրեթէ անկարելի է , աւելի օգտակար սեպեցին խոնարհութեամբ յաղթել անոնց գաղանութեանը քան թէ պատերազմով . ուստի իրարու հետ միաբանեցան , շատ ընծաներ տարին , հպատակութիւն խոստացան անոնց և հարկ աւլ Յունաց չհպատակելով :

Ասկէց դուռ բացուեցաւ որ երբեմն Յոյները և երբեմն Հագարացիք Հայաստան արշաւելով սուկալի մնասներ հասուցին մեր խնդճ երկրին . վասն զի երբոր Յոյները կը լսէին թէ Հայերը Հագարացոց հպատակեր են՝ զօրքով Հայաստանի վրայ վաղելով վրէժխնդիր կ'ըլլային . նոյնպէս երբոր Հագարացիք կ'իմանային թէ Յունաց հետ վերաբերութիւն մը ունեցեր են , ձեռքերնէն ու մրտքերնէն անցած չարիքը կ'ընէին Հայոց : Աս բանս քառասուն տարի չափ տևեց :

Ան քառասուն տարուան մէջ Սմբատին տեղը կիւրապաղատ գրուեցաւ Համաղատայ Մամիկոնեան , որ հինգ տարի կիւրապաղատութիւն ը-

3. Յոյք ինչո՞ւ Հայոց վրայ սկսան արշաւել .

րաւ. տեղը անցաւ Գրիգոր, որ քսանըչորս տարի իշխեւէն ետքը սպառեցազմի մէջ մեռաւ (682):

4. Առջի Հազարացի ստիկանը եղաւ Աբղլա անունով մէկը, որ Հայերը որսալու համար նախ սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ հետերնին, ու վերջը գրեթէ բոլոր նախարարները և Սահակ կաթուղիկոսը բռնեց ու շղթայակապ Դամասկոս խաւրեց: Նախարարներուն մէջէն փախաւ Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունին, և Յուստինիանոս կայսրէն օգնութիւն առնելով, ուրիշ մնացած նախարարներն ալ ժողվելով՝ Աբղլային վրայ սպառեցազմի ելաւ, և անանկ սաստիկ ջարդ տուաւ որ հազիւ թէ Աբղլան միայն կրցաւ ազատիլ: Իսկ Սմբատ կիւրապաղատութեան սպառիւ առնելով՝ վեց տարիի չափ հանգարտութեամբ ազգը կառավարեց, ինչուան որ Մոհմատ անունով զօրավարը եկաւ ու սկսաւ նորէն վնասներ հասցընել Հայաստանի. ան առեն Սմբատայ հետ միացաւ Ներսէս Կամարականը, ու մէկտեղ յանկարծակի Մոհմատին վրայ վազելով փախուցին զինքը:

5. Մոհմատ յաղթուելուն վրայ սաստիկ բարկացած երբոր շաա զօրքով նորէն Հայաստանի վրայ կուգար որ տակնուվրայ ընէ երկիրը, Սահակ կաթուղիկոս՝ որ Դամասկոս գերութեան մէջ էր ու միանգամայն Մոհմատին սիրելի բարեկամ, աս բանս լսելուն սէս խնդրեց որ Մոհմատին հետ տեսնուի: Բայց ճամբան գալու առենը մեռաւ, ու չկրցաւ հետը տեսնուիլ. թուղթ մը գրեց Մոհմատին. Մոհմատ երբոր իմացաւ Սահակայ մահը, հրամայեց որ չթաղեն զսուրբը ինչուան որ ինքը

4. Աբղլա ինչ բռնութիւն ըրաւ Հայոց գէմ ու ինչպէս վնասուեցաւ Հայաստանէն.

5. Հայաստան ինչպէս հրաշքով խալըսեցաւ Մոհմատին բարկութենէն.

գայ տեսնէ: Երբոր Մոհմաա մեռելին խուցը մտաւ, ու բարև տուաւ սուրբին, ան ալ բարեք առնելով երկնցուց ձեռքը ու թուղթը տուաւ Մոհմաաին իբրև թէ կենդանի ըլլար: Կարգաց Մոհմաա սրբոյն խնդիրքը, ու ըսաւ, « Կատարուի խնդիրքդ ո՛րչորք Աստուծոյ »: Ան հրաշքէն շարժած՝ ամենեկին մնաս մը չբրաւ Հայոց, և ամիրապետին միջնորդութիւն ընելով ազատել տուաւ Դամասկոս եղած բոլոր Հայոց գերիները:

6. Քիչ մը առեն խաղաղութեամբ երթալէն ետքը՝ Հայաստանի օստիկան խրկուեցաւ Կաշմ, որ խաբէութեամբ բոլոր նախարարները Նախջուանայ եկեղեցոյն մէջ ժողվելով այրել տուաւ: Կաշմէն ետքը անզգամութեան կողմանէ անուանի եղաւ Եզիա օստիկանը, որ ծանր տուրքերով և սասպատակութիւններով սաստիկ նեղեց Հայերը: Երկու տարիէն ետ կանչուելով՝ իրեն տեղը Պաարիկ անուանեց Սահակ Բագրատունի բարեպաշտ մարգը, որ խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը խել մը առեն: Սահակէն վերջը դրուած օստիկաններուն մէջ ամենէն աւելի Հայերը տանջողը եղաւ Հասան օստիկանը, որուն ատենը Հայերը Մուշեղ Մամիկոնեանին առաջնորդութեամբը մէկ քանի կոտորածներ ըրին Հագարացուոց. աս սլաւաճառաւ օստիկան գրուեցաւ Եզիա Բ. և օստիկայ զՀայերը անանկ չարչարեց որ նմանը ամենեկին չէր եղած:

Կաշմէն ինչուան Եզիա Բ. որ զրեթէ հարիւր տարուան միջոց է, օստիկան գրուեցան ասոնք. Վիլթ, տասը տարի. Մոհմաա, հինգ. Աբդլազիզ, տասը. Մրուան, մէկ. Աշոտ Բագրատունի, տասներհինգ. Եզիա Ա. երկու. Սահակ Բագրատունի Պաարիկ, վեց. Սիւլէյման, իրեք. Պէքիր:

6. Կաշմ ու իրեն յաջորդ օստիկանները Բնջպէս չարչարեցին զՀայերը.

ինը . Հասան , իրէք . Հայ իշխաններ , հինգ : Ե.
զիտ Բ . տասուերկու (797) :

7 . Եզիտին տեղը ստիկան գրուեցաւ խուզի-
մայ անունով Հագարացին , որ հանգարտ խաղա-
ղասէր և լաւ մարդ ըլլալով՝ քսան տարի ստիկա-
նութիւն ըրաւ ու ազգը հանգչեցուց . երբոր ինքը
մեռաւ , տեղը անցաւ Հոլ անունով մէկը , որ նոյն-
պէս խաղաղասէր ըլլալով՝ խաղաղութեամբ կա-
ռավարեց ազգը տասնընթեւ տարի : Երբոր Հոլ
ետ կանչուեցաւ՝ նախարարներուն աղաչանքովը
Պատրիկ գրուեցաւ Բագարատ Բագրատունին ,
որ տասնըջորս տարի իշխելէն վերջը յանցաւոր
գանուելով տէրութեան բաներուն մէջ՝ երեսէ ըն-
կաւ , ու տեղը խաւրուեցաւ Ապուսէթ ստիկա-
նը , որուն ապսպրեր էր ամիրապետը որ վարպե-
տութեամբ բռնէ Բագարատը ու իրեն խաւրէ . ան
ալ խարդախութեամբ բռնեց զինքը ու ամիրապե-
տին խաւրեց , ուր Բագարատ մահուընէ ազատե-
լու համար՝ առ երեսս հաւատքը ուրացաւ : Երբոր
Սասունցիք իմացան Բագարատայ բանուիլը , սաս-
տիկ կատղած Ապուսէթին վրայ վազեցին , զինքը
սպաննեցին և բոլոր զօրքը ցրուեցին : Ամիրապե-
տը իմանալով եղած գործողութիւնները՝ անհա-
մար զօրքով խաւրեց Բուղա ստիկանը , որ բոլոր
նախարարները բռնելով իրեն խաւրէ . իսկ հասա-
րակ մարդկանց մէջէն տեպով , քաջ ու բանի ե-
կող մարդիկները տաճկըցընէ ու իր քովը պահէ ,
մէկալնոնք առանց խնայելու սպաննէ :

8 . Բուղա ամէն չարիք ընելով՝ բոլոր Հայաս-
տանը արիւնլուայ ըրաւ , ոչ աղաչանաց , ոչ խեղ-

7 . Եզիտէն ետև եղող ստիկանները լինչպէս
վարուեցան Հայոց հետ .

8 . Բուղա ինչ անգթութիւններ ըրաւ ու ո՞վ է
Սմբատ Խոստովանող .

ճութեան և ոչ ընծայից կը նայեր . այլ ամէնքը
անխափր կը մեռցընէր : Աս բաներս տեսնալով Սըմ-
բատ Բագրատունին ուզեց որ ուրիշներուն վնա-
սովը ինքը աս թշուառութիւններէն ազատի . ուս-
տի շատ ընծաներով Բուղային գնաց , ու ամէն բա-
նի մէջ անոր չարութեանցը խորհրդակից կ'ըլլար
և առաջնորդ Հայաստան մտնալու : Բայց ինչպէս
որ սովորաբար կ'ըլլայ մտանիչներու , ինքն ալ
վախճանին չհասաւ . վասն զի Բուղան Հայաստա-
նէն երթալու ատեն ուրիշ կալանաւորաց հետ մէկ-
տեղ զինքն ալ Պաղտատ տարաւ , ու իր տեղը ոս-
տիկան դրաւ Եէխի անունով Պարսիկ մը :

Ամիրապետը բոլոր նախարարները բանա զնեւ
տուաւ , Սմբատն ալ հետերնին , ու սկսաւ ստի-
պել որ հաւատքնին ուրանան : Ոմանք հաւատք-
նին ուրացան , և ոմանք նահատակեցան . Սմբատ
ալ զղջալով ըրած չարութեանցը վրայ , հաւատ-
քին վրայ հաստատուն կենալով՝ բանաին մէջ մե-
ռաւ , ու անով խոստովանող ըսուեցաւ : Աս թը-
շուառութիւններէս չորս հինգ տարի վերջը սկսաւ
Բագրատունեաց թագաւորութիւնը :

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Պ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ե Ա Յ

Դ Ա Ս Ի Ե .

Բագրատունեաց քաղաւորութեան սկիզբը :

1. Երբոր մեր ազգին դառն գերութեան 431 տարին ըննցաւ, ուղեւոր Ստաուած իր ողորմութեամբը մխիթարել ազգը և առջի փառքը կերպով մը նորոգել, Աշոտ անունով Բագրատունի նախարարը հանեց, որ իրեն ազգասէր, ազնիւ և խմատուն բնութեամբը ամենուն սիրելի ըլլալով կանգնեց թագաւորութիւնը և ազգը գերութենէ ազատեց :

Աս Աշոտը Սմբատ Խոստովանողին որդին էր . երբոր Շէխին Հայաստանի վրայ ոստիկան գրուած էր՝ Աշոտ շատ արդիւնք ցըցուց անոր առջևը՝ իր ազգակիցներուն վրայ գութ ունենալով, Հայաստանի աւերակ դարձած անդերը նորոգելով և տէրութեան ամէն բաներու մէջ հաւատարիմ գրանուելով՝ զամէնքը կը յորգորէր որ իրեն պէս հաւատարիմ ըլլան և խռովութիւն չհանեն :

1. Բագրատունեաց թագաւորութիւնը որոնն ձեռքովը սկսաւ ու ինչպէս .

Երբոր Շեխին ետ կանչուեցաւ, ամիրապետը շատերէն լաած ըլլալով Աշոտին հաւատարմութեան ու լաւութեան անունը՝ ուղեց փոխարէն մը ընել Աշոտին. ուստի շատ ընծաներով և թագաւորաւայել զգեստներով Ալի էրմէնի անունով ուրացեալ Հայ նախարարը խաւրեց որ գայ Աշոտը բոլոր Հայաստանի վերակացու գնէ, և աս եղաւ ՏՅԳին: Աշոտ երբոր առաւ աս իշխանութիւնս, հաւատարմութիւնը աւելցրնելով՝ զօրքերը շապուցուց, սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել ամէն բանի մէջ, իր Աբաս քաջ եղբայրը սպարապետ դրաւ, և անոր հետ մէկտեղ Հայաստանի թշնամիները վռընտեց, և անոնց յաղթութեան ձայնը բոլոր շրջակայ տեղերը տարածուելով ամենուն սիրտը վախ ձգեց ու ալ անկէց ետքը գագրեցան Հայաստան արշաւէէն:

2. Ան միջոցին որ Աշոտ Հայաստանը բարեկարգելու հետ էր, Պաղտատի մէջ նոր ամիրապետ նստելով, Բուղային ատենը գերի գնուցած նախարարները խնդրեցին նոր ամիրապետէն որ գերութենէ ազատին, ու երբոր կատարուեցաւ խնդիրը՝ մեծ ուրախութեամբ Հայաստան եկան, և իրենց ուրացութեանը վրայ զղջալով Աշոտին հետ միաբան սկսան կարգի գնել Հայաստանը: Նախարարները ամէն կերպով իմանալով Աշոտոյ կատարելութիւնները, խնդրեցին ամիրապետէն որ թագաւորեցրնէ վրանին Աշոտը՝ խոստանալով որ հաւատարիմ կը կենան իրենց հպատակութեանը մէջ: Ամիրապետը հաւանեցաւ նախարարներուն աղաչանացը. ու թագ և թագաւորական ծիրանի խաւրեց Աշոտին: Աշոտին փառաւորուիլը լսելով Յու-

2. Նախարարները ինչպէս գերութենէ ազատեցան ու Աշոտ ինչպէս թագաւորեց.

նաց Վասիլ կայսրը որ ազգաւ Հայ ու Արշակու-
նեաց ցեղէն էր, [Թագ մ' ալ ինքը խաւրեց (885):

3. Աշոտ Թագաւորելէն վերջը առջի Թագաւոր-
ական կարգերը նորոգեց, աւրուած տեղերը նո-
րէն շինեց, երկրագործութիւնը սկսաւ ծաղկեցը-
նել, Թագաւորանիստ քաղաքն ալ Բագարանը ը-
րաւ: Կամաց կամաց սկսաւ նուաճել Հիւսիսային
ազգերը, որոնք ատենով Հայոց ձեռքին տակն էին,
նոյնպէս նաև Գուգարացիներն և Սևտէացիները,
որոնց կարգ կանոն դնելով խոհեմ առաջնորդներ
ու իշխաններ դրաւ անոնց վրայ: Աս գործողու-
թիւններէս վերջը Աշոտ Պօլխա Լևոն կայսեր տե-
սութեան գացած ըլլալով, պատուով ետ դառնա-
լու ատենը երբոր Շիրակ հասաւ, ծանր հիւան-
գացաւ, ու տեսնալով որ մեռնելու մօտ է կանչեց
կաթուղիկոսը, և բոլոր հոգևոր պատրաստութիւն-
ները ընելէն վերջը եօթանասուներմէկ տարեկան
մեռաւ քսանըվեց տարի իշխանութիւն ընելէն և
հինգ տարի Թագաւորելէն վերջը: Աշոտ խելքով
ու խոհեմութեամբ առաւ Թագաւորութիւնը, քա-
ղութեամբ պահեց, բարեպաշտութեամբ անցուց
կեանքը և ամենուն իրաւցընէ փրկիչ և սիրելի
Հայր հասարակաց եղաւ:

3. Աշոտ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ ու
ինչպէս մեռաւ.

ԳՍՍ ԻԶ.

Մմբատ Ս. իրեն ատենի խառնարիւններն
ու մանր :

1. Մմբատ Աշոտոյ որդին և յաջորդը Գուգա-
րաց աշխարհքն էր երբոր լսեց իր հօրը մահը, ուս-
տի շուտ մը եկաւ որ թագաւորութիւնը առնէ, և
բոլոր ազգին հաւանութեամբը թագաւոր եղաւ :
Աս բանս լսելով Աշոտին Աբաս եղբայրը, ուղեց
որ ինքը թագաւորէ, և պատերազմ բացաւ Մմբա-
տին հետ. բայց Գէորգ կաթուղիկոս արգիլեց զին-
քը՝ երգում առնելով Աբասէն որ նորէն չապրս-
տամբի. թէպէտ անիկայ երգմանը վրայ հասա-
տուն չկենալով նորէն ասպտամբեցաւ ու յաղ-
թուեցաւ Մմբատէն :

2. Մմբատ Աբասին յաղթելէն վերջը եղած գոր-
ծողութիւնները և ան ատենի հանդարտութիւնը
խմայրնելով ամիրապետին, արքայական թագ ըն-
դունեցաւ անկէց, նոյնպէս նաև Աւան կայսրէն
չատ պատիւներ առաւ : Մմբատայ աս փառաւո-
րութեանցը նախանձելով Ափշին Պարսից ոստի-
կանը՝ վրան պատերազմի ելաւ. Մմբատ ալ երե-
սուն հազար զօրքով անոր դէմ պատերազմի ե-
լաւ, բայց առանց արիւնհեղութեան քաղցրու-
թեամբ սիրաբը առաւ ու իր տեղը դարձուց : Եր-

1. Մմբատ ինչպէս թագաւոր եղաւ ու ինչ
կուի ունեցաւ իր Աբաս եղբօրը հետ .

2. Ինչո՞ւ Ափշին պատերազմ բացաւ Մմբատայ
դէմ ու ինչպէս յաղթուեցաւ .

կու տարիէն վերջը Ափշին զըջալով ըրած հաշտու-
թեանը վրայ, ուզեց հայաստանը նուաճել. ուստի
շատ զօրքով եկաւ սուտ ձայն մը հանելով թէ հայ-
աստանէն պիտի անցնի երթայ. բայց երբոր իմա-
ցուեցաւ խարդախութիւնը, մէկէն Սմբատ հրա-
ման խաւրեց նախարարներուն որ իրենց զօրքերո-
վը գան ժողվուին. և անոնց հետ միաբան վազեց
Ափշինին վրայ, չարաչար յաղթեց անոր և փա-
խուց զինքը :

3. Ան միջոցին Ահմատ Միջագետաց ոստիկանը
ապստամբելով ամիրապետէն հայաստանի վրայ
վազեց. քանի մը տիրասէր նախարարներ թագա-
ւորին հետ միաբանելով, վաթսուն հազար զօրքով
Ահմատին գէմ պատերազմի պարասուեցան :
Բայց ինչպէս շատ անգամ կը հանդիպի որ նաև
քաջերուն բազմութեանը մէջ վատեր գտնուին,
ասանկ ալ աս դիպուածիս մէջ Գաղիկ Սմբատայ
աները փառասիրութեամբ ուզելով թագաւորու-
թիւնը ինքը առնել՝ ծածուկ Ահմատին հետ միա-
բանեցաւ, ու Սմբատայ չար խորհուրդներ տալով
և գէշ ճամբաներէ առաջնորդելով անոր զօրացը՝
կ'ուզէր որ յաղթուի. բայց հայերը քաջութեամբ
պատերազմեցան յաղթեցին Ահմատին ու Գաղ-
կայ անխելք յոյսն ալ պարապը հանեցին : Գա-
ղիկ իրեն արժանաւոր պատիժը գանալով՝ Սմբա-
տին քեռորդիէն սպաննուեցաւ :

4. Ափշին երբոր լսեց թէ նախարարները պա-
տերազմին լմնալուն պատճառաւ ցրուեր են՝ նո-
րէն վազեց հայաստանի վրայ. բայց աս անգամ

3. Հայերը ինչպէս Ահմատին ալ յաղթեցին
ու ո՞վ է Գաղիկ Սմբատայ աները .

4. Սմբատ Ափշինին կատաղութենէն ինչպէս
խալըսեցաւ ու ինչ հանդիպեցաւ Յուսուփայ և
իրեն մէջ .

նախարարները [Թագաւորին հրամանին չհնաղանդելով օգնութեան չեկան • ասով հարկադրուեցաւ Սմբատ հաշտութիւն խօսելու՝ պատանդ տալով իր որդին և մէկ եղբօրորդին: Ախշին երբօր աս բաներով գոհ չըլլալով կ'ուզէր ուրիշ չարքաներ ալ հասցնել, ինքը չարաչար սասկեցաւ, պատանդներն ալ ազատեցան: Տեղը անցաւ իր եղբայրը Յուսուփ • երբօր աս բանս լսեց Սմբատ՝ դիտնալով Յուսուփին խարդախ և անգութ բնաւորութիւնը աղաչեց ամիրապետին որ սակեց վերջը հայաստանին հարկը ուղղակի [Թագաւորը խաբէ ամիրապետին ու ոստիկանները ամենեկին չխանութիւն, որովհետեւ սաստիկ կը նեղէին զհայերը: Ամիրապետը կատարեց Սմբատայ խնդիրքը, և [Թագաւորական [Թագ և ուրիշ շատ ընծաներ ալ խաբեց Սմբատայ: Աս բանիս Յուսուփ սաստիկ նեղանալով՝ մէկէն զօրք ժողվեց ու սկսաւ հայաստանի վրայ վազել • Սմբատ ալ իր զօրքերովը դիմացը ելաւ • բայց դեռ պատերազմ չըրած՝ երկու կողմէն ալ ուղեցին հաշտութիւն ընել և բարեկամութեան նշան՝ Յուսուփ ոսկիէ [Թագ խաբեց Սմբատայ:

Ծ. Հաղիւ [Թէ քիչ մը հանդասութիւն գտաւ Սմբատ [շնամեաց ձեռքէն՝ Եգերացոյ Կոստանդին [Թագաւորը առանց պատճառի պատերազմ բացաւ Սմբատայ հետ • անոր գէմ գնաց Սմբատ վրաց Ատրներսեհ [Թագաւորին հետ • ասոնք յաղթեցին Կոստանդինին, և Ատրներսեհ Կոստանդինին հետ հաշտութիւն խօսելու առենը՝ խաբէութեամբ բռնեց զինքը ու [Թագաւորին բերաւ: Սըմբատ չորս ամիս Անիի բերդին մէջ պատուով պա-

Ծ. Սմբատ ինչպէս յաղթեց Կոստանդինին, ինչպէս Ատրներսեհը ու իրեն գաւազիցները պատժեց ու Գաղիկ ինչպէս [Թագաւորեց •

հէլէն ետքը զԹացաւ Կոստանդնի վրայ ու ազա-
տեց զինքը • առ բանս Ատրնէրսէ՛հ իրեն անար-
գանք սեպելով՝ ուրիշ քանի մը նախարարաց հետ
խօսք գրաւ որ Սմբատը սպաննէ : Եւ որովհետեւ
նոյն միջոցին Թագաւորը Տաշրաց դաւառն էր , ա-
սլըստամբ նախարարները մէջերնէն մէկը որոշե-
ցին որ երթայ Թագաւորին հետ բարեկամութիւն
ձեւացնելով զինքը սպաննէ : Առ բանիս վրայ ա-
պահոյնալով իրենք վաղէցին Անին առին , վերջը
Երազգաւորս գացին , ու Թագաւորին պաշտար
մանելով ժամէ 'ի ժամ կ'սպասէին որ Սմբատին
սպաննուիլը լսեն • բայց բարեբաղդութեամբ խնա-
ցաւ Թագաւորը անոնց դաւը , ու մէկէն իր զօր-
քերը ժողվեց որ ապստամբները նուաճէ : Պատե-
րազմի առեն Թագաւորին զօրքերը իրենց տիրաջը
սիրովը վառուած , այնպիսի տաստիկ ջարդ կու-
տային ապստամբներուն , որ Սմբատայ սիրաը չդի-
մանալով՝ կ'աղաչէր որ խնայեն ապստամբներուն :
Ատրնէրսէ՛հ տեսնելով եղած ջարդը , եկաւ Թա-
գաւորին ոտքը ընկաւ ու Թողութիւն խնդրեց իր
ապերախառութեանը • Սմբատ ներեց անոր յան-
ցանացը , և մէկալ նախարարներուն աչքերը փո-
րել տուաւ : Բայց անանկով ալ խաղաղութիւն
չգտաւ • վասն զի իր քեռորդին Գագիկ Արծրունի
Թեթև պատճառի մը համար աւրուեցաւ Թագա-
ւորին հետ , գնաց Յուսուփին հետ միաբանեցաւ
ու Սմբատայ վրայ մեծամեծ ամբաստանութիւն-
ներ ըրաւ անոր • Յուսուփ ալ հայոց մէջը երկպա-
ռակութիւն ձգելու մտքով Գագիայ Թագ գրաւ
ու իր Ասապուրահան աշխարհքը խաւրեց • անի-
կայ ալ շատ նախարարներ իր կողմը որսալով
յայտնի սկսաւ Թագաւորել (908) :

6. Երբոր լսեց Սմբատ Գագիայ Թագաւորելը

6. Սմբատ երբոր Գագիայ Թագաւորելը լսեց

մէկէն Յովհաննէս կաթուղիկոսը շատ ընծաներով
Յուսուփին խաւրեց որ երթայ Յուսուփին սիրաը
զիջեցրնէ ու խաղաղութիւն ընել տայ . բայց ոսափ
կանը փոխանակ զիջանելու կաթուղիկոսին աղա-
չանացը՝ բանա գրաւ զինքը , ու սկսաւ պատերազ-
մի պատրաստութիւն տեսնել : Գարնան սկիզբնե-
րը Գազկայ առաջնորդութեամբը սկսաւ Հայաս-
տանի ներսերը վազել ու մեծամեծ կոտորածներ
ըրաւ , որով նախարարներէն ոմանք յուսահատե-
լով՝ գնացին անձնատուր եղան Յուսուփին : Սբմ-
բատ իր ունեցած քիչ զօրքովք որչափ որ կրնար
դէմ կը դնէր , բայց ճարը հասնելով՝ Գուգարա-
ցւոց երկիրը փախաւ . առ բանս որ իմացաւ Յու-
սուփ՝ աւելի ազատութեամբ սկսաւ Հայաստանը
քանգել ապականել , ինչուան Սմբատ տեսնելով
եղած չարիքները՝ ելաւ Գուգարացւոց աշխարհ-
քէն ու սկսաւ ինքն ալ պատերազմի պատրաս-
տուիլ Յուսուփը վաւրնաւելու համար . բոլոր ունե-
ցած զօրքերը ժողվէլով՝ իր երկու որդւոցը աը-
ւաւ . անոնք մեծամեծ քաջութիւններ ընելով եր-
բոր թշնամեաց սլխաի յաղթէին՝ Սևորդիները թըշ-
նամեաց կողմը անցան . անով Սմբատայ զօրքերը
հարկադրուեցան փախչելու , և բոլորովին յաղ-
թուեցան : Առ բանս երբոր տեսան ուրիշ շատ նա-
խարարներ , փոխանակ իրենց թաղաւորին օգնե-
լով՝ գնացին Յուսուփին անձնատուր եղան , որ-
պէս զի բաներնին ապահովցրնեն . բայց Յուսուփ
տեսնալով նախարարներուն բազմահալը վախցաւ ,
ու սուտումուտ պատճառներով շատը յայտնի ըս-
պաննեց , շատը ծածուկ խղճեց , ոմանց ալ թոյն
տուաւ , որով քովք քանի մը մեծ նախարարներ
միայն մնացին :

Ինչ ըրաւ ու Յուսուփ ինչպէս տիրապետեց Հայ-
աստանի .

7. Տեսաւ Սմբատ որ բոլոր նախարարները քո-
վէն հեռացեր են, ու ինքը չկրնար դէմ գնել Յու-
սուփին, ուստի իր մարդիկներովը քաշուեցաւ Աա-
պոյտ բերդը, որ անառիկ էր: Յուսուփ եկաւ պա-
շարեց բերդը ու հայոց զօրքերը դրաւ որ բերդա-
պաններուն հետ պատերազմին: Սմբատայ սիրաբ
չգիմացաւ երկու կողմէն եղած ջարդերուն որ ի-
րեն համար էին, և վեհանձնութեամբ յանձն ա-
ռաւ աւելի իր թշուառութիւնը քան թէ տեսնել
իր աղքակիցներուն մահը, ու ինք զինքը Յուսու-
փին ձեռքը սուսաւ, երդմանք անելով անկէ որ-
իրեն անձին յիսա մը չընէ: Յուսուփ առջև բերա-
նը պատուով պահեց զինքն ու ետքը թողուց որ
Շիրակ երթայ. բայց երբոր Գագիկը քովէն փա-
խաւ, Յուսուփ բարկանալով՝ խաբէութեամբ կան-
չեց Սմբատը ու շղթայի դարկած Գուին տարաւ.
հսն տարի մը մութ բանտի մէջ պահեց հողի վրայ
պառկեցընելով ու միայն հաց և ջուր տալով. վեր-
ջը երբոր լսեց որ Երնջակ բերդին մէջ շատ մը նա-
խարարներ ապաստաներ են՝ գնաց ան բերդը առ-
նելու, ու երբոր պատերազմով չկրցաւ յաղթել,
հրաման տուաւ որ Սմբատը բերդին զիմացը տա-
նին ձեծեն ու նախատեն: Դահլիճները սկսան
տանջանքը աւելցընել որ հաւատքը ու բանայ. յախ
թաշկինակով բերսնը դոյեցին որ շունչ չկարե-
նայ առնել. վերջը գելարանով վկոր ճմլեցին, ու
քիւրծով վրայ ծանր բեռներ դնելով՝ տասը հոգի
վրան իջնայլի որ նեղութիւնը սաստկացընեն:
Աս ամէն անգթութիւններս ընէլէն վերջը, քանի
որ դեռ ողջ էր մորթը հանեցին ու Գուին տանե-
լով խաչեցին երանելի: Թաղաւորը, որուն վրայ
լոյս ծագեց և շատ հրաշքներ ալ եղան: Աս բա-

7. Սմբատ ինչ դասն ու սարսափելի մահ ու-
նեցաւ.

նիս մէջ մեր նախարարաց ըրածը այնպիսի գործողութիւն մըն է որ մէջը յայտնի կը տեսնուի նախահձու և ատելութեան կիրք, քաղաքականութեան պակասութիւն, անձնասիրութիւն, տիրատեցութիւն, և դահավէժ խորհուրդ, որ ասոնք ամէնն ալ մեծամեծ ու անսպառ աղբիւրներ են անմիաբանութեան, աղքատեցութեան և կրօնից ու մարդկութեան պակսելուն, որով գազանային բնութիւն մը անոնց տեղը կը տիրէ, ինչպէս որ տեսանք աս բանիս մէջ ու պիտի տեսնենք բոլոր Բաղրատունեաց և Ռուբինեանց պատմութեան մէջ շատ տեղ: Թէ որ Թագաւորը դէշ ըլլար (ինչպէս էր Արտաշէի Արշակունեաց վերջի Թագաւորը), ան ատեն քիչ մը իրաւունք կրնային ունենալ նախարարները • քայց ո՞վ չտեսներ Սմբատայ սքանչելի առաքինութիւնները, այսինքն հայրենասիրութիւնը, խաղաղասիրութիւնը, ներողամտութիւնը, հայրագութ խնամքը, արդարութիւնը և իրեն ուրիշ շատ կատարելութիւնները • որով մէկէն յայտնի կ'ըլլայ իր Թշնամեաց ըրածին վերջի աստիճանի չարութիւնը (914):

ԴԱՍ ԻԷ.

Աշոտ Բ. Երկար, ու իր քաջոքիւնները :

1. Աշոտ Բ. երբոր լսեց հօրը մահը, իր ունեցած քիչ մը զօրքը կարգի դրաւ ու անոնց հետ մէկտեղ վազեց Հայաստանի ան քաղաքներուն վրայ՝ որոնց մէջ բռնացեր էին Յուսուփին զօրքերը . մեծ յաջողութեամբ ու քաջութեամբ թշնամիները վանեց, այլ և այլ տեղեր սասաիկ ջարդ տալով՝ թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց ու աս իրեն քաջութիւններուն համար Երկաթ ըսուեցաւ : Նախարարներն ալ սիրտ առին, եկան միացան հետը ու զինքը թագաւոր օժեցին . բայց հազիւ թէ խաղաղութեան ձայնը սկսաւ տարածուիլ Հայաստանի մէջ, նորէն խառվութեան ձայները հալածեցին խաղաղութիւնը : Այսին ձև նախարարներէն ոմանք նորէն սկսան մեջերնին կռիւ ընել փառասիրութեամբ և առելութեամբ . ոմանք ալ թագաւորին դէմ ելլալով սկսան սլատերազմիչ, ուցաւալի Հայաստանը տակն ու վրայ ըրին : Յուսուփ ալ առիթ գտնալով վազեց Հայաստանի վերայ ու ինքն ալ սկսաւ քանդել ապականել անջինէն աւելի : Ամբողջ գեղեր քաղաքներ անապատ դարձուց : Բնակիչները ջարդել կուտար, մանաւանդ ծերերն ու տկարները, մանր տղաք ու անկարող մարդիկը . մնացածները կամ կը տաճկեցը-

1. Աշոտ Բ. ինչպէս վաճակեց զՅուսուփ ու Հայաստան ինչպէս նորէն իր խաղաղութիւնը կորսընցուց .

նէր և կամ կը նահատակէր: Նոյն բաները սկսան
ընել նաև ուրիշ բարբարոս ազգերն ալ:)

2. Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսրը ուղեց
օգնել Հայոց. և [Թղթով խմացուց իր կամքը Յով
հաննէս կաթուղիկոսին. աս բանիս վրայ մեծա-
պէս ուրախանալով ազգասէր կաթուղիկոսը, շատ
եակէ եղաւ որ նախարարները միաբանէ, որպէս
զի հաւանութեամբ [Թուղթ գրեն Կայսեր օգնու-
թիւն խնդրելով իրմէ, բայց անօգուտ. աս պատ-
ճառաւ խեղճին ճարը հասնելով՝ ինքը առանձին
պատասխան մը գրեց Կայսեր, Հայոց խեղճու-
թիւններն ու [Թշուառութիւնները պատմեց, ու
միանգամայն օգնութիւն խնդրեց. ան [Թղթէն այն-
պէս շարժեցաւ Կայսեր գութը Հայոց վրայ որ մէ-
կէն թէոգորոս անունով իշխան մը խաւրեց Հայ-
աստան որ գայ Թագաւորն ու կաթուղիկոսը Կոս-
տանդնուպօլիս տանի: Գնաց Աշոտ, ու շատ մեծ
պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ Կայսերէն, նո-
րէն [Թագաւոր սպահուեցաւ, ու մեծամեծ պար-
գէներով ու շատ զօրքով Հայաստան դարձաւ:
Յուսուփ վախնալով որ Աշոտ Յունաց օգնու-
թեամբ կրնայ իրեն վնասել՝ բարեկամութիւն
ձեացուց. բայց ուղելով Հայոց մէջ երկպառա-
կութիւն ձգել՝ որ զիրենք տկարացընէ առջինին
պէս, Աշոտ Երկաթին հօր եղբօր որդին Աշոտը
Թագաւոր գրաւ՝ որ Աշոտ Բանաւոր ըսուեցաւ:
Աս Աշոտ Բանաւորը մէկէն սկսաւ Աշոտ Երկա-
թին հետ պատերազմ՝ ընել որ [Թագաւորութիւնը
առնէ. նախարարներէն ոմանք [Թագաւորին կողմն
էին, ոմանք ալ բանաւորին. աս պատճառաւ շատ
անգամ մէջերնին սաստիկ պատերազմներ եղան.

2. Կոստանդին Պերփեռուժէն ինչ օգնութիւն
ըրաւ ու ինչպէս պատուեց զԱշոտ ու Յովհ. կա-
թուղիկոսը ու ո՞վ է Աշոտ Բանաւորը.

ու ամէն անգամ Յովհաննէս կաթուղիկոս մէջ մտնալով կը խաղաղօրհներ :

3. Թագաւորին եղբայրը Աբաս՝ տեսնալով Աշոտոյ առաջ երթալը նախանձեցաւ, ուստի Վֆխաղաց Գուրգէն իշխանին հետ միանալով սպրտամբեցաւ Աշոտէն ու ետևէ էր Աշոտը մեռցրնելու. բայց Աշոտ առաջուց իմանալով եղբորը դաւաճանութիւնը, իր ընտանիքովը ծածուկ Ուտի աշխարհքը փախաւ. հոն զօրք ժողովեց, եղբորը դէմ պատերազմի ելաւ ու միշտ յաղթող դրանուեցաւ. բայց վերջէն ուրիշները մէջ մասն ու գրտուանց հաշտեցուցին զիրենք :

4. Անգամ մը երբոր Աշոտ առանց գիտնալու Ուտէացւոց աշխարհքը կ'երթար քանի մը հողով զուարճութեան համար, մէյո՛ւ ալ լուր առաւ որ Յլիկ Ամրամ Ուտէացւոց իշխանը սպրտամբեր է իրմէ ու շատ զօրքով պատերազմի կը պատրաստուի: Աշոտ մէկէն Եգերացւոց թագաւորին քովը գնաց, ու անկէ օգնութիւն խնդրեց՝ գիտնալով անոր ճշմարիտ սերն ու բարեկամութիւնը. և ինչպէս որ կը յուսար իր կարծածէն աւելի օգնութիւն գտաւ անկէ, ու սկսաւ Ուտէացւոց աշխարհքը վազել: Ամրամ իր զօրքերը անտատին մէջը դարան դրաւ՝ որպէս զի յանկարծակի վազէ Աշոտին վրայ. բայց Աշոտ ծածուկ ճամբաներէ անցնելով գնաց ամուր բերդ մը քաշուեցաւ իրեններովը. Յլիկ Ամրամ ալ եկաւ պաշարեց բերդը: Աշոտին զօրքերը յուսահատեցան և խօսք գրին թշնամիներուն հետ որ Աշոտը բռնեն կապեն ու իրենց ձեռքը մատնեն: Աշոտ իմանա-

3. Աշոտ ինչպէս իր Աբաս եղբորը դաւաճանութենէն սպրեցաւ.

4. Աշոտ երբոր լսեց Յլիկ Ամրամին իրմէ սպրտամբելը ինչ ըրաւ.

լով անոնց միտքը՝ նոյն գիշեր որ առաւօտը զինքը
 պիտի մտանէին՝ առանց ուրիշ բան մը ըսելու հե-
 ծաւ իրեն աշխոյժ ձիուն վրայ ու թշնամեաց մէ-
 ջէն անցնելով փախաւ գնաց, ու հարիւր հոգի հե-
 տը առած՝ Սեան կղզին առանձնացաւ:

5. Ան միջոցին Յուսուփ նորէն ընդհանուր ու-
 տիկան դրուելով ամիրասպետէն, հայաստանի վը-
 րայ առանձին ստիկան գրաւ Նըսր անունով մէ-
 կը, որ անտէր գանալով հայաստանը՝ շատ չարիք
 հասուց հայոց. բայց քանի որ աւելի մեծ չարու-
 թեան մը ձեռք չէր զարկած՝ ետ կանչուեցաւ Յու-
 սուփէն, ու իր տեղը եկաւ Բըշր ստիկանը: Ասի-
 կայ լսելով որ Աշոտ Սեան կղզին է քաշուեր՝ Գե-
 ղամայ ծովուն քովը իր անթիւ զօրքերը շարեց:
 Աշոտ իր մարդիկներէն եօթանասուն հոգի ընա-
 րեց ու տասը նաւով սկսաւ ցամաքիններուն հետ
 սրատերազմիլ, այնչափ որ թշնամիները բանակին
 թողուցած փախան: Բըշր հոնկէց փախչելու ա-
 տեն գնաց ուրիշ բերդի մը վրայ, ուր աւելի մեծ
 շարդ կերաւ Գէորգ Մարզպետունիէն, որ թէ-
 պէտ է քիչ՝ բայց անպարտելի զօրքովը մեծամեծ
 միասնէր հասուցեր էր թշնամեաց ուրիշ անգամ-
 ներ ալ:

6. Բըշրին տեղը նորէն եկաւ Նըսր, բայց սկսաւ
 քաղցրութեամբ նայիլ հայոց վրայ ու գութ ցու-
 ցընել. Աշոտ ալ սիրտ առնելով եկաւ իր թագա-
 ւորութիւնը առաւ ու սկսաւ բարեկարգել. իր
 Աբաս եղբօրը հետ ալ հաշտուեցաւ. բայց ափսոս
 որ թագաւորութեան խաղաղիլը չկրցաւ վայելէլ,
 ու հիւանդանալով մեռաւ քսանըջորս տարի նե-

5. Ո՞վ է Նըսր, ու Բըշր ինչպէս Աշոտէն ու
 Գէորգ Մարզպետունիէն յաղթուեցաւ.

6. Ո՞ւր է ինչպէս մեռաւ Աշոտ Երկաթ ու ո-
 լո՞նք են իրեն յատկութիւնները.

զուժեամբ թագաւորելէն վերջը : Քաջ էր և միանգամայն խոհեմ, խաղաղասէր, ու ներողամիտ . բայց ժամանակը և նախարարաց անկարգութիւնը գրեթէ անպտուղ ըրին իր առաքինութիւնները ու չթողուցին որ թէ ինքը ու թէ Հայաստան վայելէին անոնց արդիւնքը :

7. Աբաս Աշոտոյ եղբայրը նախարարներուն հաւանութեամբ թագաւոր ընտրուեցաւ ու աթոռը կարս քաղաքը դրաւ . շատ շինութիւններ ըրաւ, ու այլ և այլ պատերազմներով Հայաստանը խաղաղացուց : Մերձակայ ազգերը լսելով Աբասոյ փառաւորութիւնն ու ըրած բարեկարգութիւնները՝ սկսան վրան նախանձիլ . մասնաւորապէս Ափսաղներուն Բէր թագաւորը, որ նաև շատ զօրքով վրան պատերազմի ելաւ, ու յոխորտանօք պատգամ խաւրեց թէ եկեր եմ կարսի նոր շինած մայր եկեղեցին Աբաց ծխով օծելու : Աբաս զօրքերը ժողվեց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ . յաղթեց Բերայ, բռնեց զինքը տարաւ մայր եկեղեցին ու ըսաւ . « Ահա աս է ան եկեղեցին որ կ'ուզէիր օրհնել Աբաց ծխով . լաւ նայէ, որովհետև ալ պիտի չտեսնես » . աս ըսելով աչքերը փորել տուաւ . իսկ Ափսաղները շատ ընծաներով ու աղաչանքով ազատեցին Բէրը գերութենէ : Աբաս քսանըջորս տարի թագաւորելէն հոքը խաղաղութեամբ մեռաւ . և ըրած շինութիւններն ու բարեկարգութիւնները իբրև մէյմէկ արձան իր ահուանը յիշատակ կանգնեց Հայաստանի ամէն կողմերը (451) :

8. Աբասէն շատ աւելի լաւ, առաքինի ու աղ-

7. Աբաս ինչպէս թագաւորեց ու ինչպէս յաղթեց Բէր Ափսաղաց թագաւորին .

8. Ո՞վ է Աշոտ Աղորմած, ինչպէս թագաւոր օծուեցաւ ու ինչ պատերազմ ունեցաւ Հագարացուոց Համտուն զօրավարին հետ .

գտօնէր եղաւ իր յաշորդը որով ազգը երջանկացուց. ասիկայ էր Աշոտ իր որդին, որ իր բարեգործութիւններուն համար Աշոտ Ողորմածը սուեցաւ: Ասիկայ հօրը մեանեւէն ետքը ութսուն հազարի չափ զօրք ժողովեց, Գեորգ Մարզպետունիին Գոռ որդւոյն հետ միացաւ ու թշնամիները վերնացեց Հայաստանէն մեծամեծ քաջութիւններ շնելով. իննը տարի աս կերպով Հայաստանը խաղաղ պահեց, ինչուան որ նախարարները տեսնելով իրեն քաջութիւնները, ազգասիրութիւնը ու բարեպաշտութեան հոգին, ժողովք ըրին ու թագաւոր օժեյնին զինքը բոլոր ազգին վրայ: Երբոր Աշոտ ընդհանուր ազգին թագաւոր օժուեցաւ, իրեն Մուշեղ եղբայրն ալ քանի մը նախարարներու զուխ կենալով Կարսի մէջ թագաւորեց. բայց սրովհետեւ միշտ Աշոտին կը հպատակէր և կ'օգնէր անոր, ան սպառնալու ձայն չհանեց Աշոտ ու թագուց որ թագաւորէ: Աշոտոյ այսպէս ամէն կողմանէ խողաղութեամբ և հայրաբար ազգը կառավարած ատենը՝ Հազարացւոց համաուն սպարապետը ապստամբելով ամիրապետէն Հայաստանի վրայ վազեց. Աշոտ բազմութեամբ զօրաց դիմացը ելաւ, յաղթեց թշնամւոյն ու քանեց սպաննեց զինքը: ամիրապետը ուրախանալով և հաւնելով Աշոտին ըրած քաջութեանը՝ կրկին թագաւորական թագ ու շատ մեծադին պարգևներ խաւրեց անոր:

Գ. Աշոտ քաջութեան հետ մեկտեղ բարեպաշտութեամբ և ողորմածութեամբ ղարդարուած՝ բոլոր ունեցածը ազգատաց կը բաժնէր, որով մեանեւէն ետքը գանձատանը մէջ ստակ չգանուեցաւ. շատ հիւանդանոցներ ու ազգատանոցներ շինել

Ծ. Աշոտ իր քաջութենէն դուրս ինչ քրիստոնէական առաքինութիւններ ալ ունէր.

տուաւ, որոնց մէջ մտած շատ անգամ ինքն ալ անձամբ կ'աշխատէր ու կը ծառայէր հիւանդաց շատ անգամ ալ աղքատներն ու ցաւագարները իրեն սեղանակից կ'ընէր • եկեղեցիներ, վանքեր ու սուամնարաններ և ուրիշ բարեպաշտական տեղեր շինել տուաւ : Իրեն պէս բարեպաշտ ու ողորմած էր իր Խոսրովանոյշ թագուհին ալ, որ շատ բարեգործութիւններէ զատ՝ վանքեր, եկեղեցիներ ու հիւանդանոցներ շինել տուաւ :

ԴԱՍ ԻԸ .

Սմբատ երկրորդէն ինչոչսն Բագրատունեաց վերջանալը :

1 • Աշոտին իրէք որդւոցը մէջէն, որ էին Սըմբատ, Գաղիկ ու Գուրգէն, Սմբատը թագաւորեց, որ իրեն ըրած քաջութիւններուն համար Շահընշահ (թագաւորաց թագաւոր) և Տիեզերակալ ըսուեցաւ : Ասիկայ շատ զարգարեց Անի քաղաքը՝ հարիւրաւոր եկեղեցիներ վանքեր ու խել մը պալատներ շինելով • բայց ամենէն մեծ ու յիշատակարժանի շինուածքն է Անիին շրջապատը քաշած պարիսպը՝ որուն համար ութը տարի հազարաւոր հոգի աշխատեցան • իսկ քաղաքին բոլոր եկեղեցեաց թիւը կ'ըսեն թէ հազար ու մէկ էր, և ասկից սովորութիւն մտած էր ռամկաց մէջ Անիին հազար ու մէկ եկեղեցեաց վրայ երգում ընել : Սմբատ երկրորդ, տասուիրէք տարի թագաւորեց

1 • Սմբատ Բ. իր մեծագործութեանը հետ ինչ անիրաւութիւններ ալ ըրաւ •

ու մեռաւ, խաղաղասէր ու աշխարհաշէն թագաւորի անուն ժառանգելով. բայց բարեպաշտութեան կողմանէ թագաւորութեան վերջի տարիները եկեղեցական օրինաց դէմ բաներ ընելով անունը արատաւորեց: Իսկ ըրած գործողութիւնները ասոնք են. նախ իրեն քրոջը աղջիկը կին առաւորուն շատ դէմ կեցան եկեղեցականք բայց անաստեց. թէպէտ և քիչ տանէն կինը մեռաւ, որով և ինքն ալ մեծ սուգի ու արտմուծեան մէջ ընկաւ: Ասկէ զատ ուրիշ անգթութեան ու անիրաւութեան գործողութիւն մ' ալ ըրաւ՝ որ իրեն մեծանձնութեանը չէր վայլեր: Անգամ մը թագաւորական խոտի ու յարգի համբարանոցները այրեցան, որուն գործադիրը գտնելու համար շատ ետէ եղաւ Սմբատ, բայց որոշ չկրցաւ իմանալ: Օր մը երբոր ժողովուրդը բազմութեամբ եկեղեցին ժողովուած հոգևոր խորհրդին ներկայ էր, յանկարծ խենթ մարդ մը վազեց խորանը ու բուրվառին կրակարանը առնելով ժամէն դուրս սկսաւ փախչիլ. ժողովուրդը աս նորատեսիլ գործողութեան պատճառը հարցուց. անիկայ ալ սկսաւ պոռալով ըսել թէ կ'երթամ Սմբատայ համբարանոցներն այրելու. աս խօսքս թագաւորին ականջը հասնելով բռնել տուաւ ան մարդը ու անոնց քննելու ինչ տեսակ մարդ ըլլալը հրամայեց որ նախ աչքերը փորեն ու վերջը եղեգով պատել տալով այրեց, և խստիւ արգիլեց որ չթաղեն. զասիկայ քանի մը կրօնաւորներ տեսնելով, որոնք և ոչ թագաւորին հրամանը զիտէին, վերուցին մարմինն ու թաղեցին քրիստոնէական ամէն պաշտամունքները կատարելով: Երբոր լսեց աս եղած գործողութիւնը Սմբատ շատ նեղացաւ և նորէն հրամայեց որ մարմինը հանեն ու դաշտի մէջ ձգեն. աս բանիս բարկացան ան կրօնաւորներն ու ըսին « Սմբատայ մարմինն ալ իր գերեզմանին մէջը պի-

տի ջննայ » • Ըսածնին կատարուեցաւ Սմբատայ մեանեւէն քիչ մը առէն ետքը (988) :

2. Գագիկ Ա. եղբօրը տեղը յաջորդելով՝ իր հօրը Աշոտին ու նախորդներուն քաջութեանցն ու առաքինութեանցը հետևող եղաւ, և քան զանոնք ալ երևելի ըլլալով մեծագործութեանց կողմանէ, Բագրատունեաց Թագաւորութեանը սպարճանք եղաւ. նոյնպէս նաև իր Կատրամիտէ Թագուհին որ ընդնուց Սմբատին սկսած Անույ մայր եկեղեցին : Գագիկ Թագաւորելուն պէս՝ խենթ կնիկան մը պատճառաւ խռովութիւն ընկաւ զօրաց մէջ. վասն զի աս կինս կը քարոզէր ամենուն Թէ Սմբատ Թագաւորը տեսիլքով իրեն երեցեր ու ըսեր է Թէ ինքը գերեզմանին մէջը դեռ ողջ է. Գագիկ աս խենթիս ստուծիւնը ցուցընելու և ժողովօրդը հանդարտեցընելու համար՝ Սմբատին մարմինը գերեզմանէն հանել տուաւ որ ամէնքը տեսնան. ասով խռովութիւնը իջաւ ու ամէնքն ալ խաղաղացան : Գագիկ երեսուն տարի Թագաւորեց միշտ քաջութեամբ, բարեկարգութեամբ ու բարեպաշտութեամբ (1019) :

3. Գագիկայ ատենը անուանի եղաւ Դաւիթ կիւրապաղաւ, որ Տայոյ գաւառին իշխանն էր. Դաւիթի ծերութեան վերջի տարիները Ատրպատականի ամիրապետը Մամլուն հարիւր հազար զօրքով հայաստանի վրայ վազեց. Դաւիթ օգնութիւն ուղեց Գագիկէն և Վրաց Գուրգէն Թագաւորէն, անոնք ալ տասնըհինգ հազարի չափ զօրք խաւրեցին, որ Դաւիթայ զօրացը հետ միանալով քսան

2. Գագիկ Ա. ինչպէս ըրաւ իր Թագաւորութիւնը ու ինչ գիտելիք կայ Կատրամիտէ Թագուհւոյն վրայ.

3. Ո՞վ է Դաւիթ կիւրապաղաւ ու ինչ նշանաւոր մտն ունեցաւ.

հաղար եղան: Հայերն ու Արացիք տեսնալով իրենց քիչուորութիւնը, առջի բերանը ահի գողեմէջ էին. մէյ՛մ՝ ալ զօրացան հաւատքով և զԱստուած օգնութիւն կանչելով թշնամեաց վրայ վազեցին, ու մեծ ջարդ տալով տաճկըններուն, մնացածները ցիրուցան ըրին ու իրենցմէ հինգ վեց Արացի միայն մեռան: Տայոց ուրիշ իշխանները տեսնալով Գաւթի այնչափ փառաւորութիւնը աս յաղթութեանս համար, սարսափելի անօրէնութեամբ մը հաղորդութեան սուրբ խորհրդին մէջ թոյն խտանեցին: Գաւթի իմացաւ ըրած անզգամութիւննին, ներեց ամենուն ու մեռաւ սրբութեամբ, յանձնելով իր երկրին իշխանութիւնը Յունաց կայսեր, որովհետև ինքը մերձաւոր ազգական չունէր:

4. Յովհաննէս Սմբատ, որ Գազկայ անդրանիկ որդին էր, հօրը տեղը թագաւորեց. հանգարտաբարոյ, խոհեմ, գիտուն էր, բայց միանգամայն դանդաղամիտ, վախկոտ և անգործունեայ. աս իրեն պակասութիւնները մեծամեծ խռովութեանց պատճառ եղան ոչ միայն իր կենդանութեան ատենը, այլ և մեռնելէն ետքն ալ որով և թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ: Երբոր Յովհաննէս Սմբատ թագաւորեց, իր պզտիկ եղբայրը Աշոտ որ քաջ, աշխոյժ, արագամիտ ու գեղեցկատեսիլ երիտասարդ մըն էր շատ նախարարներ իր կողմը որսալով կ'ուզէր եղբօրը տեղ թագաւորել: Արաց Գորգի թագաւորը ուզելով իմացնել թէ ինքը զՍմբատ օրինաւոր թագաւոր կը ճանչնայ Հայոց՝ ընծաներ ու թագաւորական պսակ խաւրեց Սրմբատայ. աս բանիս վրայ Աշոտ կրակ դարձաւ և յայտնի ապստամբելով գնաց Վասպուրականի

4. Ի՞նչ բնութեան տէր էր Յովհ. Սմբատ ու ի՞նչ պատերազմ ունեցաւ իր Աշոտ եղբօրը հետ.

Սենեքերիմ՝ Թագաւորէն շատ զօրք օգնութիւն աւաւ : Յովհաննէս , որուն կողմն էին բոլոր ժողովուրդը և նախարարներուն մեծ մասը , վաթսուն հազարի չափ զօրք ժողված՝ Աշոտին զիմացը ելաւ . բայց որովհետև վախկոտ և պատերազմական բաներու մէջ վարժ չէր , Աշոտին ու անոր քիչ զօրաց քաջութիւնը տեսնալով սկսաւ յուսահատիլ . վասն զի Աշոտ ինքը անձամբ շատ քաջութիւններ ընելով՝ զօրքերը խրախուսեց ու թշնամւոյն մեծ ջարդ տալով հալածեց զիրենք , ինչուան եկաւ Անին ալ պաշարեց . քանի մը մեծ նախարարներ , Արաց Թագաւորը և Պետրոս կաթուղիկոս՝ Յովհաննէսին ցաւալի վիճակին վրայ խղճացին ու մէջ մտնալով խաղաղացուցին երկուքն ալ , և պայման դրին որ Յովհաննէս նոյնպէս Թագաւորէ , և Աշոտ իբրև անոր երկրորդը՝ ուրիշ տեղերու իշխէ : Յովհաննէս իր վատասիրտ երկչոտութեամբը շատ նախարարներուն երեսէն ընկաւ , որ զինքը Թողուցին ու Աշոտին կողմը անցան :

Տ . Քիչ մը ատենէն Աշոտ զղջալով եղած դաշնադրութեանը վրայ՝ ուզեց նորէն Յովհաննէսին տեղը ընդհանուր ազգին Թագաւոր ըլլալ , բայց որպէս զի խռովութիւն չըլլայ՝ այսպիսի վարպետութիւն մը բանեցուց . ծանր հիւանդ ձեացաւ ու անկողնոյն քովը որոգայթաւոր մեքենայ մը դրնել տուաւ . երբոր Յովհաննէս զինքը տեսնելու եկաւ՝ որոգայթին մէջ բռնուելով սկսաւ ազաչել որ կենացը խնայէ . ան ատեն Ապիրատ իշխանը եկաւ կապեց զՅովհաննէս ու ձեացուց որ մեռընելու կը տանի . բայց ընդ հակառակն տարաւ նորէն Թագաւորեցուց , ըսելով թէ « Լաւ է խո

Տ . Աշոտ ինչ վարպետութիւն բանեցուց դարձեալ զՍմբատ իր Թագաւորութենէն ձգելու ու ետքը ինչ վերջ ունեցաւ .

հեմ դժած ու վախկոտ թագաւոր մը ունենանք՝
քան թէ անիրաւ ու անգութ բնաւոր մը՝ թէպէտ
և քաջ » : Աշոտին գործողութեանը վրայ սթգա-
լով նախարարները՝ ամէնքն ալ անօգնական ձգե-
ցին զինքը ու հեռացան քովէն . ինքն ալ Ասստանգ-
նուպօլիս դնաց, Ասսիլ կայսեր օգնութեամբը
չառ զօրքով եկաւ նախարարները նուաճեց, ու
չառ քաջութիւններ ընելով այլ և այլ տեղերու
տիրեց . բայց վերջը քաջութիւնը մէկզի ձգած՝
ղեղնութեանց ետէէ եղաւ ինչուան իր մահը :

6. Հայաստան որ արդէն անգագար ներքին և
արտաքին թշնամիներու ձեռքէն սոսկալի աղետից
տեսարան մը եղած էր, ան միջոցներուն ռանակոխ
եղաւ գաղանացեալ և արեան ծարաւի նոր աղպէ
մըն ալ, որ էին Սկիւթացիք, և երբեմն երբեմն
անթիւ բազմութեամբ յարձըկելով կ'ողողէին ա-
րեամբ Հայաստանը : Ասոնք նախ վաղեցին Աս-
սուրական աշխարհքը ու շատ շուտ հասցընելով
անցան դնացին : Ասսուրականի Սենեքերիմ թա-
գաւորը կանխատես ըլլալով Սկիւթացաց ընելու
չարեացը՝ թաղթ գրեց Ասսիլ կայսեր, աղաչելով
որ Սերաստիոյ գաւառը կայսրը իրեն տայ ու ինքը
Ասսուրական աշխարհքը առնէ . կայսրը հաճե-
ցաւ ու Սենեքերիմին խնդիրքը մէջերնին երգմուն-
քով հաստատեցին . այսպէտով Սենեքերիմ Սե-
բաստիա դնաց՝ հեռը տանելով չորս հարիւր հա-
զար հոգի, ու Ասսուրական աշխարհքը Յունաց
անցաւ . Սկիւթացիք Ասսուրականէն վազեցին
Նիգ գաւառին վրայ, որոնց դէմ էլաւ Ասսակ
Պահլաւունի՝ Գրիգոր Մագիստրոսին հայրը, ու

6. Աս միջոցիս ինչ նոր արտաքին թշնամի մըն
ալ սենեցաւ Հայաստան ու ինչ գիտելիք կայ Գրի-
գոր Պահլաւունիին վրայ .

մեծ կոտորած ընելով ցրուեց զիրենք, բայց երբոր ինքն ալ առանձնացած աղօթք կ'ընէր Աստուծոյ, քանի մը Սկիւթացիք հոն տեղերը պահոււրած ըլլալով՝ քար մը զարկին գլխուն ու սպաննեցին սատուական ծերունին: Աս բաներս տեսնելով Յովհաննէս Թագաւորը, և բնական երկչոտութեամբն ալ վախնալով որ սիտի չկարենայ գէմ՝ դնել Սկիւթացոց յարձակմանը, դաշինք դրաւ Ասաիլ կայսեր հետ որ մեռնելէն ետքը Անին կայսեր անցնի, միայն թէ Յոյները օգնեն հայոց (1024):

7. Ան միջոցներուն սոսկալի հարուածներ եղան հայաստանի մէջ. այսինքն երկրաշարժ, սով, ու արևու խաւարմունքներ, որով ամէնքն ալ սկսան վախնալ. մանաւանդ որ աննշան մարդ մը ելած պոռալով քաղաքէ քաղաք կը ստըտէր ու կ'ըսէր. « Այ ինձ, եղուկ զիս » . և որովհետև երևելի էր ան ատենները սրբութեամբ ու խմաստութեամբ Յովհաննէս Կողեւն ըսուած վարդապետը, Թագաւորը մարդ խաւրեց ու ան երևոյթներուն մեկնութիւնը հարցուց. ինքն ալ զիրենք խրատեց՝ յայանի ցուցնելով Աստուծոյ բարկութեան նշանները:

8. Յովհաննէսին մեռնելէն տասը ասրիի չափ առաջ Ասաիլ կայսեր եղբայրը Կոստանդին՝ մեռաւ. սակայ մեռնելու ատենը յիշելով Անին համար եղած անիրաւ և սպօրինաւոր դաշնագրութիւնը, Կիրակոս անունով հայ քահանայ մը կանչել տուաւ ու դաշինքին թուղթը յանձնեց անոր որ տանի Յովհաննէս Թագաւորին ասայ: Իսկ ան արծաթասէր քահանան պահեց թուղթը, ու երբոր Մեքայէլ կայսրը Թագաւորեց՝ տարաւ կայ-

7. Ո՞վ է Յովհաննէս Կողեւն.

8. Կիրակոս քահանային ըրած մասնութիւնը ո՞րն է.

սեր տուաւ, և ինքը անոր փոխարէն շատ ստակ առաւ. Միքայէլ կայսրն ալ օրէ օր կ'ապասէր Յովհաննէսին մեծնելուն որ Անին պահանջէ: Պատմութեանց մէջէն անհետ ընելու դէպք և անիծից արժանի մասնութիւն:

9. Ան միջոցներուն Յովհաննէս թագաւորին հօրեղբօրորդին որ Դաւիթ Անհողին կը կօչուէր՝ անուանի եղաւ իրեն խելքովը և ինքնագլուխ թագաւորեց Գուգարաց աշխարհքը. առ բանիս վրայ նախանձելով Դըւնայ Ապուսվար ամիրան՝ Պարսից Տուղըիլ թագաւորը դրդուեց, ու երկուքը մէկտեղ անթիւ բազմութեամբ Դաւթայ վրայ եկան: Դաւիթ օգնութիւն ուզեց Հայոց և Ափխազաց թագաւորներէն. երբոր ամէնքը մէկտեղ միացան ու պատերազմ պիտի սկսէին՝ հարիւրաւոր քահանաներ ու շատ եպիսկոպոսներ միաբերան սկսան աղաղակել « Արի Տէր օգնեա՛ մեզ, և փրկեա՛ զմեզ վասն անուան քո սրբոյ »: Աս ձայնէս բոլոր քրիստոնէաները սիրտ առած՝ վազեցին թըշնամեաց վրայ, մեծ շիթութիւն ձգեցին մէջերնին ու սասաիկ ջարդ մը տալէն ետքը՝ հարուստ աւարով ամէնքն ալ իրենց տեղը դարձան:

10. Աս փառաւոր յաղթութեանս վրայ եղած ուրախութիւնը Բերկրի գաւառին մէջ հանգիստած անգթութեամբը գառնացաւ. Բերկրին Սենեքերիմայ Յունաց տուած քաղաքներէն մէկն էր, Պարսիկք տիրեր էին անոր, ու Խարիկ անունով անգութ մարդ մը քաղաքապետ դրեր էին: Յոյներն ու Հայերը միացած վազեցին Բերկրիին վրայ, ու

9. Հայերը Դաւիթ Անհողինին հետ ինչ փառաւոր յաղթութիւն մը ըրին Պարսից և Ապուսվար ամիրային դէմ.

10. Խարիկ ո՞վ է ու ինչ գազանային անգթութիւն մը կը պատմուի վրան.

քաղաքը աւնելով՝ Խտրիկը բանա գրին . աս երբոր
իմացան մօտ սեղերու ամիրաները՝ եկան նորէն
տաին Բերկրին ու Խտրիկը ազատեցին բանտէն .
աս բանխ չդիմացաւ Գանձի անունով իշխանը ,
չատ զօրքով վազեց Տաճիկներուն վրայ , զօրքեր-
նին ցրուեց , Խտրիկն ալ Բերկրիին միջնաբերդը
փախուց , և վերջը անհոգացած սկսաւ իրեններովը
կերուխուովի ետևէ ըլլալ : Ան ատեն քանի մը ա-
միրաներ նորէն միացան , վազեցին Գանձիին վրայ ,
զինքը սպաննեցին , զօրքը ցիրուցան ըրին . Խտրիկն
ալ ազատելով՝ առջի իշխանութեանը հասուցին :
Խտրիկ իր դազանային վրէժը աւնելու համար՝
մարդաչափ խորութեամբ փոս մը փորել տուաւ ,
ձեռքը ինկած մարդիկը մորթել տալով՝ արիւնով
լեցուց փոսը , ու ետքը մէջը մանաղով լուացուե-
ցաւ :

11 . Ան ատենները մեռաւ Յովհաննէս , քսան
տարի թագաւորելէն ետքը և որդի չթողուց . իր
դքուչաւորութիւնը անխոհեմութեան և երկչտու-
թեան փոխուեցաւ , որով Ա. Ե. Ստ Սարգիս ըսուած
մարդուն ու անոր նմանեացը երես տուաւ : Ա. Ե. ան զի
Ա. Ե. ան Սարգիս Սիւնեաց փառամուռ ազգատեաց
իշխանը՝ ինքը ուղելով թագաւորել՝ ետևէ եղաւ
որ օրինաւոր . յաջորդը չթագաւորէ . աս բանխ հա-
մար ամէն բանի մէջ սկսաւ Յունաց ձեռնտու ըլլալ ,
որպէս զի անոնց առջևը արդիւնք մը ցուցնելով իր
վախճանին հասնի . և որովհետե Սեբայէլ Յունաց
կայսրը լսեր էր ան միջոցներուն Յովհաննէսի մա-
հը , մէկէն դեսպան խրկեց նախարարներուն որ
Աին տան . երբոր նախարարները յանձն չառին՝
կայսրն ալ չորս անգամ զօրք խաւրեց Հայոց վրայ

11 . Յովհաննէսին մեռնելէն ետքը ոմ զրդուեց
զՅոյները Հայոց դեմ ու Գաղիկ Բ. Ինչպէս թա-
գաւորեց .

որ երթան բանութեամբ տիրեն Անիին, և որովհ
հեռե բոլոր նախարարները միաբանած չէին՝ ա-
նոր համար Յոյները շատ չարիք հասուցին հայոց՝
գոռող Սարգսին օգնութեամբը: Երկու տարի այս-
պէսով անցնելէն ետքը՝ նախարարները միաբանե-
ցան, ու Ահհրամ Պահլավունին Ասսակայ եղ-
բայրը որ կարիճ՝ ու առաքինի էր՝ իրենց դուրս
գրին. յետուն հազարի չափ զօրք ժողվելով՝ քա-
ջութեամբ յարձակեցան Յունաց վրայ, ու անանկ
սոսկալի ջարդ տուին որ Ախսերեան գետը ա-
րեամբ ներկուեցաւ կ'ըսէ ժամանակակից սրա-
միջներէն մէկը: Ան յաղթութենէն վերջը Գաղիկ
երկրորդը կանչեցին ու թագաւոր օժեցին, որ Յով-
հաննէս թագաւորին Աշոտ եղբօրը որդին էր, ու
Ահսա Սարգսին բանութիւններէն փախչելով թա-
փառական կը պարտէր:

Գաղիկ Բ. երբոր թագաւորեց՝ տասներկու տա-
րեկան էր. բայց իր կրթութեամբը, իմաստու-
թեամբը, զգուշաւորութեամբը և խոհական ըն-
թացքովը մեր երևելի թագաւորներէն մէկն եղաւ
(1042):

12. Ահսան Սարգիս երբոր իմացաւ նախարա-
րաց միաբանութիւնը և Գաղիայ թագաւորելը,
փախաւ գնաց Անիին միջնաբերդը պահուելու.
Գաղիկ ելաւ մինակ քովը գնաց, ու խելացի խօսքե-
րով յորդորեց ու ստիպեց զինքը որ միջնաբերդէն
ելէ. Սարգիս գնաց Սուրմառի բերդը քաշուեցաւ,
ու երբոր հոն ալ սկսաւ իր անհանգարտ բնաւո-
րութեամբը ասպատակութիւններ ընել՝ Գաղիկ
նեղացած զօրք ժողվեց, վրան գնաց բանեց զինքը
ու բանտ դրաւ. բայց վերջը ուրիշ նախարարաց
աղաչանքին զիջանելով և անոր կեղծաւորութիւն-

12. Ահսա Սարգիս երբոր Գաղիայ թագաւո-
րելը լսեց ինչ ըրաւ.

ներէն խարուելով բանտէն ազատեց ու նորէն սկը-
տաւ հետը բարեկամութեամբ վարուիլ:

13. Գազիկ թագաւորութեան բաները հազիւ
թէ քիչ մը կարգի դրեր էր՝ Սկիւթացիք անհա-
մար զօրքով հայաստանի վրայ վազեցին. Գազիկ
տասնըվեց հազար զօրքով կարճութեամբ սպառ-
բազմելով սաստիկ ջարդ տուաւ թշնամեաց, բոլոր
բանակինն ցրուեց, ու յաղթութեամբ դարձաւ
իր աթոռը: Բայց դեռ հանգստութիւն չգտած՝ նո-
րէն իր թագաւորութիւնը աակն ու վրայ եղաւ
Վեսա Սարգսի ու Մոնոմախոս կայսեր սպառճա-
ռաւը: Վասն զի երբոր Միքայէլ կայսեր տեղը
Մոնոմախոսը յաջորդեց, զիպուածով ձեռքը ըն-
կաւ Յովհաննէօսին Վասիլ կայսեր հետ ըրած դա-
շինքը. գեսապան խրկեց Գազիկայ որ Անին տայ.
Գազիկ սիրով ընդունեցաւ գեսապանները, ու իմա-
ցուց թէ ինքը առանց ընդհանուր ազգին հաւա-
նութեանը չկրնար Անին աալ: Կայսրը նեղացած
Գազիկայ աս կերպով իր խօսքը մերժելուն վրայ,
Ասիա զօրավարին ձեռքովը շատ զօրք խաւրեց թա-
գաւորին վրայ և Դըւնայ Ապուսլար ամիրան ալ
Գազիկայ դէմ սպառերազմի գրգռեց. բայց բոլոր
յոյսը պարսպ ելաւ. վասն զի Յոււնաց զօրքը չա-
րաչար յաղթուեցան, Դըւնայ ամիրան ալ Գազ-
իկայ ընծաներովը հետը բարեկամացաւ: Իմանա-
լով Գազիկ որ Մոնոմախոսը գրգռողը Սարգիսն
է՝ կ'ուզէր սպաննել զինքը. բայց անիկայ յան-
ցանքը Գրիգոր Մագիսարոսին վրայ ձգելով թա-
գաւորին աչքէն հանեց զինքը՝ որ ամենեւին աս բա-
ներուս մէջ ձեռք չունէր: Իսկ Գրիգոր տեսնելով
որ իր կենացը վտանգ կայ՝ ելաւ Կոստանդնուպօ.

13. Գազիկ ինչպէս յաղթեց Սկիւթացուց ու
Մոնոմախոսին զօրացը, ու ինչ գիտելիք կայ Գր.
Մագիսարոսին վրայ.

լիս գնաց, և հոն իր կատարելութիւններուն համար կայսրէն Մագիստրոսութեան պատիւ դատաստով Գազկայ միաբը աւելի հաստատուեցաւ թէ Գրիգոր Մագիստրոս կայսեր հետ համախոհ է, Վեստ Սարգիսն ալ արդարացաւ:

14. Երբոր կայսրը յուսահատեր էր Անին առնելէն, Վեստն Սարգիս ու իր կուսակիցները չար դաւաճանութեան խորհուրդ մը տուին կայսեր որ Անին Գազկայ ձեռքէն յափշտակէ, այսինքն դուն զԳազիկ Կոստանդնուպօլիս հրաւիրէ, ըսին, բարեկամութեան համար, ու մենք ան միջոցին Անին կը մատնենք: Մոնոմախոս ուրախացաւ անսնց առաժ խորհրդին վրայ, և թուղթ գրեց Գազկայ՝ Կոստանդնուպօլիս հրաւիրելով զինքը: Բարակամիտ և հեռատես թագաւորը իմացաւ դաւաճանութիւնը, ու յանձն չառաւ կայսեր հրաւերքը, բայց Վեստն Սարգիս և ուրիշները շատ յորդորեցին խոստանալով որ իրենք Անին կը պաշտպանեն. երբոր տեսան թէ չեն կրնար համոզել զթագաւորը, պատարագի ասեն երգում ըրին հաւատարիմ մնալու թագաւորին, ու նամակով մը կաթուղիկոսին յանձնեցին: Գազիկ գիտնալով նախարարաց չարութիւնը՝ յանձն չէր ուզեր առնել. բայց վերջապէս ճարը հատած՝ ելաւ կայսեր գնաց, և Անին վերակացու դրաւ Ապիրաս իշխանը, որ իրեն շատ սիրելի ու հաւատարիմ էր, արքունական ընտանիքն ալ յանձնեց Վեստ Սարգսին:

14. Ինչ դաւաճանութեամբ Վեստ Սարգիս ու նախարարները զ'Անի Մոնոմախոսին մատնեցին ու Գազիկ ինչպէս իր թագաւորութենէն ինկաւ.

15. Գաղիկ մեծ պատիւ գտաւ Մոնոմախոսէն, և իրեն գիմացը ելան Յունաց բոլոր մեծերը: Բայց քանի մը օրէն սկսաւ կայսրը Անին ուզել, երբոր Գաղիկ կ'ընդգիմանար անիրաւ պահանջմանը խելացի և իրաւացի պատճառներով, կայսրը զինքը բանտ դրաւ որ թերևս անով կարենայ խոնարհեցնել զԳաղիկը: Քանի որ դեռ աս գործողութիւններու սհտ էին, մէյմ'ալ Մոնոմախոս Գաղիկայ գիմացը հանեց Անին ու իր արքունեաց բանալիները՝ նախարարաց միաբան հաւանութեան թղթովը: Ապշեցաւ Գաղիկ, խելքը կորսնցուց և չէր գիտեր ինչ ընելիքը. իմացաւ որ իր արդարութիւնը, իրաւունք գիանալը և դժասրտութիւնը յաղթուեցան. մանաւանդ թէ արհամարհուեցան անօրէնութենէ, տիրապեցութենէ, փառասիրութենէ և ազգատեցութենէ, որով և ստիպուեցաւ թագաւորութիւնը ձգել, հայրենիքը թողուլ հեռանալ ու աստանդական կեանք մը անցընելով՝ հայաստանի ու Անիի աւերակներուն տակը թաղել իր անունը (1045):

Մոնոմախոս հայաստանի տիրելէն ետքը Գաղիկայ տուաւ Պիղու քաղաքը Կասպադովիխայի մէջ, և սալթա մը Կոստանդնուպօլսոյ մէջ. թագաւորական գանձէն ալ եկամուտ կապեց իրեն: Գաղիկ քիչ մը ատեն Կոստանդնուպօլսի կենալէն ետքը՝ հրաման խնդրեց կայսրէն՝ ու Պիղու իր քաղաքը գնաց, ուր սիրաւ կը հաշէր ու կը մաշէր ատենելով ոչ այնչափ իր թշուառութիւնը՝ որչափ ազգին ողորմելի ու աւաղելի վիճակը, որուն պատճառ եղաւ իր մասնիչներուն սոսկալի չարութիւնը, որով իրենց շահուն համար բնութեան և աղ-

15. Գաղիկ թագաւորութիւնը կորսնցընելէն ետքը ինչ վիճակ ունեցաւ ու Բագրատունեաց թագաւորութիւնը երբ վերջացաւ.

գաց օրէնքը ստքի տակ առին ու խեղճ ազգը թը-
չուառութեան ու դերուծեան մէջ ձգեցին: Աս
կերտով վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորու-
թիւնը 1045ին, մօտ երկու հարիւր տարիի չափ
քշելէն ետքը:

16. Բագրատունեաց թագաւորութեան կոր-
ծանելէն քիչ մը ետքը սկսան տեսնուիլ գլուխ ու
թագաւոր չունենալուն աղետալի հետեանքները •
վասն զի ամէն կողմանէ սկսան հայաստանի վրայ
կատաղաբար յարձակիլ արեան ծարաւի գայլե-
րու պէս բիւրաւոր թշնամիք ու իրենց դէմ ելլող
մը չգտնելով՝ ամենայն շարիք հասուցին Հայոց:
Ասոնց առջինը եղաւ Տուղրիլ Պարսից թագաւո-
րը, որ իրէք անգամ անհամար բազմութիւն խաւ-
րելով խիստ շատ մարդ թրէ անցուց, եկեղեցիներ
ու վանքեր փլցնել տուաւ ու շատ մարդ ալ գե-
րի ըրաւ • միայն Արծն քաղքին մէջի ըրած կոտո-
րածէն կրնայ իմացուիլ մեկաշներն ալ: Աս քաղ-
քիս մէջ իրէք հարիւր հազար բնակիչ կար ու հա-
րիւրաւոր եկեղեցիներ • Տուղրիլին պաշարմանը՝
մէջինները դէմ կեցան ու չէին ուզեր անձնատուր
ըլլալ • բայց վերջապէս յաղթուեցան ու թշնամի-
ները կատաղաբար ներս լեցուեցան • հարիւր քա-
ռասուն հազար մարդ կոտորեցին, մնացածները գե-
րի տարին, քաղաքն ալ այրեցին, որուն աղետալի
աւերակները ինչուան հիմա կեցած են: Աթոռն
հազարի չափ յոյն զօրք կային հայաստանի մէջ
ան միջոցին, բայց փոխանակ օգնելու Հայոց՝ իրենք
ալ ձեռքերնէն եկած չարիքը կը հասցընէին: Այս
պիսի գործողութեանց մէջ նշանաւոր է Հարալիկ
անունով իշխանին դիպուածը: Երբոր Յոյնք Չոր-
րորդ Հայոց բնակիչները պատերազմով ու հար-

16. Ո՞վ է Տուղրիլ ու ի՞նչ գիտելիք կայ հար-
պիկ իշխանին վրայ •

կահանութեամբ կը նեղէին, հարստիկ իրեն պզտիկ գնդովը բերդ մը քաշուած՝ Յունաց մլաններ կը հասցընէր. Պեռոս Յունաց զօրավարը տեսնելով որ չկրնար բերդին տիրել՝ մօտ գալով սկսաւ ըսել. Ով որ հարստիկին գլուխը ինծի բերէ՝ բերդը անոր կը պարգևեմ: Աս սոսկալի ձայնէս խեղճին քունը աչքէն հեռացաւ, և արծաթասէր մասնիչներէ վախնալով՝ չորս հինգ օր ամենեկին չքնացաւ: Քովի հաւասարիմ կարծուած մարդիկը շատ յորդորեցին որ քիչ մը քուն ըլլայ հանգչի. և հաղիւթէ երկիւղալից ու վայրկենական քունը կոխեց վրան ու աչքերը գոցեց, մէյմ՝ ալ քովինները վազեցին վրան ու անողորմաբար մորթելով, մահուան խոր քունին մէջ թաղեցին: Բերդին մէջինները իրենց արժանաւոր պատիժը գտնելով, շղթայակապ Պօլիս տարուեցան, Մոնամախոսն ալ մէկէն քշել տուաւ զիրենք: Ահա այսպէս միշտ մասնիչները մասնուողէն շատ աւելի դառն և ահաւոր պատիժ ունեցեր են:

17. Տուղրիլ Արծն քաղաքը հիմնայատակ ընելէն ետքը՝ երկրորդ տարին շատ զօրքով Բասեն գաւառին վրայ յարձըրկելով՝ մեծամեծ մլաններ հասուց ան տեղերուն ալ. Գագիկ Աբասեան, որ ինչուան ան ատենները կը թագաւորէր Կարսի մէջ, զօրք ժողովեց թաթուլ քաջ սպարապետին ձեռքը տուաւ, ու թշնամեաց գէմ խաւրեց: Որչափ որ զօրքը քիչ էր՝ քաջութիւնը այնչափ մեծ եղաւ հայոց կողմանէ, մանաւանդ թաթուլին ըրածները: Բայց երկար ատեն թշնամուոյն ընդդիմանալէն ետքը յաղթուեցան հայերը ու թաթուլ բռնուեցաւ. երբոր Տուղրիլին գիմացը ելաւ քաջ սպարապետը, ըսաւ Տուղրիլ. « Թէ որ Ասուրան

17. Տուղրիլ Բասեն գաւառը ինչ ըրաւ ու ինչ կը պատմուի թաթուլին վրայ.

իշխանին որդին մահուընէ խաղըսի՝ զքեզ կ'ազա-
տեմ, ապա թէ ոչ պիտի մեռնիս» • պատասխան
տուաւ Թաթուլ • « Թէ որ հարուածը իմն է՝ չապ-
րիր • Հիմակուընէ սպաննէ զիս » : Մեռաւ աղան ,
ու Թաթուլ սպաննուեցաւ : Տուղըիլ անկէ գնաց
Մանազկերտի վրայ , որուն քաղաքապետը Վասիլ
անուանով յոյն մըն էր • ասոր քովը հնարագէտ ու
խելացի հայ քահանայ մը կար որ Թշնամեաց ա-
մէն հնարքները պարտապէս կը հանէր իրեն գիւտե-
րովը , այնչափ որ Տուղըիլ յուսահատելով՝ բար-
կուծեամբ Թողուց գնաց , շատ մարդ ու երեսելի
անձինք կորսնցընէլէն ետքը : Գաղղիացի մըն ալ
գիւրավառ նիւթ մը գտաւ , ու անով այրեց Պար-
սից ահագին բաբանը՝ որ չորս հարիւր հոգի հա-
զիւ կրնային շարժել :

18 • Յաջորդ տարին մեռաւ Տուղըիլ , ու տեղը
յաջորդեց իր եղբորորդին Ալիասլան , որ գիտ-
նալով Հայաստանի անաէր ըլլալը՝ անթիւ բազ-
մուծեամբ Հայոց վրայ եկաւ ու Անին պաշարեց :
Տեսնելով Անիին պարիսպներուն ամրութիւնը ,
առջի բերանը յուսահատեցաւ • բայց վերջը իմա-
նալով պարսպին մէկ կողմին տկարութիւնը՝ բոլոր
ուժը հոն Թափեց , ու բաբանով անդադար զար-
նելով՝ քիչ մը տեղ փլուց : Պարսիկները երբոր
սկսան ան պատառուածքէն ներս մտնել՝ քաղա-
քացիք քաջութեամբ գէմ գրին ու շատ ջարդ ը-
րին իրենցմէ : Ալիասլան քանի մը անգամ ալ
փորձ ընէլէն ետքը յուսահատեցաւ ու սկսաւ
քաղքէն հեռանալ : Բադարատ և Գրիգոր քաղ-
քին վերակացուները չիմանալով Ալիասլանին հե-
ռանալը՝ մտքերնին գրին որ պիտի չկարենան ին-
չուան վերջը Պարսից գէմ գնել • ուստի յուսա-

18 • Ալիասլան Անին ինչպէս տուաւ ու ինչ չա-
րիք հասուց հայոց •

հասած՝ իրենց զօրքովը միջնաբերդը քաշուեցան : Քաղաքացիք որոշ չգիտնալով թշնամեաց հեռանալը, սկսան վախերնէն կանչուընաւել, լալ ու ողբալ . աս ձայնէս ետ դարձաւ Ալփասլան, ու տեսնելով որ ամէնքը շփոթութեան մէջ են՝ կատաղաբար ջարգել տուաւ բիւրաւոր մարդիկ, քաղքին մէջն ալ քանի մը հազար մարդ թողուց որ աւերակները նորէն շինեն :

19. Երբոր Ալփասլան դեսպան խրկեց Գագիկ Աբասեանին որ իրեն հնազանդի, առաջուց խմանալով Գագիկ դեսպանին գալը՝ սուգի զգեստ հագաւ, ու մոխրի վրայ նստած սկսաւ ողբ ու լաց ձևացընել . երբոր հարցուց դեսպանը պատճառը, ըսաւ Գագիկ . « Ի՞նչ սրտով կրնամ ուրախ ըլլալ երբոր իմ սիրելի բարեկամս Տուղրիլ մեռաւ » : Աս քանիս վնայ Ալփասլանին դուժը շարժեցաւ, եկաւ հետը սիրով պագտուեցաւ ու շատ պատիւըրաւ անոր : Բայց Գագիկ դուշակելով որ անկէց վերջը հանգստութիւն պիտի չկարենայ գտնել Պարսից ձեռքէն, իր երկիրը կայսեր տուաւ, ու տեղը առաւ իրէք քաղաք, Ծամնգաւ բերդը, հարիւր ալ գեղ (1063) :

20. Աս միջոցներուս Յունաց՝ Հայոց դէմ ունեցած ատելութիւնը նորէն սաստկանալով՝ շատ չարիք հասուցին Հայ իշխաններուն, և ամէն տեսակ նախատինք կ'ընէին ազգին . աս պատճառաւ Գագիկ, Բադրատունեաց վերջի թագաւորը, կեսարիոյ յոյն մետրապօլիտը սպաննեց . թէպէտ և ինքն ալ սպաննուեցաւ : Աս Մարկոս անունով մետրապօլիտը ուղէլով զհայերը նախատել՝ իր շա-

19. Գագիկ Աբասեան ի՞նչ հնաբքով բարեկամացաւ Ալփասլանի հետ .

20. Գագիկ ի՞նչ կերպով Մարկոս Յունաց մետրապօլիտէն ազգերնուս ըրած վրէժը առաւ .

նը անուէնը Արմէն դրած էր. աս բանս լսած ըլլալ լով Գաղիկ՝ առթի մը կ'սպասէր աս նախատանաց վրէժը հանելու, ուստի օր մը քանի մը ծառաներով մետրասօլաին գնաց և երբոր գեռ սեղանի վրայ էին՝ աղաչեց Գաղիկ մետրասօլաին որ շունը կանչէ: Երբոր անիկայ նեղը մտնելով շունը կանչեց Արմէն անուանելով, հարցուց Գաղիկ աս անուանագրութեան պատճառը. մետրասօլիան ալ ըսաւ. « Որովհետեւ գեռ պղտիկ է՝ անոր համար Արմէն կ'ըսեն »: Մէկէն աչք ըրաւ Գաղիկ ծառաներուն. շունը և մետրասօլիան ալ բռնեցին՝ պարկի մը մէջ դրին և սկսան շունը ծեծել. ան ալ կատաղութենէն զտէրը կը խածնէր, որով երկուքն ալ մեռան պարկին մէջ. իսկ Գաղիկ ելաւ գնաց անկէ: Զոյնք Մարկոսին աս տեսակ նախատական մահուանը վրայ իրաւամբ կատղած՝ սաստիկ ռիսկապէցին Գաղիկայ վրայ ու ետեւէ էին զինքը սպաննելու: Իրաւ, հայրենասէր մարդու մը համար ծանր բան է իր ազգին նախատանացը զիմանալ, բայց Գաղիկ հայրենասիրութիւնը արդար վրէժխրնդրութեան չափը անցուց, և ըրած անդժուութիւնը ոչ երբէք կ'արդարանայ:

21. Անգամ մը Գաղիկ Տարսոնի կողմերէն իր քաղաքը Պիզու գառնալով, երբոր ճամբան Աիզիսառա բերդին կողմերը հասաւ, քովի մարդիկը հեռուն ձգեց ու ինքը իրեք հոգևով դէպ ՚ի ամրոցին կողմերը գնաց զբօսանքի համար: Բերդին տէրերը որ որդիք Մանտալեայ կ'ըսուէին՝ շատ մը մարդիկ դարանի դրին, իրենք եկան Գաղիկայ երկրպագութիւն ըրին, ու մեծ յարգութեամբ ընդունեցան զինքը. ան միջոցին դարանամուտները

21. Գաղիկ ինչպէս բռնուեցաւ ու սպաննուեցաւ ու ինչ զխտելիք կայ Գաղիկ Աբասեանին ու Արծրունեաց թագաւորական ցեղին վրայ.

դուրս վազելով բռնեցին զԳաղիկը ու չղթայի
զարկած բերդը տարին. իսկ քովի իրէք հոգին ա-
տեն գաննելով՝ փախան գնացին ուրիշ Հայ իշխան-
ներու իմացուցին. անոնք ալ եկան ու սկսան բեր-
դին հետ պատերազմիլ. բայց չկրնալով մնաս-
մը հասցընել անառիկ ըլլալուն համար՝ յուսա-
հատած ելան գնացին: Ան տան Մանապեայ որ-
դէքը զԳաղիկը սաստիկ չարչարելով սպաննեցին,
ու մարմինը պարսպին վրայ կախեցին որ Հայերը
տեսնեն: Չորս հինգ ամիս ետքը Բանիկ անունով
Հայ մը գնաց գիշերանց գերեզմանէն ոսկորները
հանեց, որ բերդին պարսպին տակը թաղուած
էին, ու տարաւ Պիզու Գաղիկին շինել տուած
վանքին մէջը թաղեց: Ահա այսպէս մեռաւ այն
թագաւորը որ աշխարհքիս անուանի թագաւոր-
ներէն մէկը պիտի ըլլար, և իր անմահական ար-
դեամբքն յաւիտենական յիշատակներ պիտի ու-
նենար. և հիմա անունը հաղիւ թագաւորաց մէջը
յիշատակուեցաւ: Մէկ Ա հստ Սարգիս մը և իրեն
պէս քանի մը փառամոլ և ատաւալից մարդիկ այս-
պիսի չարեաց պատճառ եղան, և թողուցին մեզի
իրենց ահաւոր մատնութեան պտուղը՝ ի խրատ և
ի յանդիմանութիւն:

Ան տանները վերջացան նաև Գաղիկ Աբա-
սեանին, ու Արծրունեաց թագաւորութեան ճիւղ-
երը, որով բոլորովին ջնջուեցաւ Հայաստանի
մէջէն թագաւորութեան անունը (1070):

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ո Ւ Բ Ի Ն Ե Ա Ն Յ

ԴԱՍ ԻԹ.

Պաշխենեաց քաղաքորոշրեան սկիզբը : Թո-
րոս Ա. իշխանին քաղաքիւնեկերը :

1. Բաղրատունեաց իյնալէն վերջը երեսուն տարի անիշխանութիւն ըլլալով՝ այնպիսի աղետալի խեղճութեան մէջ մնաց Հայաստան որ հայրենասէր մարդուն աչքէն արտասուէր չդադրիր ինչուն որ տեսնէ զէթ Ռուբինեանց իշխանութեան կանգնուիլը, որ թէպէտ և ընդարձակութեանն ու զօրութեանը նայելով սղտիկ էր, բայց ըստ քաջութեան, ըստ բարեպաշտութեան և ըստ խոհեմութեան մեծ էր, մանաւանդ այնպիսի դարերու մէջ որ ամէն կողմանէ թշնամիք զօրացած, ու աղպին ներքին և արտաքին ուժը տկարացած էին (1080):

2. Ռուբէն Ա. Գագկայ ազգականներէն մէկը,

1. Բաղրատունեաց թագաւորութեան իյնալէն ետքը ազգերնիս ինչ վիճակ ունեցաւ.

2. Ո՞վ էն Ռուբէն Ա. ու Գող Վասիլ ու ինչ գիտելիք կայ Մելիք Շահին վրայ.

որ անոր բունուելու ատենը քովն էր, Կիլիկիա փախչելով, հոն գանուած Հայոց իր կաաարելու- թիւններովն ու քաջութեամբը սիրելի եղաւ. քովի կարիճները շատցուց ու սկսաւ քանի մը սրղա- տի քաղաքներու ու բերդերու տիրել. շատ ան- գամ Յունաց ալ յաղթեց, ու Կիլիկիոյ մէջ դըս- նուած Հայոց իշխեց: Ռուբենին օգնական ու գոր- ծակից եղաւ Վասիլ անուանով քաջ ու հնարագէտ իշխանը որ յանկարծ յանկարծ թշնամեաց վրայ յարձըկելով՝ շատ մնաս կը հասցընէր անոնց. ան պատճառաւ անուին ալ Գող Վասիլ դրեր էին: Կիլիկիոյ Հայերը թէպէտ և իրենց ազգասէր իշ- խանին առաջնորդութեամբը հանգիստ ու գոհ էին, բայց բուն Հայաստանի բնակիչները շատ նեղու- թիւն կը քաշէին Պարսիկ գործակալներուն ձեռ- քէն, ինչուան որ Մելիք Շահ զՅոյները վանտեց Հայաստանէն ու ինքը տիրեց. և լսելով որ Պար- սից գործակալները զՀայերը կը նեղեն՝ սաստիկ հրաման հանեց որ քաղցրութեամբ վարուին Հայ- ոց հետ. ասով խաղաղ մնաց Հայաստան ինչուան անոր մահը:

3. Ան միջոցներուն մեռաւ Ռուբեն Ա. տասնը- հինգ տարի խելքով, արթնութեամբ, հայրաբար ու քաջութեամբ ազգը կառավարելէն ետքը: Կոս- տանդին Ա. իր հօրը անզը յաջորդելով՝ նոյնպէս անուանի եղաւ ընտիր բարեմասնութիւններովը, մանաւանդ զգուշաւորութեամբը, մեծանձնու- թեամբը և սրատերազմական հմտութեամբը. ո- բով Յոյներէն պատերազմով շատ տեղեր առաւ ու տերութիւնը ընդարձակեց: Ասոր ատենը լատի- նացիք հանեցին առաջին խաչակիր զօրքը Կո- տոփրեատոսին առաջնորդութեամբը. ասոնք երբոր

3. Ո՞վ յաջորդեց Ռուբեն Ա.ին ու Կոստան- գին ինչ օգնութիւն ըրաւ խաչակրաց.

Անտիոքը պաշարէր էին՝ պաշարնին ընկաւ ու սով
ընկաւ բանակին մէջ. Կոստանդին ուրիշ Հայ իշ-
խաններու հետ մէկտեղ առատ պաշար խաւրեց
անոնց, որով զօրացած՝ Անտիոքը առին ու Կոս-
տանդնին շատ արհիւ ընծաներով տասկեաութեան
պատիւ խաւրեցին: Կոստանդին ասանկ լաւ կեր-
պով հինգ տարի իշխելէն ետքը մեռաւ, և իրեն
յաջորդեց Թորոս որդին (1099):

4. Թորոս շատ քաջութիւններով ու բարեկար-
գութիւններով իր անունը պայծառացուց, շատ
անգամ Յունաց յաղթեց ու Անարզաբա քաղաքն
ալ առաւ: Ասոր ատենը Պարսիկք անհամար բազ-
մութեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկան, ու շատ չարիք
հասցընելէն ետքը Թորոսէն վաւրտուեցան. նոյն
պէս նաև Գող Ասիլ, որ դեռ կ'ապրէր, երկու
անգամ Պարսից դէմ մեծ յաղթութիւն ըրաւ:
Հազիւ թէ Պարսիկք Կիլիկիայէն հալածուեցան՝
անթիւ զօրքով Սկիւթացիք լեցուեցան հոն: Թո-
րոս տեսնելով որ չկրնար մինակ դէմ դնել, օգնու-
թիւն կանչեց Տիգրան և Ապլասաթ Հայ իշխան-
ները: Պատերազմը խիստ սաստիկ ըլլալով, քա-
ջութեամբ պատերազմելու ատեն երկուքն ալ մե-
ռան. ան ատեն Ղևոն Թորոսին եղբայրը երեսը
խաչակնքեց ու զԱստուած օգնութիւն կանչելով
մտաւ թշնամեաց մէջ, ու այնպէս քաջութեամբ
սկսաւ կռուիլ որ հազարաւոր մարդ սպաննեց ու
թշնամիները հալածեց:

5. Ան միջոցներուն Թորոսի ու Մանաւելայ ի-
րեք որդւոցը մէջ թշնամութիւն մը ծագեցաւ. ուս-
տի Թորոս զօրք ժողվեց, վրանին պատերազմի ե-

4. Թորոս ինչպէս Պարսից յաղթեց ու Սկիւ-
թացիքը Հայաստանէն հալածեց.

5. Թորոս ինչպէս վարպետութեամբ Մանա-
ւելայ որդիքը բռնեց ու բերդերնուն ալ տիրեց.

լաւ . բայց տեսնելով որ անառիկ է բերդերնին ,
անոր համար դիշեր ատեն դարանի գրաւ շատ մը
կարիճ մարդիկ բերդին քովերը , ու ինքը հեռա-
ցաւ գնաց : Առաւօտանց տեսան Մանտալեայ որ-
դէքը որ Թորոս հոն չէ , կարծեցին թէ յուսահա-
տած ելեր գնացեր է . ուստի բերդին դռները բա-
ցին ու սկսան համարձակ գուրս ներս մանել ու
ելլել . և ահա յանկարծ Թորոսին դարան գրած
մարդիկը վրանին վազելով՝ բոլոր հոն գտածնին
թրէ անցուցին , Թորոս ալ իր զօրքերովը վրայ հա-
սաւ ու բերդին տիրեց . վերջը Մանտալեայ իրէք
տղաքը բռնեց ու հրամայեց որ Գազկայ թուրն ու
հագուստները բերեն : Ան միջոցին իրէք եղբայր-
ներէն մէկը գնաց ինք զինքը բերդէն վար նետեց
ու մեռաւ . Թորոս անոնցմէ մէկը սպաննեց ծեծե-
լով , մէկաւն ալ շղթայի զարկած հեար տարաւ .
և քանի մը տարի ալ սպրեւէն ետքը մեռաւ՝ քսա-
նու իրէք տարի ազգը կառավարելէն ետքը (1122) :

6 . Որովհետև Թորոս որդի չունէր , տեղը ան-
ցաւ Աւոն Ա . կարիճ ու առաքինի եղբայրը . ասի-
կայ , ինչպէս որ սրտամեցինք , արդէն եղբօրը ա-
տենն ալ մեծ քաջութիւններ ըրած էր Սկիւթա-
յւոց դէմ , ու ազգին կառավարութիւնը ձեռք առ-
նելով՝ քաջութիւնն ու խնամքը աւելցուց . Մա-
մեստիա քաղաքը առաւ , և ուրիշ շատ քաղաքներ ,
որոնք Յոյները Թորոսի ձեռքէն յափշտակեր էին .
այնչափ անուներ մեծցաւ որ ամէնքը կը գողային
իրմէ , և նոր Աժգահակ կ'ըսէին : Անտիոքայ կոմսը
նախանձելով վրան , ու միանգամայն գիտնալով
որ չկրնար բռնութեամբ յաղթել Աւոնին՝ սկսաւ
բարեկամութիւն ձեւացընել . որ մը զինքը կոչուն-

6 . Աւոն Ա . ինչ քաջութիւններ ըրաւ Յունաց
դէմ ու ինչպէս Անտիոքայ կոմսին ձեռքէն խաղը-
սեցաւ .

քի հրաւիրեց ու վերջը բռնեց բանտ դրաւ . Լևոն նեղը մտած՝ շատ ստակ, երկու քաղաք . իր որդիքներէն մէկն ալ պատանդ տալով ազատեցաւ . ու բանտէն ելլելուն պէս նորէն զօրք ժողովեց ու տուած քաղաքներուն վրայ վազելով բողբոն ալ ետ առաւ . այնչափ նեղը խօթեց Լատինացւոց իշխանները, ու մասնաւոր կերպով Անտիոքայ կոմսը, որ միաբանեցան ու շատ պատանդներ և ընծաներ տուին, ետ դարձնելով իրեն պատանդ տուած որդին :

7. Լևոնին քաջութեան համբաւը հասնելով Առստանդին Պերփեռուժէն կայսեր ականջը, ուզեց որ ինքը անձամբ ելլէ ու Լևոնը ընկճէ : Լևոն երբոր իմացաւ Յունաց մեծամեծ պատրաստութիւնները, ազգին կառավարութիւնը ձգեց ու գնաց ամուր և դժուարամատոյց լեռները պահուրանեցաւ իր ընտանիքովը : Այսօրը Լևոնին ետէն մարդ խաւրեց որ երթան զինքը պաշարեն, ու ան միջոցին ինքը այլևայլ քաղաքներու տիրեց . ասոնց մէջ Անարզաբան աննելու համար շատ նեղութիւն քաշեց ու անբաւ մարդ կորսնցուց . վասն զի քաղաքացիք, որ ըստ մեծի մասին Հայ էին, պատերազմեցան պաշարողաց հետ ու Յունաց բանակը ցրուեցին : Այսօրը աւելի մեծ պատրաստութեամբ նորէն պաշարեց, բայց քաղաքացիք ներսէն ամենայն հնարք կ'ընէին անոնց մեքենաները այրելու ու զերենք մնասելու : Երեսունըեօթը որ պաշարելէն ետքը վերջապէս պարսպին մէկ կողմը փլուցին, ու Յոյնք կատաղաբար սկսան ներս վազել, բայց քաղաքացիք աւելի կատուելով՝ սոսկալի արագութեամբ ու քաջութեամբ կը պատերազմէին, որով

7. Լևոն ինչո՞ւ Հայաստանէն փախաւ, ու Անարզաբայի բնակիչքը ի՞նչ քաջութիւններ ըրին Յունաց զօրաց գէմ .

բիւրաւոր մարդիկ մեռուցին Յոյներէն . ինչուան նաև կանայք ալ ամէն տեսակ կարասի և այրելու նիւթեր կը նեռէին սլաուհաններէն , որով շատ մարդ սպաննեցին : Ասոնք ընելէն վերջը՝ Յունաց բազմութիւնը ճղքեցին , ու քաղաքը կայսեր թողլով իրենք ելան գնացին : Եթէ Արշակունեաց տէրութեան խնալէն ինչուան վերջը տեսնուած ըլլար մեր ազգին մէջ աս միաբանական հոգին , աս ամենահարկաւոր առաքինութիւնը , տարակոյս չկայ որ միշտ կանգուն ու զօրաւոր կը մնար :

8. Պերփեռութէն Անարղաբան առնելէն ետև գնաց Ահակայ ամրոցին վրայ որ ան ատենը Ռուբինեանց մայրաքաղաքն էր . ասոր քաղաքապետն էր Ռուբինեանց ցեղէն Կոստանդին անունով կրտսրի՞ մը , որ նոյնպէս շատ մարդ ջարդեց ու նեղը խոթեց Յոյները . բայց վերջը երբոր ամրոցը առնուեցաւ , զինքն ալ բռնեց կայսրը ու շղթայի զարկած Կոստանդնուպօլիս խաւրեց : Ճամբան նաւով երթալու ատեն՝ գիշեր մը շղթաները կոտրեց , բոլոր պահապանները ջարդեց , ինքն ալ ցամաքը ելաւ . բայց ետքը քանի մը մարդկանց մասնութեամբ նորէն բռնուեցաւ : Կայսրը բոլոր Կիլիկիոյ տիրելէն ետքը՝ Ասոնն ալ իր ընտանիքովը բռնեց ու շղթայի զարկած Կոստանդնուպօլիս տարաւ ու բանտը դրաւ . ուր տարի մը ձգելէն ետքը՝ ուրիշներու աղաչանքովը բանտէն հանեց ու հանգիստ կը պահէր :

9. Ատեն անցնելէն ետքը օր մը թագաւորը բողոնիք գնացեր էր . Ռուբէն Ասոնի օրդին հոն տեղե

8. Պերփեռութէն Ահակայ ամրոցը ինչպէս առաւ , ու զ՛ Ասոն ինչպէս բռնեց .

9. Կոստանդնուպօլիս ինչ գէտքեր անցաւ Ասոնի գլխէն . ինչ է թօրոսին տեսած երազը ու Ասոն ինչպէս մեռաւ .

քարէ աւազանը ջրով լեցուն՝ թեթե բանի մը պէս բռնած՝ մէկ շնչով թագաւորին առջևը բերաւ . ամենքը զարմացան աս բանիս վրայ ու սկսան գովել Ռուբենին ուժը . բայց վերջը ոմանք վրան նախանձեւով թագաւորը յորդորեցին որ խեղճին աչքերը կուրցընէ , որն որ ցաւին չգիմանալով՝ քիչ տեսնէն մեռաւ : Կայտրը նորէն բանա դրաւ Աւոնը որդւոյն հետ . հոն թորոս երազ մը տեսաւ , ու քիչ մը մխիթարուեցան երկուքն ալ , և երազը աս էր . փառաւոր մարդ մը տեսաւ որ եկեր իրեն հաց մը կուտար՝ վրան ձուկ դրած . թորոս առաւ ան հացը՝ հօրը տուաւ , բայց անիկայ չկերաւ : Երբոր առաւօտ եղաւ՝ սրտամեց հօրը տեսած երազը , ան ալ ըսաւ . « Հացը կամ նկանակը կը նշանակէ թէ նորէն սխաի տիրես դուն բոլոր մեր կորսնցուցած երկիրներուն . իսկ ձուկը կը նշանակէ թէ ծովու ալ սխաի տիրես . ասոնք սխաի ըլլան , բայց ես սխաի չտեսնեմ » : Երկրորդ անգամ բանա դրուէլէն ետքը՝ Աւոն տարիի մը չափ ապրեցաւ ու մեռաւ . ետքը կայտրն ալ թորոսը բանտէն ազատեց ու լաւ աչքով կը նայէր վրան : Աւոնին առջի քաջութեան դործքերը որչափ որ գովելի ու զարմանալի են , մեղադրութենէ ազատ չէ վերջի դործքը՝ որ հարկաւոր ժամանակ՝ կտապարութիւնը ու ազգը ձգեց քաջուեցաւ . որ եթէ ինքը բոլոր ուժովը դէմ գնելու ըլլար թշնամւոյն՝ չէր կրնար թշնամին այնչափ մնաս հասցընել աշխարհքին . սարտական էր նաև մերև հայր հասարակաց իր կեանքը զոհելով՝ ժողովրդեան փրկութիւնը հոգալ և տէրութեան վիճակը ապահովընել (1142) :

ԴԱՍ Լ .

Թորոս Բ . Խշխանիև քաջոռիւնեկերը . Մլին ու
Ռոռքեև Բ :

1 . Յովհաննէս Պերփեռուժէն կայսեր ատենը
ամենուն սիրելի ըլլալով Թորոս իր զարմանալի
կատարելութիւններովը , երբոր Վիռ Մանուէլ
Յովհաննիսին տեղը յաջորդեց , Թորոս միաքը դը-
րաւ որ Վոստանդնուպօլսէն փախչի ու դայ ազգը
գերութենէն ազատէ . ուստի ծածուկ իբրև վա-
ճառական ելաւ Պօլսէն Անտիօք երթալու համար
ու անկէ փախաւ Վիլիկիա . հօն ինքզինքը քահա-
նայի մը յայանեց՝ թէ Ղևոնի որդին է . քահանան
երբոր ուրիշներէ ալ ստուգեց աս բանս՝ ուրախու-
թեամբ առաւ զինքը իր տունը ասրաւ , ու հօն ա-
մենայն սպասուով կը նայէր , միանգամայն իմա-
ցուց հայոց մեծամեծներուն , որ Յունաց բանու-
թիւններէն ձանձրացած՝ կ'ուզէին առջի ազատու-
թիւննին ձեռք ձգել : Կամաց կամաց Թորոսին
գալը ամէն տեղ իմացուելով՝ ասաք հազարի չափ
մարդիկ քովը ժողովուեցան , ու իրեն առաջնոր-
դութեամբը վաղեցին Անարզարա , Ատանա ու
Վահկայ բերդին վրայ , և ամենուն ալ տիրեցին՝
Յոյները վաճառելով . ասանկ Թորոս Վիլիկիոյ հայոց
հաւանութեամբը իշխեց աղգին վրայ , ու գրեթէ
բոլոր Յոյները հալածեց իր տէրութենէն :

1 . Թորոս ինչպէս Պօլիսէն փախաւ ու ինչպէս
սկսաւ նորէն հայոց տէրութիւն մը ձևացնել .

2. Կիս Մանուէլ կայսրը Թորոսին ըրածնէրուն վրայ նեղացած՝ մէկէն հրաման տուաւ Անդրոնիկոս զօրավարին որ շատ զօրքով Կիլիկիա երթայ, Թորոսը բռնէ ու երկրին բոլոր բնակիչները թրէ անցընէ: Իսկ Թորոս իր բնական լաւութեամբը ու գիտնալով միանգամայն պատերազմին գէշ հեռանքները, գեսպան զրկեց Անդրոնիկոսին՝ իմացընելով թէ ինքը կայսեր հրամանին և կամացը յօժարութեամբ կը հնազանդի՝ եթէ կայսրը արգարութեամբ կառավարէ երկիրը: Անդրոնիկոս գոռողութեամբ պատասխան տուաւ. « Կայսեր հրամանը և արգարութիւնը ան է որ զքեզ անշղթայով կապեն ու Պօլիս տանին՝ որով քու հայրդ Ղևոն կապուեցաւ »: Թորոս հնարագէտ ու բարակամիտ ըլլալով ձայն չհանեց, ունեցած հեռակա զօրքը տարաւ կիրճերուն մէջ գարանի դրաւ, ուսկից որ Յոյները ստիպուած էին անցնելու, և ինքը ձիաւոր զօրքով ուրիշ ճամբով մը Յունաց ետին անցաւ: Երբոր հայք զՅոյները ամէն կողմանէ պաշարեցին՝ մեծ ջարդ մը տալէն ետքը Յունաց իշխաններէն շատ մարդ գերի բռնեցին: Կայսրը սաստիկ տրտմեցաւ այնչափ իշխանաց գերի բռնուելուն վրայ. հրաման խաւրեց Անդրոնիկոսին որ ստակով գնէ գերի իշխանները. երբոր գեսպանները իմացուցին Թորոսին կայսեր կամքը, պատասխան տուաւ. « Ար զարմանամ որ այսչափ յարգի են եղեր կայսեր գիմացը իմ գերիներս, որ ես առանց արեան ու սակաւ աշխատութեամբ բռնեցի. իմ առջիս ստակ մ' ալ չեն արժեր. բայց երբոր կայսեր պիտանի են՝ թող ինչ որ կ'ուզէ վճարէ ու առնէ »: Դեսպանները գերիներուն նա-

2. Թորոս ինչպէս իր հնարագիտութեամբը Անդրոնիկոսին յաղթեց ու ինչ կերպով Յունացմէ բռնած գերի իշխանները ետ գարձուց.

խառնիք չընելու համար խիստ շատ ստակ տուին
ու ետ առին . բայց Թորոս վեհանձնութեամբ ան
տուած ստակը զօրքերուն բաժնեց դեսպանաց տա-
լեր . երբոր անոնք զարմացան՝ ըսաւ Թորոս . « Կա-
մաւ ըրի որ նորէն ձեր իշխանները քաջութեամբ
բռնելով իմ առջև բերեն » : Եւ յիրաւի , քանի
մը տարի ետքը նորէն պատերազմ բացուելով Թո-
րոսի և Յունաց մէջ , առջինին պէս Յոյներէն շատ
իշխաններ գերի ընկան , և Թորոս առջինին պէս
ծախեց զիրենք , որով առժամանակ մի հաշտու-
թիւն եղաւ հայոց և Յունաց մէջ :

3 . Քիչ մը առենէն նորէն թշնամութիւն ծա-
գեցաւ՝ Թորոսին Ստեփանէ եղբօրը պատճառաւ .
վասն զի ասիկայ ասպատամբելով Թորոսէն՝ ինքնա-
զուրիս սկսաւ իշխել , և շատ մը սրիկաներ գլուխը
ժողվելով Յունաց մեծամեծ վնասներ հասուց . ա-
նոնք հեար թշնամանալով՝ դարանի մտան , բռնե-
ցին զինքն ու եռացեալ ջրի մէջ սպաննեցին : Սաս-
տիկ արամեցաւ Թորոս , ու սուգ մտաւ եղբօրը
մահուանը համար . բայց վերջը ուզելով Յոյներէն
վրէժը առնել՝ շատ չարիք հասուց անոնց , և ձեռ-
քը ընկածներուն քիթը ու աղանջնին կտրելով
Կոստանդնուսօլլիս կը խաւրէր , ինչպէս որ ան ա-
տենները սովորական անդթութիւն էր շատ տեղ
աս պատիժս տալ գերիներու ու չարագործ մարդ-
կանց : Կիո Մանուէլ կայսրը անձամբ և ահել
պատրաստութեամբ Թորոսին վրայ ելաւ . Թորոս
տեսնելով որ դէմ պիտի չկարենայ դնել անոր զօ-
րաց բազմութեանը , հաշտութիւն խօսեցաւ կայ-
սեր հետ ու բարեկամութեամբ քովը գնաց , ու
շատ սիրով իրարու հետ տեսնուեցան : Այսպէս

3 . Թորոս իրեն Ստեփանէ եղբօրը մահուան
վրէժը առնելու համար ինչ ըրաւ ու ինչպէս մե-
տաւ .

Թորոս իշխանը խելքով, քաջութեամբ և հայրաբար քսանըջորս տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ (1167):

4. Թորոսին մեռնելէն անմիջապէս ետքը ազգին մէջ խռովութիւն ընկաւ՝ անոր Մլէհ էղբօրը պատճառաւ. վասն զի Թորոս պզտի որդի մը ունէր՝ որուն խնամակալ դրեր էր մեռնելու ատենը Թովմաս Պայլ անուհով իր աները, առ բանս իմանալով Մլէհ, որ արգէն ապստամբած էր, Բերիոյ ամիրայէն շատ զօրք առած եկաւ Կիլիկիոյ վրայ. առջի անգամուն Կիլիկիոյ մէջ ամէն տեղ խռովութիւն ձգելէն ետքը՝ գործողութիւն մը չկրցաւ ընել. ուստի գնաց Բերիոյ ամիրայէն նորէն շատ մը զօրք առաւ ու եկաւ Թովմաս Պայլին վրայ: Իշխանները տեսնելով որ առ գործողութեան ծայրը դէշի պիտի երթայ, միաբանեցան և կանչեցին Մլէհը իրենց իշխան դրին Թորոսին տեղը. բայց անիկայ մէկէն ինքզինքը ղեղխութեան ու անկարգութեան տուաւ, որով զօրքն ալ ձանձրացան ու սպաննեցին զինքը՝ հինգ տարի իշխելէն ետեւ: Որովհետեւ Մլէհ որդի չունէր, անոր համար Ռուբէնը կանչեցին, որ Ստեփանէին որդին էր: Ասիկայ իր քաղցր բնաւորութեամբը ամենուն սիրելի եղաւ ու բոլոր մերձակայ և օտար աղգաց առջև ալ մեծ անուն հանեց (1173):

5. Փուճ պատճառի մը համար մեծ թշնամութիւն ծագեցաւ Ռուբէն երկրորդին ու Լամբրոսի հետ ձեթում իշխանին հետ. վասն զի Մանուէլ կայսեր մեռնելէն ետքը նորէն թշնամացան Յոյները

4. Մլէհ ինչպէս իշխան եղաւ Կիլիկիոյ ու ինչ զիտելիք կայ Ռուբէն Ստեփանէին որդւոյն վրայ.

5. Ինչէն թշնամութիւն ծագեցաւ Ռուբէն Բ. ին ու Լամբրոսի հետ ձեթում իշխանին մէջ ու ինչ վերջ ունեցաւ.

Հայրց հետ. Ռուբէն ալ Տարսնի վրայ յարձա-
կելով, որ Յունաց ձեռքն էր, առաւ: Հեթում աս
բանս իրեն մեծ նախատինք սեպեց, որովհետև Յու-
նաց բարեկամ էր, կայսրն ալ իրեն յանձնած էր
Տարսն գաւառին սպահանութիւնը: Երբոր եր-
կու կողմէն ալ սպառերազմ բայուեցաւ, Հեթում
նեղը մանեղով՝ ծգնութիւն կանչեց Անտիոքայ Պե-
մունդ կոմսը. բայց որովհետև ան ալ կը վախնար
Ռուբէնէն, խարդախութեամբ բարեկամաբար կո-
չուեքի հրաւիրեց զՌուբէնը, և բռնեց բանտ դրաւ:
Ռուբէնին եղբայրը Լևոն մէկէն զօրք ժողովեց ու
Լամբրոն բերդին վրայ երթալով սաստիկ նեղը
ձգեց Հեթումը, որ ճարը հատած հաշուութիւն
խօսեցաւ. վերջը Լևոն շատ ընծաներ տալով Պե-
մունդին՝ Ռուբէնն ալ ազատեց ու բերաւ նորէն
աթոռը նստեցուց: Աս գեղեցիկ և նախանձելի ա-
ռաքինութիւնները Լևոնին վրայ տեսնուելով, ան
ատենէն յոյս մը տունն որ տեսնով ազգին ուրիշ
մեծամեծ բարիք ալ սխալ ընէ: Ռուբէն Բ. գո-
վելի կերպով տասնըմէկ տարի ազգը կառավարե-
լէն ետքը՝ Դրազարի վանքը քաշուեցաւ, ու հոն
քիչ մը ատենէն սրբութեամբ մեռաւ, իրեն յա-
ջորդ թողլով Լևոն եղբայրը (1184):

ԴԱՍ ԼԱ.

Լևոն Բ. իշխանին քաջոչքիչևնեկրև ու քաղաւո-
րեկը, և ինչուռև Հերոզմ Ս.:

1. Լևոն Բ. ազգին կառավարութիւնը ձեռք առ-
նելով՝ սկսաւ ցուցնել իր քաջութեան ոգին ու
բարեպաշտութիւնը: Իրեն առջի յաղթութիւնը
եղաւ Իկոնիոյ Ռոստոմ ամիրային դէմ, որ Լևո-
նին քաջութեանը նախանձելով՝ վրան պատերազ-
մի ելեր էր. բայց դեռ պատերազմը չսկսած՝ յան-
կարծակի մեռաւ Ռոստոմ, որով զօրքն ալ շիտ-
թած սկսան փախչիլ: Լևոն բոլորովին հալածեց
զիրենք իր երկրէն, ու շատ հարստութիւն ժող-
վեց անոնց բանակէն:

Ետքը վաղեց ուրիշ տեղերու վրայ, եօթանա-
սունուերկու բերդի տիրեց. Սիս քաղաքը գրեթէ
բոլորովին նորոգեց, հիւանդանոցներ՝ ուրիշ շատ
շէնքեր շինեց կարօտ մարդկանց համար: Կրօնա-
կան պաշտամանց ալ շատ ջերմեանդ էր, մանա-
ւանդ սուրբ Աստուածամնայ. որով Աստուած ալ
իր ամէն բանը կը յաջողէր:

2. Լևոնին իշխանութեան երկրորդ տարին Եռու-
սուճ Սալահատտին սաստիկ զօրանալով՝ Երու-
սաղէմը առաւ Լատինացւոց ձեռքէն՝ երկայն ու
արիւնհասեղ պատերազմներ ընելէն ետքը: Երբոր
աս բանս իմացուեցաւ Եւրոպայ, Փրեդերիկոս Գեր-

1. Լևոն Բ. ինչ քաջութիւններ ու բարեկար-
գութիւններ ըրաւ հայաստանի մէջ.

2. Լևոն ինչ օգնութիւն ըրաւ Փրեդերիկոսի:

մանացւոց կայսրը և ուրիշ շատ տէրութիւններ միացած՝ անհամար զօրքով նորէն վազեցին Երուսաղէմայ վրայ, և Բերիոյ տիրեցին. բայց պաշարնին ըմբսած ըլլալով՝ Փրեզերիկոս թուղթ գրեց Ղևոնին ու խնդրեց որ իրենց օգնէ. Ղևոն ոչ միայն առատ պաշար խաւրեց իրենց, հասպա նաև շատ ազնիւ ընծաներ, ու առանձին թղթով մըն ալ կ'իմացընէր իր պատրաստականութիւնը ամէն տեսակ օգնութիւն ընելու, նաև զիրենք ընդունելու յօժարութիւնը: Փրեզերիկոս շատ հաճեցաւ Հայոց աս աստիճանի հիւրասիրութեանը վրայ և խոստացաւ որ Ղևոնը թագաւորեցընէ երբոր ինքը Եւրոպա դառնայ: Բայց դժբաղդաբար երբոր Սելևկիոյ դեռէն կ'անցնէր՝ խղճուեցաւ. մնացած Եւրոպացիք ալ առանց զօրագլխի մնալով չկրցան յաղթել Սալահատաինին, ու սրտերնին կտորած դարձան Եւրոպա:

3. Ղևոն տեսնելով իրեն գործոց յաջողութիւնը՝ դեսպան խրկեց Հռովմ՝ Կեղեստիանոս պապին և Հենրիկոս Զ. Գերմանացւոց Կայսեր, յիշեցընելով Փրեզերիկոսի խոստմունքը: Կայսրը և պապը սիրով ընդունեցան դեսպանները ու Փրեզերիկոսին խոստմունքը կատարեցին. պապը փառաւոր թագ մը խաւրեց Մոզուլնաիոյ Կոնրատոս արքեպիսկոպոսին ձեռքովը, Հենրիկոս ալ փառաւոր դրօշ մը խաւրեց՝ վրան առիւծ նկարած: Երբոր հասաւ եպիսկոպոսը Կիլիկիա, թագաւորն ու կաթողիկոսը հրաման հանեցին ամէն տեղ որ գան աղգին մեծերը Սիս ժողվուին, եպիսկոպոսներ, վանահայրներ, իշխաններ, զօրավարներ և ուրիշ շատ երեւելի մարդիկ. և փառաւոր հանդիսով կա-

3. Ղևոն ինչ պարգև ընդունեցաւ Կեղեստիանոս պապէն ու Հենրիկոս Զ.էն, ու իրեն թագաւորութեանը ինչ հանդէս եղաւ.

տարուեցաւ թագադրութիւնը Գրիգոր Ապիրաս
ըսուած կաթուղիկոսին ձեռքովը՝ Սոյ սուրբ Սո-
փիա եկեղեցւոյն մէջ (1198) :

4. Հագարացւոց ամիրապետը և Յունաց Ալէքս
կայսրը լսելով Լևոնին թագաւորելը՝ ուրախացան,
և իրենց ուրախութեան նշան, ամիրապետը շատ
ընծաներով դեսպան խրկեց, Ալէքս ալ մեծագին
թագ մը: Լևոն աս ամէն յաջողութիւններս անս-
նելով ամենեւին իրեն քրիստոնէական ու թագա-
ւորական պարտքերէն չթուլցաւ, հասլա մանա-
ւանդ շատ բարեպաշտական գործքեր ալ ըրաւ.
Ղամէնքը արգարութեամբ, քաղցրութեամբ ու ո-
ղորմածութեամբ կը խնամէր. իսկ օտար թշնամի-
ները օրէ օր նախանձնին կ'աւելցընէին և կ'ու-
ղէին իրեն յնաս հասցընել: Ասոնց գլխաւորներէն
մէկը եղաւ Իկոնիոյ Քայքաւուզ ամիրան, որ լսե-
լով թէ Լևոն Լասինացւոց հետ բարեկամութիւն
ըրեր է, ու ամենէն պատիւ գտեր է, շատ զօրքով
Լևոնին վրայ վաղեց: Լևոնի զօրաց մէկ մասը ի-
րենց յանդգնութեանը համար յաղթուեցան.
Բայց Լևոն փոխանակ շփոթելու մէկէն մնացած
զօրքովը վաղեց ամիրային երկիրները ու սկսաւ
տակն ու վրայ ընել. Քայքաւուզ իսկոյն ձգեց Վի-
լիկիան ու Իկոնիա դարձաւ, և եղածին վրայ սաս-
տիկ ցաւելով՝ հաշտութիւն խօսեցաւ Լևոնին հետ,
և առած երկիրներն ու գերիները ետ առաւ, ինչ-
պէս նաև Լևոն իր առածները:

5. Լևոնին երկրորդ նախանձողը եղաւ Բերիոյ
ամիրան, որ անհամար զօրքով Վիլիկիոյ սահման-

4. Լևոն ուրիշ ինչ յաջողութիւններ ունեցաւ
ու Քայքաւուղի հետ ըրած պատերազմը սրն է.

5. Լևոն ինչ յաղթութիւն ըրաւ նաև Բերիոյ
ամիրային գէմ՝ ու անոր դեսպաններուն հետ ինչ-
պէս վարուեցաւ.

ները գալով զատիկի միջոցները, սպառնալեօք դեսպան խրկեց որ գայ իրեն հնազանդի, ապա թէ ոչ արիւնով կը լուամ, ըսաւ, երկիրդ, և ուրախութեան տօներդ արամուծեան կը դարձնեմ: Լևոն առաջուց իմանալով դեսպաններուն գալը, քանի մը իշխան խաւրեց որ այլ և այլ ճամբաներէ առաջնորդելով ուշացնեն անոնց գալը, և ինքը շատ զօրքով յանկարծակի ամիրայի զօրացը վրայ յարձրկեցաւ. անոնք ալ անսպասարաստ ըլլալով՝ չարաչար յաղթուեցան ու բոլոր բանակին ձգեցին վախան: Լևոն դարձաւ Կիլիկիա հարուստ աւարներով, շատ վրաններ ու գրօշներ ձեռք ձգած, ամէն ալ կարգով բանակի ձեով շարեց և իւրաքանչիւր վրանին զիմացը գրօշները անկեց: Երբոր ամէն բան սպասարաստուեցաւ, դեսպաններն ալ հասան, ու ան բաները տեսնելով Լևոնին ոտքը ընկան որ գէթ կեանքերնուն ինայէ. Լևոն շատ պատուով վարուեցաւ հետերնին ու ետ ճամբեց զիրենք, ըսելով որ հիմա ես կը պահանջեմ ամիրայէն ան հարկը որ ամիրան ինծմէ կը պահանջէր:

6. Լևոնին թագաւորութեան վերջի տարիները մեծ թշնամութիւն ընկաւ Հայոց և Լատինացւոց մէջ՝ Անտիոքայ իշխանին պատճառաւ: Վասն զի Անտիոքայ Պեմուսնգ կոմսը մեռնելէն շատ առաջ իրեն յաջորդ որոշեր էր Պալաին իր որդին, որ Լևոնին Ռուբէն եղբօրը աղջկանը հետ կարգուած էր. բայց Պալաին կանուխ մեռնելով՝ հայրը իրեն ժառանգ որոշեց Պալաինին Ռուբէն անունով պրդաի որդին, և աս բանիս համար երգում առաւ Անտիոքայ եպիսկոպոսներէն ու իշխաններէն: Երբոր Պեմուսնգ մեռաւ, Ռուբէն իր թոռը յաջորդեց անոր. աս բանիս վրայ նախանձելով Ճիւան Տրա-

6. Հայերը Լատինացւոց հետ ինչո՞ւ թշնամացան, ու Լևոն ի՞նչպէս մեռաւ.

պօլսոյ իշխանը՝ շատ զօրքով Անտիոքայ վրայ եկաւ ,
Ռուբէնը հալածեց ու Լատին իշխան մը դրաւ քա-
ղաքապետ , որուն ձեռնառու եղան իշխաններն ու
եպիսկոպոսները : Լևոն աս բանիս սաստիկ նեղա-
ցաւ , բայց չուզեց պատերազմով առաջ տանիլ իր
կամքը , հապա Խննովկենախոս պապին թուղթ
գրեց որ աս բանս արդարութեամբ որոշէ . պապն
ալ դատաւոր և իրաւարար դրաւ աս բանիս Պետ-
րոս անուանով կարգինալ մը որ արդէն ուրիշ ան-
դամ Աիլիկիոյ կողմերը եկած ըլլալով՝ գիտէր ան
տեղի բաները . բայց կարգինալը Լատինացւոց կող-
մը բռնեց , որով անոնք ալ հայոց դէմ դարձան .
աս բանիս նեղանալով Լևոն՝ բոլոր Աիլիկիոյ մէջ
եղած Լատին իշխանները իրենց քահանաներովը
վճնանց հանեց Աիլիկիայէն , մէկ քանին ալ բռնե-
լով բանտ դրաւ : Անտիոքայ եպիսկոպոսները ստի-
պեցին իշխանները որ նորէն Ռուբէնը ընդունին .
անով հաշտութիւն եղաւ Լևոնի ու Տրասպօլսոյ
Ճիւան իշխանին հետ : Իսկ Լևոն երեսունուիրեք
տարի թագաւորելէն ետքը՝ գովելի մահուամբ մե-
ռաւ , իրեն յաջորդ թողլով իր Չապել աղջիկը ,
որովհետեւ մանչ զաւակ չունէր (1218) :

7. Չապել թագուհին տասնըվեց տարեկան ըլ-
լալով՝ խնամակալ դրուեցաւ իրեն Կոստանդին իշ-
խանը : Ռուբէն , որ նորէն Անտիոքէն հալածուե-
ր , շատ մը մարդիկ գլուխը թողվելով գնաց Չա-
պելին քանի մը քաղաքներուն տիրեց : Կոստան-
դին դէմն ելաւ , բռնեց զինքը իրեն կուսակիցնե-
րովը մեկտեղ բանտ դրաւ , և հոն մեռան : Իսկ Չա-
պելը կարգեցին Անտիոքայ կոմսին՝ Փիլիպպոս ա-
նունով որդւոյն հետ , և զինքը թագաւոր օժեցին

7. Չապելին թագուհի եղած միջոցը ինչ պա-
տերազմ հանդիպեցաւ . Փիլիպպոս ինչպէս ըրաւ
իր թագաւորութիւնը ու ո՞վ է հեթում .

Հայոց, երգում աննելով առաջուց որ ազգային ծէսերու և սովորութեանց չխառնուի: Բայց Փիլիպպոս երկու տարիէն սկսաւ երգմանը դէմ ընել. անով ալ դո՛հ չըլլալով՝ սկսաւ պաշտօնին ազնիւ զարդերը Անտիոք կրել: Իշխանները աս բանիս նեղանալով՝ բռնեցին բանտ գրին զինքը և սախպեցին որ խաւրած բաները ետ դարձնէ: Ընքն ալ տարի մը բանտը կենալէն ետքը՝ սրաին ցաւէն մեռաւ: Ետքը Չապէլ ուրիշներուն յորդորելովը Կոստանդինին Հեթում որդւոյն հետ կարգուեցաւ, և անիկայ օծուեցաւ Թագաւոր, որ Արշակունեաց ցեղէն կտրիճ մըն էր, և Ռուբինեանց հետ ազգահցութիւն ընելով Թագաւորական ցեղէ կը սեպուէր:

8. Հեթում ցեղին ազնուականութեանը հետ նաև անտրտ բարք և շատ դեղեցիկ յատկութիւններ ալ ունէր, որով Ռուբինեանց երևելի Թագաւորներուն մէկը եղաւ, օտար ազգաց ալ շատ սիրելի: Հեթմոյ Թագաւորութեան առջի տարիները՝ շատ խաղաղ էր Կիլիկիա, և Կոստանդին իր հայրը շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ, Թէպէս և Հայաստան այլ և այլ օտար թշնամիներէ կը չարչարուէր: Նշանաւոր եղան Ճէլալէտաին բռնաւորը, ու Թաթարաց Չարմաղան զօրավարը, որ Անին աննելով՝ մեծ ջարդ ըրաւ անոր բնակչացը: Չարմաղան երբոր մեռաւ, իրեն յաջորդեց զօրավարութեան մէջ Բաչու, որ նոյնպէս շատ փնաս հասուց Հայոց: Հեթում աննելով որ Բաչու շատ կոտորածներ ընելով դէպ ՚ի Կիլիկիոյ վրայ կուգայ, շատ ընծաներով մարդ խաւրեց ու անոր հրապատակեցաւ. Բաչու երգմունքով դաշինք դրաւ Հեթմոյ հետ որ փնաս մը չհասցընէ իրեն. այն-

8. Հեթում ինչպէս ըրաւ իր Թագաւորութիւնը, ու Բաչունին կատաղութիւնը ինչպէս լիլեցուց՝

պէսով ելաւ գնաց: Երբոր Թաթարաց Ռախաթա
խանը մեռաւ, Հեթում անոր յաջորդին Գիուգ
խանին հետ ալ նոյն դաշինքը նորոգելով հաստա-
տեց, անով Ալիկիկա նեղութիւն մը չբաշեց Թա-
թարներէն:

9. Երբոր Հեթում աս բաներուս զբաղած էր,
իր քեռին Կոստանդին Լամբրոնի իշխանը ապրս-
տամբեցաւ իրմէ, ու գնաց Իկոնիոյ ամիրային հետ
միացաւ, որ Հեթումին գէմ թշնամացած էր. Հե-
թում զօրք ժողվեց ու գնաց Կոստանդինի երկիր-
ներուն տիրեց. Կոստանդին նեղը մանկելով՝ իրէք
չորս անգամ գեսպան խաւրեց Հեթումին՝ հնա-
զանգութիւն խոստանալով. բայց Հեթում յանձն
չառաւ գիանալով Կոստանդինի խարդախութիւ-
նը: Կոստանդին նորէն Խիաթառինին քովը փախ-
չելով՝ շատ զօրք օգնութիւն առած յանկարծա-
կի Հեթումին մրայ վազեց ու շատ կոտորած ըրաւ.
բայց Հեթում իրեն ցրուած զօրքերը ժողվելէն
զատ՝ ուրիշ զօրքեր ալ բերել տալով նորէն Կոս-
տանդինը Լամբրոն փախուց, ուր որ մեռաւ քիչ
ատենէն ետքը:

10. Նոյն ատենները Գիուգ խանը մեռաւ ու
տեղը անցաւ Մանգոյ, որ սկսաւ զհայերը նեղել
իր հարկատահանջներուն ձեռքովը. Հեթում չդի-
մանալով ազգին խեղճութեանը՝ ելաւ անձամբ
Մանգոյ խանին գնաց, ու շատ ընծաներով անոր
սիրաբ լասարկեցաւ, շատ պատիւ դտաւ անկէ և
խօսք առաւ Մանգոյէն որ արգելէ հայերը նեղե-
լէն՝ ինչպէս որ ալ ըրաւ: Հեթումին փառաւո-

9. Կոստանդին Հեթումի քեռին ինչպէս ա-
պրատամբեցաւ ու ինչպէս մեռաւ.

10. Հեթում ինչպէս հաշտեցուց զՄանգոյ խա-
նը ու ինչ պատերազմ ունեցաւ Փնաուխասար Ե-
զիպտոսի ամիրային հետ.

բուեւըն ձայնը Եգիպտոսի Փնտուխտար ամիրային
աղանջը հասնելով՝ նախանձը դրդուեց որ Հեթում-
մին չարիք մը հասցընէ, և խմանալով որ հայերը
տիրած են քանի մը քաղաքներու որ առնուով Ե-
գիպտացւոց ձեռքն էին, դեսպան զրկեց որ ետ-
տայ ան քաղաքները: Հեթում օրինաւոր սրա-
ճառներով ցրցուց թէ անոնք արդէն Հայոցն էին
ու Եգիպտացիք անիրաւութեամբ յախշտակեր
էին: Ամիրան կատղեցաւ սա բանիս, և առանց
ձայն հանելու զօրք խաւրեց Կիլիկիոյ վրայ, որ
անպատրաստ գտնելով Հայերը՝ շատ աւերմունք-
ներ ու արիւնհնէղութիւններ ըրին: Հեթում մե-
կէն ժողովեց զօրքը երկու գունդ բաժնեց, մէկը
Ղևոն՝ մէկալը Թորոս որդւոցը առաւ, և ինքը
Մանգոյ խանէն օգնութիւն առնելու գնաց: Ան-
միջոցին Ղևոն և Թորոս քաջութեամբ քանի մը
սրատերազմներ ըրին, ու թշնամիներէն շատ մարդ
ջարդեցին. բայց անգամ մ'ալ Թորոս քաջու-
թեամբ սրատերազմելու ատեն զարնուեցաւ մե-
ռաւ, Ղևոն ալ գերի ընկաւ. ասով Եգիպտացիք
բոլոր Կիլիկիոյ տիրեցին բաց 'ի բերդերէն. վերջը
Ղևոնն ալ Փնտուխտարին առջև տարին, որ խիստ
ախորժելով Ղևոնին ազնիւ սրտին ու կերպին՝ չնե-
ղէց զինքը, ընդհակառակն խօսք տուաւ որ Կիլի-
կիա դարձընէ. բայց իշխանները թող չառնին:

11. Հեթում երբոր Թաթար վարձուոր զօրքով
գարձած տեսաւ եղած ձախորդութիւնները՝ շատ
վշտացաւ, ու շատ անգամ առանձին քաջաւած
կ'ողբար իր որդիքը: Օր մը բոլոր իշխանները քո-
վը ժողովուեր էին. ուղեւով Հեթում ամենուն սիր-
տը շարժել իր խեղճ միճակին վրայ, հարցուց իշ-
խաններուն. « Հո՞ս են ամէնքը », երբոր անոնք

11. Ղևոն Հեթումի եղբայրը ինչպէս գերու-
թենէ աղատեցաւ ու Հեթում ինչ մահ ունեցաւ:

պատասխան տուին միաբերան թէ Այո՛. պատասխանեց թագաւորը ցաւած սրտով ու արցունքով՝ « Հասպ ո՛ւր է թորոս, ո՛ւր է Ղևոն, որոնցմէ մէկը գերեզմանը անյիշատակ թաղուած, մէկալը գերու թեան տառապանաց մէջ է »: Իշխանները շարժեցան թագաւորին աս խօսքերէն, միաբանեցան մէջերնին ու շատ ստակ ժողվելով ամիրային խաբեցին. ան ալ Հեթումէն խնդրեց որ իր Սղուր անունով ազդականը՝ որ Սկիւթացւոց ձեռքը գերի ընկած էր՝ ազատէ: Երբոր յաջողեցաւ աս բանս Հեթումին ձեռքովը, ինքն ալ իր խոստմունքը կատարելով ազատեց Ղևոնը, որ ազգին մեծ ուրախութեան պատճառ եղաւ: Հեթում մեռնելէն քիչ մը առաջ իր տեղը թագաւոր դրաւ Ղևոնը, և ինքը Կրազարկ վանքը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ, ուր քանի մը ամիս ալ ասրիցաւ ու մեռաւ, քառասունըհինգ տարի թագաւորելէն ետքը: Իրեն մեծ ու յաւերժական պարծանք է ազգին սիրոյն համար քաշած անհամար նեղութիւններն ու վիշտերը (1268):

ԴՍՍ ԼԲ.

Լեոն Գ. ու Հերոստ Բ.:

1. Լեոն երրորդ սասաիկ տրամելով հօրը մահուանը վրայ, իրեք չորս ամիսի չափ սուգի մեջ էր, այնչափ որ սրտին ցաւէն ծանր հիւանդացաւ: Եգիպտոսի և ուրիշ տեղերու ամիրաները լսելով աս բաներս՝ դեսպաններ ղրկեցին զինքը մխիթարելու համար, և յորդորեցին որ հօրը տեղը ազգին կառավարութիւնը ձեռք առնէ: Աս բաներէս յորդորուած՝ Լեոն թագաւոր օծուեցաւ, ու սկըսաւ խսկոյն բարեկարգութիւններ ընել, ողորմածութեան դործքերը աւելցրնել ու շատ շինութիւններ ընել. ուսման ետեւ ըլլալով՝ դպրոցներ հաստատեց, խանդարած հին գրքերը նորոգել տալով վանքերուն մէջը պահել տուաւ ու ետեւ եղաւ որ պիտանի գրքեր գրուին:

2. Երբոր Լեոն աս կերպերովս ազգին բարիք ընելու կ'աշխատէր, իր ազգականներէն ոմանք նախանձելով վրան, գնացին Փնտուխտար Եգիպտոսի ամիրան Լեոնի դէմ գրգռեցին. ան ալ Արաբացոց ու Թիւրքմէններուն հետ միացած՝ Կիլիկիոյ վրայ վազեց, իրեն երգմունքը ոտքի տակ առնելով: Լեոն յանկարծակիի եկաւ, և տեսնելով

1. Լեոն Գ. ինչպէս թագաւորեց ու ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ.

2. Փնտուխտար Եգիպտոսի ամիրան ինչպէս տիրեց Կիլիկիոյ ու ինչ վնասներ հասուց ու ետքը ինչպէս յաղթուեցաւ հայոցմէ.

իշխանաց անմիաբանութիւնն ու պաղուծիւնը, ամուր տեղուանք պահուրտեցաւ. ան պատճառաւ ամիրային զօրքն ալ առանց արգելքի Վիլիկիա մըտան ու շատ մնաս հասուցին ամէն տեղ, մանաւանդ Տարսոն, ուր Թագաւորական գանձն և ուրիշ շատ հարստութիւններ ալ կային: Ասոնք ընելէն վերջը Փնտուխտար անբաւ հարստութեամբ և շատ գերիներով Եգիպտոս դարձաւ. բայց քիչ ատենէն առջինէն աւելի զօրք ժողվելով սկսաւ նորէն Վիլիկիոյ վրայ գալ: Ասոն տեսաւ որ պահուրտելովը օգուտ մը չըլար, որչափ որ կրցաւ զօրք ժողվելց՝ ամէնքն ալ յորդորեց քաջալերեց, և վեց գունդ բաժնելով՝ այլ և այլ տեղեր խաւրեց. մէկ գունդը աուաւ իր հօրեղբօրը Սմբատ սպարապետին ձեռքը ու խաւրեց Եգիպտացւոց դէմ. երկրորդը ինքը աուաւ և ուրիշ ճամբով մը Եգիպտացւոց ետևը անցաւ: Երբօր Եգիպտացիք Սմբատին բանակը տեսան, անոնց քիչնորութեանը նայելով անհօգ եղան. բայց Սմբատ յանկարծակի վրանին վազեց ու մէջերնին շիտթութիւն ձգեց. ան միջոցին Ասոն ալ ետևէն յարձըրկելով՝ մեծ ջարդ տրւին երկուքը մէկէն ու բոլոր Եգիպտացւոց բանակը ցրուեցին: Ան հարուածին վրայ Փնտուխտար հաշտութիւն ըրաւ Ասոնին հետ:

3. Ասոն հաշտութենէն վերջը Թաթարաց Ապաղախանին գնաց, ու շատ սէր և պատիւ դտաւ անկէ իր հաւատարմութեանը համար. ուրիշ ամիրաներն ալ բարեկամութեամբ ու սիրով սկսան վարուիլ Ասոնին հետ՝ ակնածելով իր քաջութիւններէն:

4. Որչափ որ արտաքին գործողութիւնները

3. Ասոն հաշտութենէն վերջը ինչ ըրաւ.

4. Ասոն ինչ ձախորդութիւններ ունեցաւ ու ինչպէս մեռաւ.

կարդի դրուեցան ու Աստուծոյն Երկիրը խաղաղացաւ ,
այնչափ ալ ընտանեկան ձախորդ դիպուեալներով
փորձուեցաւ իր առաքինութիւնը . քիչ ատենի
մէջ մեռան իր սիրելի Ներսէս որդին , աղջիկը ու
կինը . ինքն ալ ծանր հիւանդացաւ , Աիլիկիա ալ
փոխադրական հիւանդութիւն մը իյնալով՝ շատ
ջարդ ըրաւ . բայց Աստուծոյն ալ սիրով համ-
բերելով՝ երկու տարիէն երջանիկ մահուամբ մե-
ռաւ . քսան տարի թագաւորելէն ետքը :

5 . Աստուծոյն որդին Հեթում Բ . հօրը յա-
ջորդեց , բայց խոնարհութեան համար չուզեց թա-
գաւոր օծուիլ . չէր ուզեր նաև կառավարութեան
հողը իր վրան առնել . առելի կը սիրէր կրօնաւո-
րաց հետ կենակցելով հոգևորապէս զբօսնուլ . ան
պատճառաւ քիչ մը ատեն ահամայ կամօք իշխե-
լէն ետքը՝ հրաժարեցաւ իրաւունքէն , ու իր Թո-
րոս եղբայրը իր տեղը թագաւոր օծել տուաւ :
Թորոս՝ եղբօրը խորհրդոցը կ'անսար , իշխաններն
ալ կը յարգէին զՀեթում . բայց Թորոս քիչ մը
ատենէն եղբօրը վիճակին նախանձելով՝ թագաւո-
րութիւնը նորէն Հեթումին յանձնեց , ու ինքը
վանք մը քաշուելով կրօնաւոր եղաւ : Հեթում
երկրորդ անգամ թագաւորելով Թաթարաց Ղա-
ղան խանին գնաց սպառնալու որ քրիստոնէից դէմ
եղած հալածմունքը դադարեցնէ . Ղաղան սիրով
ընդունեցաւ թէ աղաչողը և թէ աղաչանքը , ու
խնդիրքը կատարեց (1295) :

6 . Երբոր Սիս դարձաւ , քիչ ատենէն Թորոս
եղբօրը հետ Առաքինութեան գնաց . իր Մա-

5 . Հեթում Բ . ի նչպէս ըրաւ իր թագաւորու-
թիւնը ու ո՞վ է Թորոս .

6 . Սմբատ ի նչպէս թագաւոր օծուեցաւ ու ի նչ
անիրաւութիւն ըրաւ Թորոսին ու Հեթումին
դէմ .

բխամ քրոջմէն հրաւիրուելով՝ որ կայսեր կիներն էր : Ան միջոցին որ իրենք Պօլիս էին՝ Սմբատ եղբայրնին , որուն յանձնած էին տէրութեան հողը , իշխանները ու կաթուղիկոսը համոզելով թագաւոր օծուեցաւ . վերջը թագարստան Ղազան խանին ալ դնաց ու իր թագաւորութեանը հաստատութիւն առաւ . նոյնպէս նաև սրբազան պապին հրապատակութեան թուղթ գրեց ու անկէ օրհնութեան գիր առաւ . այսպէսով ամէն կողմանէ թագաւորութիւնը ապահովցուց , և օրէ օր եղբայրներուն գալստեանը կ'սպասէր : Երբոր թորոս և Հեթում Վիլիկիա կը գառնային , Սմբատ իր զօրքովը գիմացնին ելաւ ու զիրենք վաճակեց . անոնք ալ սկսան Ղազան խանին երթալ որ անկէ օգնութիւն ուզեն Սմբատին դէմ . բայց Սմբատ ետենէն հասնելով՝ երկուքն ալ բռնեց , իշխաններէն ոմանց խորհրդովը թորոսն սպաննեց ու Հեթումն ալ կուրցուց :

7 . Աս անողորմ գործքին վրայ Կոստանդին մեկալ եղբայրը զօրք ժողվեց , ու եղբօրը դէմ պատերազմի ելաւ . երկու կողմէն ալ շատ մեծ ջարդ եղաւ , բայց վերջը Կոստանդին զօրանալով յաղթեց Սմբատին ու բռնեց զինքը բանա դրաւ , ետքը Հեթումը հանեց բանտէն ու աղէկ նայելով վիշտերէն ազատեց . իսկ ինքը եղբօրը տեղը թագաւոր նստաւ : Երկու տարիի չափ թագաւորեւէն ետքը երբոր հրաշքով մը Հեթմոյ աչքերը բացուեցան , ժողովուրդը ուզեց որ ինքը թագաւորէ երբորդ անգամ . ինքը յանձն չառաւ , վանք մը փախաւ ու պահուրտեցաւ , բայց զօրքը զինքը բռնութեամբ վանքէն հանելով բերին թագաւորեցուցին : Կոստանդինին ծանր գալով աս բանս՝

7 . Սմբատ ինչպէս թագաւորութենէն ինկաւ ու Հեթում ինչպէս նորէն թագաւորեց .

սկսաւ ետևէ ըլլալ որ Հեթումին տեղը ինքը թագաւորէ. աս սրաածառաւ ետևէ եղաւ որ Սմբատը բանտէն հանէ ու անոր հետ մէկտեղ Հեթում մը վանտէ. բայց Հեթում ջանալով որ խափու թիւն չըլլայ՝ երկուքն ալ հնարքով մը բռնեց ու Պօլիս կայսեր խաւրեց, ուր ինչուան իրենց մահը մնացին (1300):

8. Հեթում երրորդ անգամ որ թագաւորեց՝ չորս հինգ հեղ պատերազմ ըրաւ Եգիպտացոց ու Լիկայնացոց հետ և միշտ յաղթող գանուեցաւ. վերջը ուղելով բոլորովին հրաժարիլ աշխարհքէ, որովհետև ինքը կուսակրօն էր՝ իր եղբորորդին Լևոնը որդեգրեց իրեն ու ետքը զանկիսց թագաւոր օծել ասուաւ. իսկ ինքը թէպէտ և թագաւորահայր կ'ըսուէր՝ բայց վանք մը քաշուած կը կենար (1304):

9. Նոյն միջոցներուն Կոստիոս ըսուած բերդին Հեթում իշխանն ալ հրաժարեցաւ իր իշխանութենէն ու Կիպրոս Լաւինացոց վանք մը քաշուեցաւ. վերջը Հոովմ երթալով՝ թաթարաց սրամուծիւն մը գրեց գաղղիարէն, որուն հայերէն նոր թարգմանութիւնն ալ ունինք:

10. Լևոն Գ. Հեթումին խրատներովն ու խորհրդովը, իրեն ալ բնական ընտիր բարուքը և խոհեմութեամբը շատ լաւ սկսաւ կառավարել ազգը. բայց հաւատոյ ինդիրներու համար եկեղեցականաց ազիտութենէն մեծամեծ խափու թիւններ ծագեցան Կիլիկիոյ մէջ. վասն զի Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսը ուղելով քանի մը բարե-

8. Հեթում ինչ պատերազմներ ունեցաւ ու ինչո՞ւ թագաւորութենէն քաշուեցաւ .

9. Ի՞նչ գիտելիք կայ Հեթում իշխանին վրայ .

10. Լևոն Գ. ինչպէս սկսաւ իր թագաւորութիւնը՝ ու Սոյ ժողովքը ինչպէս եղաւ .

կարգութիւններու ազգային մէկ քանի ծխայ փռ փոխութիւններ ընել, առ բանիս համար ուղեց որ ազգային ժողով մը գումարուի. բայց երբոր աւսաւ որ առաջնորդաց ու եկեղեցականաց մէջ առ բաներուս համար խռովութիւններ ու տարաձայնութիւններ կ'սկսին՝ Հեթում Թագաւորահօր Թուղթ մը գրեց, յորդորելով որ իր ղիտաւորութեանը առաջ երթալուն փոյթ ունենայ, գիտնալով որ ամէնքն ալ զինքը կը սիրեն և ըսածը անյայտ կը կատարեն. դաւանութեան ձևն ալ շարագրեց ու Վեոնին խաւրեց, բայց ինքը ան միջոցին հիւանդանալով մեռաւ: Վեոն ու Հեթում մէջերնին միաբանած՝ հրաման հանեցին որ Սոյ մէջ ժողով մը ըլլաւի, ուր եկան Ալլիկիոյ ամէն եպիսկոպոսներն ու վանահայրները. հօն Գրիգոր Անաւարդեցիին Թուղթը կարգալով ինը զլխաւոր ու էական բան որոշեցին ու Վոստանդին Աեսարացին կաթուղիկոս գրին, որ ան որոշմանց ճիշդ պահանջութեանը ջանք ընէ. բայց ընդհակառակն շատ խռովութիւններ ու սպանութիւններ ալ եղան ան սրտաճառաւ:

11. Ինը տարիէն նորէն Ատանայի մէջ ժողով գումարուեցաւ ու անցած ժողովին վճիռները նորէն հաստատուեցան. բայց հակառակառէր մարդիկ ետքը դէմ կեցան, և իշխաններուն մեծ մասը եկեղեցականներէն գրգռուելով՝ Վեոն Թագաւորին ու Հեթում Թագաւորահօր հետ Թշնամեցան. և որովհետև ձեռքերնէն բան չէր գար՝ զնացին Թաթարաց Պիլարդու զորավարը Վեոնին և անոր կուսակիցներուն դէմ գրգռեցին, որ հազար հոգւով Անարդաբա կը նստէր Ալլիկիոյ սլաշտպա-

11. Վեոն ու Հեթում Թագաւորահայրը ինչպէս ատելի եղան եկեղեցւոյ ու իշխաններուն ու Պիլարդու ինչպէս զիրենք սպաննեց.

Նութեան համար : Պիլարդու տեսնելով իրեն զօրաց քիչուորութիւնը չհամարձակեցաւ պատերազմի ելլելու . խաբէութեամբ իրեն կանչեց Ղևոնը, Հեթումը և իրենց կուսակից իշխանները . երբոր եկան՝ զամէնն ալ թրէ անցընել տուաւ, ու սկսաւ Վիլիկիոյ վրայ դալով ան թեղերուն (1308) :

ԴԱՍ ԼԳ .

Օշին, ու Ղևոն Ե :

1. Հեթումին սղախիկ եղբայրը Օշին լաւով Պիլարդուին ըրած անիրաւ սպանութիւնները, շատ ցաւեցաւ ու մէկէն գնաց Սիս քաղաքը, մնացած իշխաններն ու զօրքերը ժողվեց, Պիլարդուն Վիլիկիայէն վանաց, ու երկիրը անոր բանութիւններէն ազատեց : Իշխանները միաբան զինքը թագաւոր օժեցին, և սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել . ետեւէ եղաւ որ Սոյ մէջ որոշուած կանոնները սպահուի . բայց ան պատճառաւ նորէն խռովութիւն ընկաւ տգէտ առաջնորդներու ու ժողովրդեան մէջ, թէպէտ և մեծ չարիք մը չհեռեցաւ : Օշին Լատինացոց հետ խնամութիւն ըրաւ, ու Սիկիլիացոց թագաւորներուն ցեղէն իրեն կին առաւ, ասով բարեկամացաւ Եւրոպացոց հետ ու անոնցմէ օգնութիւն ուղեց :

2. Ան միջոցներուն Նզիսալտոսի Նասր սուլթանը

1. Օշին սլ է ու Պիլարդուն ինչպէս Վիլիկիայէն վանաց .

2. Օշին ինչ նշանաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ Նասր սուլթանին դէմ ու ինչպէս մեռաւ .

շատ զօրք խաւրեց Աիլիկիոյ վրայ : Օչին յանկար-
ծակիի գալով չկրցաւ մէկէն զօրք ժողվել, ու հե-
տը ունեցած երկու հարիւր հոգւովը դիմացնին ե-
լաւ, բոլորովին Աստուծոյ ապաւինած. երբոր ա-
նոնք անհոգութեամբ ու առանց պատրաստու-
թեան կեցեր էին՝ վրանին վազեց, ու բանակին
կարգը շփոթելով վեց հազար հօգիի չափ ջար-
դեց, մնացածները փախուց, ու շատ մ'ալ գերի
բռնեց : Օչին ան յաղթութենէն ետքը տարի մ'ալ
տպրելով մեռաւ, իր տասուերկու տարեկան Անն
որդին իշխաններուն յանձնելով, և թագաւորա-
հայր դրաւ անոր Օչին պայլ իշխանը (1319) :

3. Օչինին մեռնելէն ետքը սաստիկ շարժ մը ե-
ղաւ Հայաստան որ շատ տեղեր աւերակ դարձուց,
ինչպէս Անին և ուրիշ քաղաքներ. ան աւերակ
դարձած քաղաքներուն բնակիչները Հայաստա-
նէն ելան թաթարստան գնացին. բայց հոն ալ
հանգիստ բնակութիւն չգտնելով՝ անոնցմէ կէսը
Ղրիմ անցաւ, կէս մը Ահհաստան, կէս մը Ռւլա-
հի երկիրը, մնացածներն ալ այլ և այլ տեղեր
ցրուեցան :

4. Անն տասուերկու տարեկան էր երբոր թա-
գաւոր օծուեցաւ Հայոց վրայ, ու քսանըմէկ տա-
րի թագաւորեց. ամսո՞ս որ ականամոլ ու անգութ
բնաւորութեամբը իր անունը նուաստացուց, տե-
րութեան թշուառութիւնը աւելցուց և ցաւալի
թագաւորութիւն ու մահ ունեցաւ : Ասան զի Օ-
չին պայլ իր աղբիկը Աննին տուաւ, ու անոր Յով-
հաննա լատին խորթ մայրը իրեն կին առաւ. Ա-
տինացիք աս բանիս նեղանալով՝ Հայ իշխաննե-

3. Օչինին մեռնելէն ետքը ինչ հանգիստեցաւ
ու Հայերը ինչպէս ցրուեցան .

4. Անն ինչպէս ազգերնիս աւելի թշուառա-
ցուց .

րէն մէկ քանին Վեոնին ու Օշինին դէմ գրգռեցին, ու երկպառակութիւն ձգեցին ազգին մէջ: Վեոն շատ զօրքով վաղէց Տիւրոսի վրայ ու յաղթեց Տիւրացւոց որ աս խռովութեանց պատճառեղեր էին:

5. Ան գիպուածները և Օշին թագաւորին մասը լսելով Նասր Եգիպտոսի սուլդանը՝ ուղէց առջի յաղթուելուն վրէժը առնել, զօրք խաւրեց որ երթան Ալիլիկիան աւարի առնուն. բայց այլ և այլ տեղեր Հայերը յանկարծակի վրանին վաղէլով Ալիլիկիայէն վահանեցին զանոնք, հինգ հազար հոգիի չափ ալ սպաննեցին: Ան կոտորածէն փախած Եգիպտացիները՝ օգնութիւն առին այլ և այլ բարբարոս ազգերէ, եկան նորէն Ալիլիկիոյ վրայ ու սկսան տակն ու վրայ ընել աշխարհքը. աս բանս լսելով սրբազան պապը՝ յորդորեց Վեոնը որ Եւրոպացիներէն օգնութիւն ուղէ, բայց անոնք տեղերնէն չջարժեցան:

6. Վեոնին Եւրոպացւոցմէ օգնութիւն ուղելը իմանալով Նասր՝ աւելի կատղեցաւ, ու անթիւ զօրք ժողվելով միտքը գրաւ որ Հայոց ազգը ջնջէ. իրեն հետ միացաւ Թիմուրգաշ Թաթարաց զօրավարը, որ Հայոց օգնութեան եկեր էր. ուստի իբրև բարեկամ մտաւ Ալիլիկիա ու սկսաւ աւրըշարհել երկիրը: Հազիւ թէ առջի կոտորածին մեռելները գերեզմաններու մէջ ամփոփուեր էին, վաղեցին Թուրքերը Ալիլիկիոյ վրայ ու Թաթարաց սէս ամէն չարիք հասուցին. երբոր ասոնք ալ ա-

5. Հայերը ինչպէս յաղթեցին Նասր սուլդանին զօրքերուն ու Վեոն ինչո՞ւ Եւրոպացւոցմէ օգնութիւն ուղէց.

6. Նասր ու Թիմուրգաշ ինչպէս Ալիլիկիա մըտան, Թուրքերէն ինչ փնասներ քաշեց ազգերինս.

ւարներով ու գերութեամբ կը դառնային՝ վազեցին Եգիպտացիք, ու առջիններուն չբրած չարիքները ՚ի գործ գրին: Աս խեղճութեան միջոցները իշխանները փոխանակ մեջերնին միաբանելով թըշնամւոյն գէմ ելլելու, իրարու գէմ ունեցած առելու թիւննին կը սնուցանէին:

7. Ասոն տեսնելով որ բոլոր Աիլիկիա այսպէսով աւերակ պիտի դառնայ, սրբազան պապին թուղթ գրեց և օգնութիւն ուղեց. պապը շատ ստակ խաւրեց աւերակաց շինութեանը համար, խրատական թուղթ ալ գրեց՝ յորգորելով որ միաբան սիրով վարուին իրարու հետ: Ասոն նոյնպէս մարդ խաւրեց Թաթարաց Պուսայիա խանին որ օգնէ իրեն. ան ալ քսան հազար զօրք հասցուց Աիլիկիոյ սաշտպանութեանը համար, Եգիպտոսի ամիրային ալ հրաման քրաւ որ հայերը ջնեղէ, ու հեռերնին սիրով վարուի. ասով քիչ մը հանգրստացաւ Աիլիկիա:

8. Երբոր արտաքին թշնամիները դադրեցան, սկսան ներքին խռովութիւններ, որ ուրիշ անգամներու պէս աւելի միասակար եղան Հայաստանի քան թէ արտաքին թշնամիները: Ասոն Օշին պայլին հետ սաստիկ թշնամութիւն ունեցաւ. զօրք խաւրեց Ատանայի վրայ ուր էր Օշին, բոնեց ղինքը Կոստանդին ելբօրը հետ ու սպաննել տուաւ: Աերջը իր կինն ալ սպաննել տուաւ՝ որ Օշին պայլին աղջիկն էր, ու անոր տեղը լատինացի մը առաւ. Օշինին գլուխը Նասրին խաւրեց, Կոստանդինինն ալ Պուսայիաին:

7. Աս հարուածներէն ետքը Ասոն որուն ղիմեց ու Աիլիկիա ինչպէս քիչ մը հանգստացաւ.

8. Ասոն Օշին պայլին հետ ինչ թշնամութիւն ունեցաւ ու ինչպէս ղինքը ու իր կինը սպաննեց.

9. Նասր ու Բերիոյ ամիրան նորէն Վիլիկիոյ վրայ սկսան վազել. վասն զի լսելով որ Ղաթինա յեք խաչակիր զօրք պիտի հանեն սուրբ երկիրը ազատելու համար՝ կարծեցին թէ հայերուն դժուարութեամբն է աս բանս, ուստի մաքերնին գրին որ հայերը բոլորովին ջնջեն. երկուքը մէկէն վազեցին Վիլիկիա, քաղաքներն ու գեղերը աւերակ դարձուցին, բնակիչները թրէ անցուցին ու հարստութիւնները ժողվելով ելան գնացին: Վեոն վախցաւ գիմացիին ելլելու. փախաւ գնաց Վիլիկիայէն, ինչպէս ըրին նաև իշխաններէն շատ. բայց Եգիպտացիք նորէն եկան ու առջինէն շատ աւելի չարիք հասուցին հայոց: Վեոն աղաչանաց թուղթ գրեց Նասրին որ հայերը չնեղէ ու հաշտութիւն ընեն մէջերնին, սուլգանը յանձն առաւ՝ երգմունք ուղելով Վեոնէն որ մէյմ՝ ալ Եւրոպացւոց հետ թղթակցութիւն չընէ. ինքն ալ գեսպանաց առջև աւետարանին վրայ երգմունք ըրաւ. այսպէսով իրեք տարի Վիլիկիա խաղաղացաւ: Արջը Վեոն նորէն ծածուկ սկսաւ թղթակցութիւն ընել պապին ու արևմտեան իշխանաց հետ. բայց իմացուելով աս բանս՝ Նասր նորէն շատ զօրք խաւրեց, որ եկան ամէն տեսակ չարիք ըրին ու հարուստ աւարով ելան գնացին:

10. Աս խեղճութիւններս տեսնելով ընդհանուր ազգը՝ շատ ետևէ եղաւ որ ալ բարեկամութիւն չընեն Եւրոպացի իշխանաց հետ, մանաւանդ որ օգնութիւն մը չէին տեսած. բայց ոմանք ալ

9. Նասր ու Բերիոյ ամիրան ինչո՞ւ նորէն Վիլիկիոյ վրայ վազեցին ու Նասր ի՞նչ պայմանաւ հաշտութիւն ըրաւ.

10. Ի՞նչպէս խառնութիւն ծագեցաւ Վեոնին ու Յակոբ կաթողիկոսին մէջ ու Վեոն երբ մեռաւ.

Թագաւորին հետ միացած՝ կ'ուզէին անոնցմէ օգնութիւն խնդրել, ու անոնց հետ բարեկամութիւն ընել. ասով մեծ խռովութիւն ծագեցաւ Թագաւորին ու կաթուղիկոսին մէջ, և աս պատճառաւ Յակոբ կաթուղիկոսը պաշտօնէն ձգուեցաւ: Անոն երկու տարի ալ Թագաւորելէն ետքը մեռաւ՝ առանց քաջութեան յիշատակ մը ձգելու (1341):

ԴԱՍ ԼԴ.

Յովնանեկս Պայլէն ինչոռան Ռոշրիեանց
քաղաւորութեան վերջանալը:

1. Որովհետեւ Անոն որդի կամ եղբայր չունէր, իշխանները Կիպրոսի Թագաւորին եղբորորդին ընտրեցին որ Յովնանեկս Պայլ կամ Ճիւան կ'ըսուէր և Թագաւորելով Կոստանդին Գ. ըսուեցաւ. ասիկայմօր կողմանէ միայն Հայ էր, ան պատճառաւ ալ Հայու ազգը կ'ատէր ու բնութեամբ ալ խռովարար մարդ էր, սկսաւ ազգին բարի սովորութիւններն ալ արհամարհել ու փոխել. մանաւանդ արքունեաց բաները, որով ամենուն առեւի եղաւ. վերջը սկսաւ սախել Հայերը որ ազգային ծէսը փոխեն ու լատինացւոցը ընդունին. աս բանիս չզիմանալով ոչ իշխանները, ոչ Ժողովուրդը և ոչ զօրքը, վրան վաղեցին սպաննեցին զինքը՝ տարի մը Թագաւորելէն վերջը. և միաբան խորհրդով Յովնանեկոսին Գուխտն եղբայրը կանչեցին ու իրենց Թագաւոր օծեցին:

1. Ո՞վ է Կոստանդին Գ. ու ի՞նչպէս Հայոց առեւի ըլլալով սպաննուեցաւ.

2. Գուխտոնի ատենը անթիւ բաղմու թեամբ Ալիլիկիոյ վրայ վազեցին Եգիպտացիք . որոնց դէմ ելլելու վախնալով Գուխտոն , փախաւ բերդի մը մէջ պահուրանեցաւ որով Եգիպտացիք առանց արգելքի մտան Ալիլիկիա ոտնակոխ ըրին . կը տեսնէին ասամէն չարիքս իշխանները ու անհոգ կը կենային , վասն զի ազգին սէրը մարած էր սրտերնուն մէջ , իրենց վիճակին սպարտէրը մուցած էին , ագիտութեան խաւարին մէջ թաղուած . մէկ խօսքով ամէնքը իբրև իրենց ազգին թշնամի՝ միայն իրենց առանձնական օգուտը կը մտածէին , որ ինչպէս յայտնի է , հասարակաց կործանումն է :

3. Երբոր թշնամիները ելան գնացին Ալիլիկիայէն՝ Գուխտոն դուրս ելաւ պահուրած տեղէն , ու սկսաւ եղբօրը պէս անմտութեամբ ետևէ ըլլալ որ ազգին ծէսը ու արտաքին սովորութիւնները փոխէ . իշխանները յորդորեցին զինքը որ անանկ փուճ բաներու ետևէ չըլլայ . բայց երբոր անիկայ արհամարհեց անոնց խրատը , իրենք ալ զինքը սպաննեցին երկու տարի թագաւորելէն ետքը (1344) :

4. Գուխտոնին տեղը Աոստանդին չորրորդը թագաւոր զրին , որ թէպէտ և հօր կողմանէ լատին էր , բայց խելացի ու զգուշաւոր ըլլալով խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը : Երբոր ասիկայ սկսաւ լատինացւոց հետ թղթակցութիւն ընել , Եգիպտոսի սուլթանը շատ զօրք խաւրեց Ալիլիկիոյ

2. Ինչպէս նորէն Եգիպտացիք արեւելին Ալիլիկիոյ և ազգին ասնեղութիւններուն ու հարուածներուն պատճառը ինչէն էր .

3. Գուխտոն ինչո՞ւ սպաննուեցաւ .

4. Աոստանդին Գ . ինչպէս Աստուածատուր զօրապետին օգնութեամբը յաղթեց Եգիպտացւոց ու քանի տարի թագաւորեց .

վրայ • Կոստանդինն առաջուց խմանալով անոնց դա-
ւը՝ ինքն ալ իր զօրքերը ժողվեց ու սրատերազմի
սլաորասատուեցաւ • օգնութիւն եկան իրեն Կիպրոս-
սի Հուզոն թագաւորը և Հոողացւոց Ասաուածա-
տուր զօրասպետը • ասոնք ամէնքը միացած՝ վաղե-
ցին թշնամեաց վրայ, սոսկալի ջարդ տուին իրենց
ու բոլորն ալ Կիլիկիայէն վանտեցին, թէպէտ և
իրենցմէ ալ շատ մարդ մեռաւ : Կոստանդինն խա-
ղաղութեամբ քանի մը տարի ալ ապրելով մեռաւ՝
տասնըութը տարի թագաւորելէն ետքը (1364) :

5. Կոստանդինին մեռնելէն ետքը իշխանները
չկրնալով մէջերնին միաբանիլ, քանի մը տարի ա-
ռանց թագաւորի մնացին : Ուրբանոս Ե. սպալը
իշխաններուն յորդորանաց թուղթ մը գրեց որ
թագաւոր դնեն Լևոն Լուսինեան ըսուած իշխա-
նը՝ որ մօր կողմանէ միայն հայ էր ու Գուխտոնին
և Ճիւանին ազգական • իշխանները միաբանեցան
ու հրաւիրեցին Լևոնը որ թագաւոր օծեն • ինքն
ալ յանձն առաւ՝ սպալին յորդորանքներէն ստի-
պուած : Բնութեամբ լաւ և թագաւորաւայել կա-
տարելութիւններով զարգարուած էր Լևոն, բայց
ազգին խեղճութիւնը և ժամանակին սլաորագանե-
րը՝ Ռուբինեան թագաւորներուն ամենէն ցաւա-
լին ու դժբաղքը ըրին զինքը :

6. Լևոն թագաւորելուն պէս՝ Եգիպտացիք ան-
թիւ զօրքով Կիլիկիա տարածուելով սկսան այրել
ու աւրըշարկել քաղաքները • Լևոն քիչ զօրքով
թշնամեաց դէմ ելաւ ու մեծ վնաս հասուց անոնց,
բայց ինքն ալ սլաորազմի ասեն վիրաւորուելով
փախաւ գնաց անմատչելի լեռներու մէջ սահուը-

5. Լևոն Լուսինեան ինչպէս թագաւորեց •

6. Լևոն ինչ քաջութիւններ ըրաւ Եգիպտա-
ցւոց դէմ ու ինչպէս թագաւորութիւնը նորէն
ձեռք առաւ •

տեցաւ, որով և ձայն ելաւ թէ մեռած է պատե-
րազմի տանն : Իշխանները երկու տարիէն ետքը
ուզեցին Ոթոն անուհով դուքսը թագաւոր դնել
իրենց՝ պսակելով Ղևոնին Մարխաֆ թագուհիին
հետ : երբոր պսակի օրերը մօտեցան՝ խմացուեցաւ
որ Ղևոն ողջ է եղեր, ու քիչ մը ատենէն ինքն ալ
գալով՝ թագաւորութիւնը նորէն ձեռք առաւ, ո-
րով ազգին մեծ ուրախութիւն եղաւ : բայց այժ-
մս որ երկար չտեկց :

7. Երկու տարիէն Էշրէֆ Շապան անուհով մէ-
կը Եգիպտացւոց սուլթան ըլլալով, և քրիստո-
նէութեան սաստիկ թշնամի, շատ զօրք խաւրեց
Վիլիկիոյ վրայ, որ երթան հիմնայատակ ընեն քա-
ղաքները ու թագաւորութիւնը վերցնեն : ասոնք
զայրացեալ գեաի մը պէս Վիլիկիա տարածուելով
արիւնով ողողեցին դաշտերը, որով շատ մարդ
մասաւ այլ և այլ օտար թագաւորութեանց ա-
պաւինեցաւ, շատն ալ լեռներն ու բերդերը սպ-
հուրտեցան, մնացածները թրի բերան դնացին :
Եգիպտացիք ամէն տեղերու տիրելէն ու աւերակ
գարձընելէն ետքը, երկու ամիսի չափ Սիւ քաղա-
քը սաշարելով առին ու աւերակ գարձուցին : Թա-
գաւորաց և իշխանաց գերեզմանները բացին, ու
ան պատուական ոսկորները այրեցին : և բոլոր Վի-
լիկիան, որ մեր վերջին թագաւորաց խանձարուրն
էր, այնպիսի ողորմելի և աւերակ վիճակի մը հա-
սուցին որ սոսկաց թագաւորական գաւազանը ան
աւերակաց վրայ տիրելու :

8. Ղևոն տեսնելով որ անկարելի է թշնամեաց
անհամար և կտտաղի բազմութեանը առաջը առ-

7. Էշրէֆ Շապան ինչպէս տիրեց Վիլիկիոյ ու
ինչ խեղճութեան հասուց ազգերնիս :

8. Ղևոն ինչպէս Եգիպտացւոց ձեռքը գերի ին-
կաւ :

նուէ իր քիչուր զօրքովն՝ իրեն ընտանիքովը Վապան ամուր բերդին մէջ պահուրտեցաւ . թշնամիները եկան ու սկսան հեաը պատերազմիլ , բայց չկրնալով մնաս մը հասցընել՝ ելան գնացին ու փոքրիկ գունդ մը թողուցին բերդը պաշարելու համար : Աւոն ինը ամիս բերդը կենալէն ետքը յուսահատելով դեսպան խաւրեց Եգիպտացւոց զօրավարին՝ խոստանալով որ անձնատուր կ'ըլլայ միայն թէ երգնու ինքն ալ մնաս մը չհասցընելու իրենց կենացը : Երբոր երգում ըրաւ զօրավարը՝ բերդին դռները բացին , թշնամիք մէջը մտան , գրտած բաներնին յափշտակեցին ու թագաւորը և իրեն ընտանիքը շղթայի զարկած Եգիպտոս տարին . սս եղաւ 1375ին :

9. Էջրէֆ Շապան եօթը տարի խիստ բանախ մէջ պահեց թագաւորական ընտանիքը հաւաքնին չուրանալնուն համար . վերջը Հոովմայ քահանայապետին և Սպանիացւոց Յովհաննէս թագաւորին ազաջանքովը ազատեցան ամէնքն ալ բանտէն . ու Յովհաննէս թագաւորին երաշխաւորելովը հրաման ալ եղաւ որ ուր կ'ուզեն երթան : Աւոն մէկէն իր ընտանեօքը Երուսաղէմ Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանին ուխտի գնաց . հոն թողուց իր կինն ու աղջիկը իրենց ուղեւովը , և ինքը Եւրոպա անցնելով՝ նախ Հոովմ գնաց , ուր շատ պատիւ գտաւ սրբազան պապէն . անկէ անցաւ Սպանիա , ուր Յովհաննէս թագաւորը շատ սիրով ընդունեցաւ զինքը և բնակութեան տեղ տուաւ : Հոն երկար առեն կենալէն ետքը Ճամբորդութեան համար Գաղղիա ու Անդղիա գնաց , ու վերջը Փարիզ հասնելով՝ հոն հիւանդացաւ և մեռաւ 1393ին , Նոյեմբերի 22ին վաթսուն տարեկան : Մեծ հան

9. Աւոն ինչպէս իր բանտարգելութենէն ազատեցաւ ու ինչպէս մեռաւ .

դիսով թաղուեցաւ Կեղեւոսինեանց վանքին եկեղեցւոյն մէջ ուր որ փառաւոր դամբան շինած է վրան Գաղղիոյ թագաւորաց ու անուանի զօրավարներուն շարքին մէջ :

10. Միակտուր սև մարմարիննէ է դամբանը, որուն վրայ տարածուած կը կենայ Լևոն թագաւորին արձանը ճերմակ մարմարիննէ : Թագաւորական վերարկուով ծածկուած : Գլուխը թագ, աջ ձեռքը թագաւորական դաւազան ու ձախ ձեռքն ալ թաթպան : Իսկ ոտքին կողմը երկու առիւծ իրարու կռթընած կը կենան : Տապանագրին արձանագիրն է ասիկայ .

« Այս է տապան քաջատոհմիկ և ամենապատիւ տիւ իշխանին Լևոնի Ղուսինեան Հինգերորդի¹ լատին արքայի թագաւորութեան Հայոց, որ աւանդեաց զհոգին 'ի ձեռս Աստուծոյ 'ի Փարիզ 'ի 22 Նոյեմբերի յամի փրկութեան մերոյ հազարերորդի երեքհարիւրերորդի իննսներորդի երրորդի » :

10. Լևոնի դամբանը ինչպէս է ու ինչ արձանագիր գրուած է վրան .

1 Աս տապանագրին մէջ Լևոն վեցերորդը Հինգերորդը բռուեր է, Լևոն երկրորդը Ռուբինեանց առաջին թագաւորն ըլլալուն համար Լևոն Ա սեպելով :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ

Հ Ա Յ Ո Յ Ա Ն Ի Շ Ի Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ի Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ո Ւ Բ
Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

1. Ռուբինեանց թագաւորութեան վերջանալու ատենները Ասիոյ մէջ շատ զօրացած էր Լանկ թամուր կամ Թիմուրէնի Էօզլաէք թաթարներուն թագաւորը, որ Սմրղանա կը նստէր: Ասիկայ իր թագաւորութեան երկոտասաներորդ տարին անհամար զօրքով վաղեց Պարսկաստան ու Ասորեստան, և բոլոր ան տեղերը նուաճելով անցաւ Հայաստան, և հասած տեղերը սոսկալի անգթութիւններ ըրաւ: Օրինակի համար, կը սլաւանէ թէ Լանկթամուր Կարս քաղաքը առնելու ատեն այսպիսի դործողութիւն մը ըրաւ. շատ մարդ ջարդել տալէն ետքը, թէ տաճիկ և թէ հայ, հրաման տուաւ որ իրեք հարիւրաւիան հողով երկու խումբ կազմեն, մէկ խումբը տաճիկ՝ մէկալը հայ. երբոր զասնք զխմացը հանեցին՝ Լանկթամուր ըսաւ. Աս երկու խումբէն մէկը կ'ուզէի ջարդել

1. Լանկթամուր ո՞վ է ու ի՞նչ նշանաւոր դործողութիւն մը ըրաւ Կարս քաղաքին մէջ.

տալ, որոշեցի որ քրիստոնեաները թրէ անցընեմ: Հայերը սիրով յանձն առին մեռնիլ քան աաճկընալով ազատիլ. բայց մէջերնէն երկու հոգի Տաճիկներուն կողմը անցնելով՝ հաւաքնին ուրացան. ան առեն թագաւորը հրամայեց որ հայոց տեղ Տաճիկները սպաննեն. առ որ աեսան ան երկու ուրացեալները՝ նորէն քրիստոնէից կողմը անցնելով սկսան կանչել. Մենք քրիստոնեայ ենք ու Քրիստոսի ծառայ. ան առեն Ղանկթամուր յանդիմանելով ան երկուքին անհաւատութիւնն ու չարութիւնը՝ միայն զանոնք սպաննել տուաւ ու մէկալները ազատ թողուց:

2. Կարսէն գնաց Փոքր Ասիա Սեբաստիոյ վերայ. երբոր քաղաքացիք ընդդիմացան իրեն՝ դեսպան խաւրեց խաբէութեամբ երզում ընելով որ եթէ խաղաղութեամբ քաղաքը ասն՝ բնակիչները թրէ չանցընէր: Խոստմունքը պահելով՝ թրով չըջարգեց զիրենք, բայց սոսկալի տանջանքներով սպաննեց. ամէն աեսակ հասակի և վիճակի մարդկանց զատ տանջանքներ ու մահեր հնարելէն ետքը՝ բոլոր տղաքը ժողովեց, ու կապած ձեռքով և ոտքով ձգեց դաշտի մը մէջ ու կաաղած ձիերու կոխկըռտել տուաւ. ասով ան դաշտին անունը Սեհոդեր կը կոչուի, որ ինչուան հիմայ հայոց գերեզմաննոցն է. ետքը զօրքերը բռնեց ու ողջ ողջ թաղեց, ըսելով թէ Երզուրնցեր եմ թրով չսպաննելու: Իսկ քաղքին մէջ գանուած բորոսներն և ուրիշ սպակասաւոր մարդիկը խղզել տուաւ ըսելով. Ես ողջերուն չլննայեցի, դուք ինչ բանի հարկաւոր էք: Աս անդթութիւններս ընելէն վերջը շատ մարդ ալ գերելով խորասան տարաւ:

2. Սեբաստիա ինչ անդթութիւններ ըրաւ Ղանկթամուր:

3. Լանկթամուրին թագաւորութեան վերջի տարիները Սիւնեաց կողմերը կը զօրանար Պելչինէնէ Ուուպէլեան անուանով կտրիճ իշխան մը, որ Սիւնեաց աշխարհքին ու Կապանի մէկ մասին կը տիրէր. իր իշխանութեան տակը վաթսուն հազարի չափ հայ ունէր, ու հայրաբար ղերկնք կը խնամէր, և փախչողներուն պատասպարան կ'ըլլար: Տեսնելով Պելչինէին յառաջադիմութիւնն ու մեծնալը Վրաց թագաւորը սկսաւ վրան նախանձիլ, ու ետեւէ ըլլալ որ սպաննէ ղինքը. աս բանիս համար Ղմնադին անուանով անզգամ ու արծաթասէր հայ մը գտնելով՝ անոր ձեռքովը թոյն խմցուց Պելչինէին. մէկէն կարևոր դարմանները ըրին, բայց օգուտ մը չըլլալով՝ մեռաւ Պելչինէն ու մեծ սուգի մէջ թողուց իր ժողովուրդը. իսկ Ղմնադին իրեն արժանաւոր պատիժը գտնելով՝ չարաչար սպաննուեցաւ հայերէն:

4. Պելչինէին իշխանութեան ատենները շատ զօրացած էր Սուլքան Մէհէմմէտ Փաթիհ Օսմանցւոց թագաւորը, որ Պօլիսը Յունաց ձեռքէն առաւ. և ուզելով որ հոն ալ գտնուին հայեր՝ վաճառականութիւն և ուրիշ արհեստները ծաղկեցնելու համար, Պրուսայէն և այլ և այլ տեղերէ շատ հայեր բերել տուաւ ու Պօլսոյ զանազան կողմերը բնակեցուց. ասոնց վրայ Յովակիմ անուանով պատրիարք մըն ալ դրաւ իշխանութիւն տալով տիրել Փոքր Հայոց և Յունաստանի մէջ գանուած բոլոր հայերուն:

5. 1453էն ինչուան 1603 մասնաւոր բան մը

3. Պելչինէի վրայ ինչ գիտելիք կայ.

4. Սուլքան Մէհէմմէտ Փաթիհ ինչ բան ըրաւ աղգերնուս.

5. Շահաբաս ինչ աւերմունք ու կոտորած հասուց աղգերնուս:

Handwritten notes at the bottom of the page, including the number "11" and some illegible script.

չորամուկի հայոց վրայ. իսկ աս միջոցներուն Շահ-
արաս Պարսից թագաւորը Օսմանցւոց ձեռքէն
առնելով Հայաստանը՝ խիտ շատ աւերմունք ու-
կոտորած ըրաւ հոն. որով և Ասաուծոյ բարիու-
թեան վերջի և սաստիկ պատիժը եղաւ մեզի: Եր-
բոր Օսմանցիք խմացան որ Պարսիկք Հայաստանի
աիրեր են, ճղալէզատէ Սինան փաշային ձեռքը
անհամար զօրք տուին ու Հայաստան խաւրեցին
Պարսից դէմ. Շահարաս բոլոր Հայերը արտորա-
նօք իրենց քաղաքներէն ու բնակու թիւններէն հա-
նել տալով՝ Այրարատայ գաշաին մէջ ժողովել
տուաւ, որպէս զի անկէ Պարսկաստան անցնէ.
քաղաքներն ու բոլոր արտերը այրել տուաւ, շէն-
քերը հիմնայատակ կործանեց, որպէն զի Օսման-
ցիք գալով ոչ պաշար գանեն և ոչ բնակու թիւն:
Երբոր Օսմանցիք Պարս հասան, Շահարաս հրա-
ման տուաւ որ բոլոր ժողոված Հայերը Պարսկաս-
տան քշեն տանին. և որովհետեւ Երասխ գետէն
կ'անցնէին, բաւական նաւակ ու լաստ չըլլալով՝
սկսան ժողովուրդը գետը ձգել որ կրցողը լողա-
լով անցնի. ասով հիւանդոտ ու ծեր մարդիկ, կա-
նայք, տղաք և ուրիշ լողալ չգիտցող անհամար
մարդիկ խղճուեցան: Շահարաս գետին քովը նըս-
տած կը տեսնէր ան խեղճութիւնները, առանց
հոգ ընելու, աւելի կը փութացնէր ժողովրդեան
գետէն անցնիլը. հասան եղկելիները ուրիշ անբաւ
դժուարութեամբ ու վտանգով Պարսկաստան, և
լսաւ մեծի մասին Շահարաս զիրենք Ասպահան
քաղաքը բնակեցուց. ամէնքը մէկէն տասուերկու
հազար տուն էին՝ այնչափ կորսուածներէն զատ:
Շահարաս որպէս զի Հայոց սիրտը վաստակի որ
սիրով կենան, սկսաւ գթութեամբ վարուիլ հե-
տերինն ու հարկերը շատ թեթեւցուց. ետքը ու-
րիշ շատ գաղթականներ ալ բերաւ Շահարաս,
որոնցմէ շատը օգին գէշութենէն մեռան, մէկալ

նոնք ալ Պարսկց մէջ ցրուեցան . իսկ ինչուան հիմա մնացածներն են Նոր Զուղայի բնակիչները , որ իրենք շինեցին ան քաղաքը հին Զուղային յիշատակ :

6. 1722ին առեկները երբոր Սիւնեաց աշխարհքին հայերը կը նեղուէին երբեմն Օսմանցիներէն ու երբեմն Պարսիկներէն , Գաւիթ Սիւնի կարիճ ու հայրենասէր մարդը քանի մը հոգի ժողկեց գլուխը , շատ խելքով կառավարելով զանոնք՝ թըշնամեաց դէմ ելաւ ու սկսաւ իր ժողովուրդը խնամել . կամաց կամաց զօրքը ինչուան չորս հարիւր ըրաւ և անոնց զօրավար դրաւ Միսիթար անուանով իր անսղարտելի օգնականը : Տաճիկները շտեղծով Գաւթին զօրանալը՝ իրենք ալ այլ և այլ տեղերէ զօրք ժողված մեծ պատրաստութեամբ վազեցին Գաւթի վրայ . քովի մարդիկը տեսնելով թշնամեաց բազմութիւնը՝ ձգեցին փախան , ոմանք ալ թշնամեաց կողմը անցան , այնպէս որ Գաւթի տասներեւ թը հոգւով մնաց . բայց ան միջոցին եկան հետը միացան հալիձորոյ Մելիք Փարսազան և տէր Աւետիք կարիճ՝ պատերազմողները քանի մը հոգւով ասդիէն անդիէն խել մը մարդիկ ալ գալով նորէն չորս հարիւր յիսուն հոգի եղան :

7. Գաւթի յորգորեց ամէնքը հոգևորապէս ալ պատրաստուելու , ուստի ամէնքն ալ խոստովանեցան հաղորդեցան , ու քաջութեամբ պատերազմի պատրաստուեցան : Թշնամիները եօթանասուն հազարի չափ էին , մեծ մասը հայ . և ուրիշ շատ հասարակ ժողովուրդ . իսկ Գաւթի իրեքհարիւր հոգի միայն ունէր հետը բերդին մէջ : Պատերազմը

6. Գաւթի Սիւնիին վրայ ինչ գիտելիք կայ .

7. Գաւթի իրեն կարիճ ընկնրներովը ինչ ջարդ տուաւ Տաճիկներուն ու ինչ կը պատմուի Տէր Աւետիք ու Միսիթար քաջերուն վրայ .

վեց օր միակերպ առեց . թշնամիներէն դրեթէ ա-
մէն օր 300 հողի չափ կը մեռնէին , իսկ Դաւթի
կողմէն օրը հազիւ մէկ հողի . վասն զի բերդական-
ները դրսի եղածները կը տեսնէին ու գրտինները
զիրենք չէին տեսներ : Տաճրիկները յուսահատե-
ցան ան կեքսով բերդը առնելէն , ու սկսան ամէն
կողմանէ մեծամեծ ու բարձր գործիքներ դնելով
պարսպէն վեր ելլել . բերդականները երբոր տե-
սան աս բանս , քահանաները , կանայք ու տղաք
ժամ վազեցին ու կ'աղօթէին որ աս վասնգէն ա-
զատէ զիրենք Աստուած . իսկ Դաւիթ ու իր քաջ
զօրքերն ու զօրավարները այնպիսի արագութեամբ
ու զարմանալի յաջողութեամբ կը պատերազմէին
որ մէկու մ'ալ չթողուցին որ բերդէն ներս մտնէ ,
ու վեր ելածները թրով կամ հրացանով վար կը
գլորէին : Ան միջոցին տէր Աւետիք և Մխիթար
երկու հարիւր հողի առած հետերնին՝ ուրիշ ճամ-
բով մը բերդէն դուրս ելան ու թշնամեաց ետեւէն
սկսան պատերազմիլ . ասով տասուիրեք հազար
մարդ ջարդեցին ան օրը , և մնացածները փախու-
ցին , հարիւր քառասուն և ութ դրօշ ու շատ ա-
ւար առած յաղթութեամբ դարձան եկան : Վեր-
ջը փախչողներուն ետեւէն գնացին Աւետիք և Մխի-
թար վաթսուն հողուով , մեծ ջարդ մ'ալ տուին
անոնց Մեղրի քաղքին մէջ , ու դարձան Դաւթին
քովը եկան : Դաւիթ իր հնարագիտութեամբը ,
քաջութեամբը ուրիշ շատ յաղթութիւններ ալ
ըրաւ , որով թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց ու հա-
լածեց զիրենք . վեց տարի իշխեց իր սղախի առ-
թութեանը վրայ գովելի և զարմանալի խեղճով ու
կառավարութեամբ , և մեռաւ խաղաղութեամբ
յիսունըջորս տարեկան :

8. Դաւթի մեռնելէն ետքը իր մարդիկը միաբան

8. Դաւիթ Միւնիին մեռնելէն ետքը ինչ խոռ-
վութիւն ինկաւ հայոց մէջ .

Հաւանութեամբ մէկէն ընտրեցին Մխիթարը իրենց առաջնորդ • բայց ետքէն մէջերնին խոսովութիւն խնալով՝ ոմանք Տէր Աւետիքին կողմը եղան, ոմանք ալ ուրիշներու • այսպէսով իրենց միութիւնը օրով և զօրութիւնը սրահսեցաւ : Իմացան Տաճիկները բերդականներուն անմիաբանութիւնը, եկան պաշարեցին, ու սկսան նեղը խոթել մէջինները • բերդին Հայերը Մխիթարէն ծածուկ միաբանեցան որ բերդը մասնեն ու իրենք ազատն երթան • սա բանիս համար պատգամաւոր խաւրեցին Տէր Աւետիքը : Տաճիկները երգամբ յանձն առին, բայց բերդը մասնէէն ետքը մեծ մասը թրէանցուցին, որ իրենց անմիաբանութեանը արժանաւոր պատիժ եղաւ • իսկ Տէր Աւետիքը ազատ թողուցին՝ որ ուր կ'ուզէ երթայ :

9. Մխիթար իրեններուն մասնութիւնը առաջուց խմանալով փախաւ դնաց, ու քիչ մը տաէն պահուրտելէն ետքը ելաւ նորէն շատ մը մարդ թողվեց գլուխը, ու շատ քաջութիւններ ընելով՝ քանի մը քաղաքներու ու բերդերու տիրեց : Երբոր Խնձորէսք ըսուած բերդը պաշարեր էր, օր մը քնանալու տաւնը քովի մարդիկը սպաննեցին զինքը, ու գլուխը Գավթէժ նստող բղէշխին տարին • բղէշխը արդարութեամբ մտածելով՝ պատժեց անոնց անզգամութիւնն ու անհաւատարմութիւնը և զամէնքն ալ սպաննել տուաւ, ըսելով որ «Ինք աշխարհքս այդպիսի քաջ մարդէ մը զրկեցիք, և թէ որ անոր կեանքը անպիտան ու փնասակար սեպեցիք աշխարհի, ուրեմն ձերը ինչ քանի պիտանի պիտի ըլլայ ո՞վ անգութ և դաւաճան մարդիկ» :

10. Մխիթարին քովի մարդիկը բոլոր ջրուե-

9. Մխիթար ինչպէս սպաննուեցաւ •

10. Ինչ գիտելիք կայ Յովհաննէս իշխանին վրայ, և թէ անկէ վերջը ինչ վիճակ ունեցաւ մեր ազգը •

ցան, շատն ալ Յովհաննէս իշխանին քովը դնալին, որ շատ քաջութիւններ ըրած էր Ուտէացոց աշխարհքը Տաճկաց դէմ. բայց վերջէն կասկածելով իր մարդիկներուն դաւաճանութենէն, ինքիրմէ Տաճկաց յանձնեց իր քաղաքը, ինքը ելաւ Աթտէրխան դնաց ու հոն շատ պատիւ դտաւ:

Վերջի ատենները Դահմազ Ղուլի կամ՝ Նատրըշահ խան Պարսից թագաւորն ալ շատ չարիք հասուց հայոց. բայց մենք աւելորդ կը սեպենք այսուհետեւ այսպիսի խեղճութիւններ պատմելը, և միայն մեր ընթերցողաց կը թողունք իմաստասիրել՝ թէ ան ցաւալի դիպուածներէն շատին աղբիւրն ու առաջին պատճառը ազիտութիւնն եղած է, որով մեր պատուական ազգը բոլոր իր պարծանքները գրեթէ մոռցած, ու ազիտութենէ ամէն տեսակ պակասութեանց մէջ քիչ շատ ինկած է: Իրաւ է որ իր մէկ քանի աղնիւ կատարելութիւններովը, որոնց գլխաւորներն են աստուածպաշտութիւն, հաւատարմութիւն, խոհեմութիւն, արթնութիւն, և ամէն տեսակ գիտութիւն և արուեստ սորվելու զարմանալի յարմարութիւն, օտար ազգաց առջևը միշտ պատուաւոր ու սիրելի եղած է. բայց աս կատարելութիւնները շատ աւելի կրնան զարգանալ ու մեր ազգին վերջի փառքը քան զառաջինն ալ կերպով մը մեծ ընել՝ թէ որ ջանայ իր ուսումնասիրական նոր եռանդը օրէ օր շատցնել, և գովելի կերպով պտղաբեր ընել. իր քաջ և անուանի նախնեաց պատմութիւնները իրեն հայելի ու ասպագայ կենաց կանոն բռնել, և որ պակասութիւններն որ իր խեղճութեանցը պատճառ եղեր են՝ անոնցմէ իբրև ծանօթ և վսասակար թշնամիներէ զգուշանալ:

— 817 —

ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ
ՄԱՍԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ուշի ուշով և անաչառ ոգւով աս համառօտ պատմութիւնս կարդացողը կրնայ առանց մեծ դժուարութեան մը՝ ինչ նիւթերու վրայ որ սխալի խօսինք՝ անոնց ստոյգ պատճառները գտնել խնայալ. բայց որովհետև տարաձայնութիւն կարծեաց կրնայ ըլլալ ինչպէս ուրիշ խնդրոց՝ ասանկ ալ աս նիւթիս մէջ, անոր համար հարկ համարեցանք մեր կարծիքն ալ համառօտել հոս, և առանձին աս խնդրոց վրայ թէ ինչ պատճառներով Հայկազանց տէրութիւնը այնչափ երկար առեն դիմացաւ, Արշակունեացը անանկ քիչ առենի մէջ զօրացաւ ու պայծառացաւ մեծամեծ գործողութիւններով, և թէ ինչպէս ընդհատեցաւ այնպիսի ցաւալի կերպով, ինչպէս նաև Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, և ինչ բաներ եղան աս անկարգութեանց պատճառները :

Տէրութեան մը կործանման պատճառ կրնան ըլլալ մէյմը արտաքին թշնամիք, մէյմ՝ ալ ներքին թշնամիք. Հայկազանց տէրութիւնը որ այնչափ երկար առեն տևեց՝ յայտնի կը ցուցնէ որ աս երկուքէն ալ ազատ էր 1800 տարուան միջոցին

մէջ, որ դրեթէ միշտ յաջորդաբար իր Հայկազուն իշխանները ունէր: Պատմութենէն յայտնի կը տեսնենք թէ ինչուան Արամայ ատենները, որ 300 տարուան միջոց է, Հայերը կամ քիչ և կամ ամենևին սպառերազմ չեն ունեցած. ասոր սառնառն ան է որ ջրհեղեղէն ետքը ազգերը նոր ձևանալով, և իրենց քիչուորութեանը համեմատ երկիրնին ընդարձակ ըլլալով, հարկ մը չունէին օտար երկիրներու վրայ յարձակելու, առանց փառասիրութեան կամ ամբարտաւանութեան վախճան մը ունենալու, ինչպէս էր Նեբրովթայ սպառերազմը. բայց որովհետև նախ ամբարտաւանն Նեբրովթ էլ լաւ արդարութեան ու խաղաղասիրութեան հետ կառուելու՝ ու չարաչար յաղթուեցաւ, տարակոյս չկայ որ ամենուն սիրտը վախ ձգած էր արդար կողմին յաջողութիւնը: Գարձեալ, Հայերը ուշ դրած էին միայն իրենց բազմանալուն, որով և քաղաքաց շինութեան, ինչպէս իրենց դրած անուններն ալ կը ցուցնեն: Երեքհարիւրերորդ տարւոյն սկիզբները երբոր ժողովուրդները բազմացան և զբրացան, այլ և այլ ազգեր սկսան նաև Հայաստանի վրայ վազել. բայց քաջն Արամ անոնց դէմ ելլելով՝ ոչ միայն անոնց առաջ գալուն ընթացքը արգիլեց, հապա դէպ ՚ի ետ հալածելով՝ Թիրեց բովանդակ անոնց երկիրներուն, որով և աշխարհակալ ըսուեցաւ ու ազատեց Հայաստանը օտար թշնամիներէ: Ան առաջին անգամն էր որ Հայերը օտար երկիրներու տէր եղան, և բարեբախտաբար կրնանք ըսել որ վերջինն ալ եղաւ միանգամայն. որովհետև Հայկազանց մէջէն ուրիշ մէկու մը վրայ ալ յիշատակութիւն չունինք որ երկրակալութեան հակէ եղած ըլլայ: Բարեբախտաբար վերջինն եղաւ ըսինք, վասն զի ստոյգ է աս ճշմարտութիւն՝ թէ ան տէրութիւնն որ սոսկ աշխարհակալութեամբ կը տարածուի՝ իրեն թշնամիներ կը շառ.

չընէ ու երկար չկրնար տոկալ, ինչպէս Ալէքսան-
դրի և ուրիշ աշխարհակալներու տէրութեանը վը-
րայ փորձով տեսնուած է: Ասոր հակառակը, այ-
սինքն իրենց ունեցածովը գոհ ըլլալը, Հայոց չա-
փաւորեալ խառնուածքէն ալ առաջ կուգայ, և
ուչ եթէ իրենց քիչուորութենէն և կամ՝ ահարու-
թենէն, ինչպէս որ ոմանց թերևս այնպէս տես-
նուի. վասն զի տէրութիւն մը որ 1800 ասորի իր
ամբողջութեանը մէջ մնայ, ամենաքիչ պատերազմ
ունենայ, մանաւանդ տևական պատերազմներ,
միշտ դրսէն գաղթականներ ընդունի ու ինքը գաղ-
թական չխաւրէ, պէտք է որ շատ բազմանայ. և
մեր աշխարհքին տարածութեանը նայելով՝ պէտք
էր բնակիչը գէթ 15,000,000 ըլլար. և միթէ աս
տասնըհինգ միլիոնը, որոնց քաջութիւնը յայանի
է ամենուն, չէին կրնար աշխարհակալութիւններ
ընել Մակեդոնացւոց, Պարսից, ևս և Հռովմայե-
ցւոց պէս, որ ՚ի սկզբան մեզի հաւասար և քան
զմեզ ալ թերևս քիչ էին բազմութեամբ: Ըսած-
ներնէս յայանի կ'ըլլայ որ Հայկազանց տէրութեան
երկար զխմանալուն առաջին և գլխաւոր պատճառն
է մեր ազգին անաշխարհակալ և հանդարտարոյ
ողին, որով նաև երկայն ատեն ալ Ասորեստա-
նեայց իշխանութեան տակն էին ու անոնցմէ պաշտ-
պանուած իբրև մերձաւորապոյն և քան զմեզ ա-
ւելի զօրաւոր ազգէ մը, ինչպէս Խորենացւոյն խօս-
քերէն ալ յայանի է: Մեր Հայկազուն նախնեաց
աս հանդարտաբարոյութիւնը ինչպէս որ զիրենք
արտաքին թշնամիներէ ազատ պահէց, ասանկ ալ
ներքին վիճակին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ.
այսինքն Ա. Ժողովրդեան իրենց իշխանաց վրայ ու-
նեցած վստահութիւնն ու հանդարտաբարոյ հպա-
տակութիւնը. և անոր փոխարէն իշխաններուն
Ժողովրդեան վրայ ունեցած հայրազութ խնամքը:
Ի. Կուսակցութիւններ չըլլալը, որով 365 ասորի

Հայկայ որդւոցմէ ընտրուեցան նահապեաները յաջորդաբար, և երբոր ան ցեղին յաջորդութիւնը ըմնցաւ, Հայկայ մէկալ որդւոցը անցաւ առանց խտովութիւն մը ելլելու, ասով յայանի կ'ըլլայ իրենց խաղաղասիրութիւնն ու միաբանութիւնը • Գ • Հիւրասիրութիւն և վեհանձնութիւն, որով իրենց ապաւինածները սիրով ու սրատուով ընդունելով՝ աշխարհքին հզօր պաշտպաններ կ'աւելցընէին : Տարակոյս չկայ որ այսպիսի հանգարտաբարոյ ու խաղաղասէր կանոններու վրայ հաստատուած ժողովուրդը կամ տէրութիւնը երկար պէտք էր գիմանար • և թէ որ Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ բռնաւորութեամբը իրեն զօրութիւնն ու խաղաղութիւնը չայլայլէր, չէր ընդհատեր ան տէրութիւնը, որ մերձակայ ազգերուն պատկասելի, հեռաւորաց բարեկամ, իրեն քիչովը դոհ, զուրիշները չմիասող, խաղաղութիւն սիրող տէրութիւն մըն էր : Աս բանս միայն խոստովանելի է որ քաղաքական և ուսումնական յառաջագիմութիւն խիստ քիչ ըրած կ'երևայ՝ այնչափ երկար ժամանակ ինքնիշխան տէրութիւն ունենալնուն համեմատ • որովհետև ուրիշներու՝ մանաւանդ ծաղկած ազգերու հետ վերաբերութիւն չունենալով իրենք իրենց դիտութեամբը մնացին ինչուան Տիրան Երուանդեանին ատենները, որ օտար ազգաց հետ ունեցած հաղորդակցութեամբը և իր անձին գեղեցիկ յատկութիւններովը ազգին յառաջագիմութեանը մեծապէս պատճառ եղաւ : Հայկազանց տէրութեան վիճակին վրայ ուրիշ գլխաւոր բան չունենալով խօսելու՝ անցնինք Արշակունեաց թագաւորութեան վրայ համառօտիւ խօսելու :

Արշակունեաց թագաւորութեան շքեղ կերպով սկսին ու քիչ ատենի մէջ պայծառանալն ու զօրանալը՝ շատ զարմանալի ու խելքէ վեր կրնայ տեսնուիլ • բայց երբոր մտածենք թէ աս թագա-

ւորութիւնս բոլորովին նոր չէր ան ժողովրդեան
ու ան աշխարհքին համար որ արդէն հազար ու
թը հարիւր տարի տէրութիւն ունեցեր էր, և թէ
տէրութիւնն ալ ընդհատելով՝ միշտ իրեն ամբող-
ջութեանն ու ազգութեանը մէջ մնացեր էր, և
տէրութիւնը կործաներ էր ոչ եթէ բարոյական
պակասութիւններով, հասպա դիպուածական և օ-
տար թշնամիէ մը, ան ատեն զարմանալի չիգար-
որովհետև այսպիսի տէրութիւն մը հին, մեծաչէն
ու հաստահիմն տան մը կը նմանի, որ հնութեա-
նը պատահական փնասներուն պատճառաւ քիչ
մը նորոգութեան կը կարօտի: Արշակունեաց տէ-
րութիւնը Հայկազանց տէրութեանը վրայ այնչափ
աւելի նոր կատարելութիւններ աւելցուց որ ինչ-
պէս իրեն պայծառանալուն՝ ասանկ ալ իր թշուա-
ռութեանն ու կործանմանը պատճառ եղաւ: Հայ-
կազանցը որչափ որ քիչ գործունեայ ու առանձ-
նացած տէրութիւն մըն էր, Արշակունեացն ալ
անոր հակառակը պատերազմող, աշխոյժ ու գոր-
ծունեայ եղաւ. և աս բանս սկսաւ նոյն իսկ Ար-
շակունեաց տէրութեան առաջին տարիները: Ար-
շակունեաց ատեն Հայերը Ազգարշակայ պատճա-
ռաւ նախ վերաբերութիւն ունեցան Պարթևաց
մեծ և հզօր ազգին հետ, որով նաև Պարսից և Մա-
րաց հետ. արդէն կուսակալաց ատենը Սելևկիա-
ցւոց պատճառաւ՝ Հայերը իրեք հարիւր տարիի
չափ Յունաց հետ ունեցեր էին՝ չէ թէ պարզ բա-
րեկամական վերաբերութիւններ, հասպա անոնց
հպատակած ալ էին. վերջը Արտաշէս Ա. ին աշ-
խարհակալութեամբը դարձեալ իրիստ շատ վերա-
բերութիւններ ունեցան Յունաց հետ, որով ին-
չուան անոնց շաստաւածներն ալ Հայոց մեհեան-
ներուն մէջը կանգնուելով՝ Հայերէն պաշտօնեցան.
յայտնի են դարձեալ Արշակունեաց հռովմայե-
ցւոց հետ ունեցած վերաբերութիւնները՝ Տիգրա-

նայ ու Միհրդատայ պատերազմներուն պատճառաւ : Ասոնցմով յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչպէս Հայերը հարիւր տարուան միջոյին մէջ աշխարհքիս խիստ զօրաւոր տէրութեանց հետ վերաբերութիւններ ունեցան , որ ինչպէս մեծամեծ օգուաներու՝ նոյնպէս ալ խիստ շատ զնասներու առիթ եղան :

Ծաղկեալ ազգերու հետ վերաբերութիւն ունեցող ազգը բնականաբար ինքն ալ կը ծաղկի . աս բանս ահա կը տեսնուի նաև Հայոց վրայ Արշակունեաց Թագաւորութեան տակնը : Արդէն յայտնի է պատմութենէն Վաղարշակայ բրած բարեկարգութիւններովը և ուսումնասիրութեամբը Հայոց ուսումնական և քաղաքական յառաջագիմութիւնը , Արշակայ , Արտաշեսի և Տիգրանայ պատերազմասէր և կոոց պաշտօնասէր բարբովը մեհենից զարգարուիլը և պատերազմական կարգերուն առաջ երթալը . Անանէի , Սանատրիոյ , Երուանդայ և Արտաշէս երկրորդին աշխարհաշինութեամբը Հայաստանի քաղաքաց ծաղկիլը , դեղեցիկ շինուածքներով զարգարուիլը , որոնց շինութեանը համար՝ ինչպէս պատմութենէն դիտենք՝ օտարազգի ճարտարապետներ ու բանուորներ եկան : Ասոնց նման ուրիշ գրեթէ ամէն բան որը քիչ որը շատ առաջ գնաց , որ առանց աս կարևոր հաղորդակցութիւններու չէր կրնար ըլլալ : Աս տեսակ վերաբերութիւններուն ինչպէս որ օգուաները յայտնի և մեծամեծ էին՝ ասանկ ալ զնասները յայտնի և պարզ են . օտար ազգի մը հետ եղած վերաբերութիւնները կամ անոնց գերի ու հպատակ ըլլալով է , կամ պատերազմական , և կամ բարեկամական . դերութեան կամ հպատակութեան վերաբերութիւնը Ժողովրդեան քաջութեան սգին կը նուազեցընէ , երկստակութիւնները կը շատցընէ , կուսակցութեան խանդարիչ սգին կը

ժողովրդին: Աս բանս այնչափ ինասարէր չեղաւ Հայաստանի կուսակալաց իշխանութեան ժամանակը որովհետեւ վերաբերութիւննին քիչ էր Յունաց հետ, և իշխաններէն շատը Հայ էին՝ Սելեկիացոց մեր աշխարհքէն հետու ըլլալուն պատճառաւ: Տես կան պատերազմներուն ըրած ինասները յայտենն որ ժողովուրդը կ'աղքըացընեն, աէրութիւնը կը ահարացընեն, թշնամիները կը շատընեն և ուրիշ շատ կերպերով ինասակար կ'ըլլան նորակիրթ ազգի մը. աս ինասներէն խիստ շատը կրեց Հայաստան Արատէս Ա. Թն և Տիգրանայ պատերազմներովը: Բարեկամական հաղորդակցութիւնը կ'աւելցընէ ժողովրդեան մը մէջ ան սրահատութիւնները որ բարեկամ աէրութիւնն ունի, թէ իրեն կառավարութեան կերպին և թէ ժողովրդեան բարբին մէջ: Աս իրէք տեսակ հաղորդակցութիւններն ալ քիչ շատ ինասարէր եղան Հայաստանի, և կերպով մը նաև իրեն վերնալուն սրատճառ: Հսրատակութեան վերաբերութիւնը մեծապէս ինասեց զՀայաստան՝ Արատէր Սասանեանին տիրապետութեան ատենը. խսկ պատերազմականը ինասեց Արատէս Ա. Թն աշխարհակալութեամբը, որուն շքեղ յալթութիւնները Հայաստանի թշնամի յարուցին բոլոր հիւսիսային աղպերը, Պարսիկներն ու հաովմայեցոց հըօր ինքնակալութիւնը, որ Հայաստանի անկախութիւնը վերցընելով հարկատու ըրաւ ղինքը, անոր մեծնալուն և զօրանալուն բոլարովին արգելքեղաւ, ու վերջապէս ներսէն և գրսէն շատ չարիք հասուց մեր աշխարհքին. և աս ինասներս սկսան Արշակունեաց թագաւորութեան առաջին տարիները: Հիւսիսային աղպայ և Պարսից հասուցած ինասները պատմութենէն յայտնի են ամենուն, որովհետեւ ըստ Խորենացոյն « հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն » էր մեր աղքը. և անոր համար ա-

նոնց աչքին փուշ եղած էր Հայաստանի մեծ-
նալը :

Հայոց նախարարներուն ևս և ժողովրդեան բար-
քին աւրուելուն առաջին պատճառ եղան պատե-
րազմները, երկրորդ պատճառ առաջինէն շատ ա-
ւելի միասակար՝ Արտաշին Հայաստանի տիրելը՝
ինչպէս որ վերին ալ յիշատակեցինք : Արտաշին և
իր որդին Շապուհ երեսուն տարի իշխեցին Հայ-
աստանի, և ամէն տեսակ չարիքով լեցուցին ըզ-
Հայաստան, այսինքն փառասիրութեամբ, կու-
սակցութեամբ, տիրատեցութեամբ, ու ան ամէն
չարիքներով որ աշխարհք մը գերութեան տակ
լինալով՝ կ'ունենայ . և աս բաներս հաստատուած
են հին և նոր ազգաց պատմութեանց անթիւ և
անհամար փորձերէն, անոր համար չենք ուզեր
երկարել հոս ան չարեաց վրայ զատ զատ խօսե-
լով . միայն ասիկայ կրնան գիտնալ ամէն ընթեր-
ցողք թէ Մերուժան և Ասակ Սիւնի ուրացող
ազգատեաց և փառասէր նախարարներուն ըրած
անզգամութիւններն, ինչպէս նաև ուրիշ անոնց
նմանողներունը, բոլոր վերի ըսածներնուս հե-
տեանքներն են :

Ան միջոցին որ Հայաստանի մէջ մտան գերու-
թենէ առաջ եկած աս գարշելի և կործանիչ ախ-
տերը, ուրիշ կողմանէ Հայաստանի կործանմանը
երրորդ պատճառ եղաւ՝ Հռովմայեցոց կայսերու-
թեան Կոստանդնուպօլիս փոխադրուիլը, որով
մերձաւորութեան և քրիստոնէութեան պատճա-
ռաւ՝ ազգեցութիւննին մեծցաւ ու աւելցաւ Հայոց
վրայ . երթեկուցութիւններուն յաճախութեամբը
բարեկամութիւնն ու ընտանութիւնը շտտցաւ . ու
բով մէկ կողմանէ Յունաց պահասութիւնները մը-
տան Հայոց մէջ, ուրիշ կողմանէ ալ նոր նոր կու-
սակցութիւններ աւելնալով Յունաց կողմը, սկը-
սաւ ան տանն Հայաստանի համար ան սոսկալի

երկրաշարժը որ կամաց կամաց աւերմունքներ ընկելով՝ շատ չանցաւ բոլորովին աւերակներու տակը թաղեց զհայաստան : Եւ ո՞վ չգիտեր ան ատենի կայսերաց թուլամորթութիւնն ու վատութիւնը, անոնց արքունեաց զեղխութիւններն ու սպառնութիւնները, և ընդհանրապէս Յունաց և Հռոմովնայեցոց բարուց աւրուիլը, որով մի և նոյն սպառնութիւնները մտան Հայոց մէջն ալ . և ասով է որ մենք ալ դժբախտաբար ունեցանք ան վատ, զեղխ ու անպիտան թագաւորաց շարքը, որոնք մեր թշուառութիւնը բազմասպառկելով մեր կործանումը երազեցին : Թագաւորաց ան աստիճանի խեղճութեանը պատճառաւ նախարարները մեծցան ու զօրացան, որով շատ անգամ թագաւորին անկարգութիւններուն ընդդիմանալով՝ կամաց կամաց սկսան նաև օրինաւոր ու արգարացի հրամաններուն ալ դէմ ելլել . ասով գրեթէ մէյմէկ ինքնազուլի իշխաններ ձևացան . և ահա ասիկայ ալ եղաւ չորրորդ պատճառ մեր ազգին թագաւորութեանը վերնալուն : Աս ամէն չարեաց առաջը միայն գիտութիւնն ու կրթութիւնը կրնար առնուլ բայց որովհետև երկուքն ալ ետև մնացին, և անոնց հակառակ եկամուտ աստերը զօրացան, ասով օր օրուն վրայ հայաստանի վիճակը վատթարացաւ . ասիկայ ալ եղաւ հինգերորդ պատճառ, և կերպով մը առաջին՝ իրեն մեծութեան նայելով :

Մեզի ստոյգ և իրական տեսնուած գլխաւոր սպառճառները ասոնք են, որոնցմէ զատ ուրիշներ ալ կրնան գտնուիլ, որ աս գլխաւոր սպառճառներէն կրնան առաջ գալ : Ուստի մեզի բոլորովին ծուռ և սխալական կը տեսնուի ոմանց ըսելը թէ Հայոց տէրութիւնը կործանեցաւ իրենց բնատուր անմիաբանութենէն, նախանձոտութենէն, քսութիւններէն, մատնչութենէն և ուրիշ ասոնց նման

տակալի պահասութիւններէ, որոնք ըստ ինքեան
հետեանք են առջի ըսած պատճառներնուս, և երկ-
րորդաբար միայն պատճառ եղան մեր կործան-
մանը. անոր համար ալ հարկաւոր սեպեցինք աս
պահասութիւններուն ինչ բաներէ առաջ գալը բա-
ցատրել հոս, որպէս զի մեր ընթերցողներն ալ
մտքերնին չդնեն թէ աս պահասութիւնները բնա-
տուր են, հասրա թէ եկամուտ և պատահական
պահասութիւններ, որոնք ամէն տկարացած ու
անիշխանութեան մէջ մնացած ազգերու կը պա-
տահին և կը թուութեամբ միայն կը շահուին :

Բագրատունեաց թագաւորութեան խեղճու-
թեանը և շուտով կործանելուն պատճառներուն
վրայ աւելորդ կը համարինք առանձին խօսիլը հոս,
որովհետեւ մի և նոյն պահասութիւններուն դար-
ման շտանելով, մանաւանդ թէ անոնց ամէնովը
եղած է, մանաւանդ որ առջի թշնամիներուն վրայ
ունեցաւ Հայաստան Բագրատունեաց ատենը՝ ու-
րիշ նոր նոր ահաւոր թշնամիներ ալ, որոնց դէմ
կրնար գնել միայն ան պահասութիւններուն հա-
կառակ կատարելութեամբքը, ինչպէս որ ընդդի-
մացաւ ինչուան Տրդատայ ատենները ունեցած ու
խերիմ թշնամիներուն :

Իսկ Ռուբինեանց աերութեան այլ և այլ հան-
գամանացը և վերնաշուն վրայ խօսիլը կերպով մը
մեր խնդրէն դուրս է, որովհետեւ ան իշխանութիւ-
նը Հայաստանէն դուրս ըլլալով՝ առջիններուն շա-
րունակութիւնը չկրնար սեպուիլ, և միշտ մասնա-
կան թագաւորութիւն մըն է : Աս յայտնի է որ ի-
րեն սղտիկութեանն ու տկարութեանը համեմատ
ամէնէն աւելի շատ և կատարի թշնամիներ ունե-
ցաւ, մանաւանդ վերջերը, որոնց դէմ այնչափ զի-
մանալն ալ շատ մեծ բան պիտի սեպուի, և Ռու-
բինեան իշխանաց անպարտելի քաջութեանը յայտ-
նի ապացոյց :

Կ Ա Ր Գ.

ԹԱԳԱԻՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ո Ւ Ն Ք

Քնն առաջ

- 2107 Հայկ Ծ.
2026 Արմենակ ԽԶ.
1980 Արամայիս Խ.
1940 Ամասիա ԼԲ.
1908 Գեղամ Ծ.
1858 Հարմա ԼԲ.
1827 Արամ ԾԸ.
1769 Արայ ԻԶ.
1743 Կարգոս ժԸ.
1725 Անուշաւան Կ.
1662 Պարէա Ծ.
1612 Արբակ Խ.
1568 Զաւան ԼԷ.
1531 Փանակ Ա, ԾԳ.
1478 Սուր ԻԵ.
1433 Հաւանակ Լ.
1403 Վաշտակ ԽԲ.

- 1381 Հայկակ Ա, ժԸ.
1363 Ամբակ Բ, ժԴ.
1349 Առնակ ժԷ.
1332 Շաւարշ Ա, Զ.
1326 Նորայր ԻԴ.
1302 Վստաւ ԺԴ.
1289 Կար Դ.
1285 Գռուակ ժԸ.
1267 Հրանտ Ա, ԻԷ.
1242 Ընձակ ժԵ.
1227 Գլակ Լ.
1197 Հօրոյ Գ.
1194 Զարմայր ժԲ.
1180 Շաւարշ Բ, ԽԴ.
1137 Պերճ Ա, ԼԵ.
1102 Արբուհ ԻԷ.
1075 Պերճ Բ, Խ.
1035 Բազուկ Ծ.
985 Հոյ ԽԴ.
941 Յուսակ ԼԱ.
910 Ամբակ Բ, ԻԷ.
883 Կայսրակ ԽԵ.
838 Փաննաւաղ Ա, ժԷ.
805 Փաննակ Բ, Խ.
765 Սկայորգի ժԷ.
748 Պարոյր Ե.
743 Պարոյր [Թագաւոր կը պսակուի ԽԴ.
700 Հրաչէայ ԽԲ.
678 Փաննաւաղ Բ, ժԴ.
665 Պաճոյճ ԼԵ.
630 Կռնակ Ը.
622 Փաւոս ժԷ.
605 Հայկակ Բ, Լ, Զ.
569 Երուանդ Ա, Դ.
565 Տիգրան Ա, ԽԵ.

520 Վահագն ԻԷ .

493 Առաւան ԺԸ ,

475 Ներսէհ ԼԵ .

410 Զարեհ ԽԶ .

394 Արմոզ Թ .

385 Բայգամ ԺԳ .

371 Վան Ի .

351 Վահէ ԻԳ .

Կոստակալ

325 Միհրան Ե .

319 Նէոպաղոմէոս Բ .

317 Ագուարդ ԼԵ .

284 Հրանտ Բ , ԽԵ .

239 Արտաւազ Ծ .

189 Արտաշաս Լ .

159 Արտաւազդ Ժ .

ԱՐՇԱԿ ՈՒՆԻՓ

149 Վաղարշակ Ա , ԻԲ .

127 Արշակ Ա , ԺԳ .

114 Արտաշէս Ա , ԻԵ .

89 Տիգրան Բ , ԾԳ .

55 Արտաւազդ Ա , Ե .

30 Արշամ Խ .

1 Աբգար ԼԸ .

Քնէ Էաքը

30 Աբգար քրիստոնեայ կ'ըլլայ .

34 Անանէ Գ .

38 Սանատրուկ Լ .

68 Երուանդ Բ , Ի .

88 Արտաշէս Բ , ԽԱ .

129 Արտաւազդ Բ , Բ .

- 131 Տիրան Ա, ԻԱ.
152 Տիգրան Գ, ԻԲ.
194 Վաղարշ Ի.
214 Խոսրով Ա, ԽԵ.
257 Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ կը ծնանի.
259 Աբաշիբ հայաստանի իւր փերէ ԻԵ.
283 Շապուհ երկու փարի.
286 Տրդատ ԾԶ.
301 Սուրբ Հովհաննէանք կը նահատակուին.
302 Տրդատ աղգովիմբ կը մկրտուի ու քրիստոնէայ կ'ըլայ.
319 Տրդատ ու սուրբ Գրիգոր Հովիւ կ'երթան.
341 Տրդատ կը մեանի.
344 Խոսրով Բ, Թ.
353 Տիրան Բ, ԺԱ.
363 Արշակ Բ, ԺԲ.
381 Պապ Գ. կամ Է.
383 Մեծն Ներսէս կ'ստաննուի.
384 Վարադգատ Բ.
386 { Արշակ Բ, Գ.
 { Վաղարշակ Բ, Ա.
388 Խոսրով Գ, Դ.
392 Վառնշապուհ ԻԱ.
406 Սրբոյն Մեսրոպայ ձեռքովը հայու նշանագիրները կը հնարուին.
415 Շապուհ Դ.
422 Արաաշիր Զ.

Թագաւոր+ Վերին հայոց
Բ. Ա.

- 27 Արաաշիաս ԺԱ.
16 Տիգրան փոքր ԺԲ.
2 Երուաղ 00.
2 Տիգրան Դ.

Քրիստոսէ ետքը .

- 6 Ապրստա՛ արծրունի ժԳ .
19 | Վնոն Բ .
| Արչէս Բ .
21 Զենոն Արտաշէս ժԻ .
38 Արշակ ութ ամիս .
38 Մինրդաա ժԶ .
55 Հաամիղղ Եօթը ամիս .
55 Տիրիթ Ի .
60 Տիգրան Գ .
63 Տիրիթ (վերսաին) Թ .

Մարդպանք

- 428 Վեհմիհրշապուհ ժԳ .
442 Վասակ ժ .
451 Վարդանանք կը նահատակուին .
452 Արորմիղղ ժԲ .
464 Արվնասալ ժԻ .
481 Սահակ Ա, Ա .
483 Շապուհ, վեց ամիս .
484 Անդեկան, Եօթը ամիս .
485 Վահան ԻԶ .
511 Վարդ Դ .
515 Բուրղան Գ .
518 Մթէթ Լ .
548 Գեհշապուհ Դ .
552 Վչնավահրա՛մ Զ .
Հայոց աօմարը կը նորոգուի, և անկէ կը սկըսի Հայոց թուականը 552ին .
558 Վարաղդաա Զ .
564 Սուրէն Ի .
571 Վարդան Ի .
578 Մինրան ժԵ .
593 Սմբատ Ը .

- 601 Դաւիթ ԻԴ .
625 Վարազաիրոց Է .

Կիրապաղապո

- 632 Դաւիթ Դ .
636 Թէոդորոս Է .
643 Վարազաիրոց , ութ ամիս .
644 Սմբատ Ժ .
654 Համազասպ Ե .
659 Գրիգոր ԻԴ .
685 Աշոտ Դ .
690 Կերսէհ Դ .
695 Սմբատ Թ .
743 Աշոտ ԺԵ .
760 Սահակ Բ , Զ .
835 Բադարատ ԺԴ .

Ոսփիկանք

- 693 Աբղլա Բ .
704 Կաշմ ԺԳ .
717 Վիլթ Ժ .
727 Մահմէտ Ե .
732 Աբղլազիզ Ժ .
742 Մրուան Ա .
758 Եզիա Ա , Բ .
766 Սիւլէյման Գ .
769 Պէքիբ Թ .
778 Հասան Գ .
786 Եզիա Բ , ԺԲ .
798 Խուզիմայ Ի .
818 Հ՞Լ ԺԷ .
848 Ապուսէթ Ա .
850 Բուլայ Ե .
855 Շիխի Դ .

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ի Ն Ի Ք

- 859 Աշոտ Ա, ԻԶ .
885 Աշոտ Ա. Թագաւոր կը պսակուի ամիրա-
պետէն, ու հինգ տարի կը Թագաւորէ .
890 Սմբատ Ա, ԻԳ .
908 Գաղիկ Արծրունի Թագաւոր կ'ըլլայ Վաս-
պուրականի .
914 Աշոտ Բ, ԺԴ .
928 Աբաս ԻԴ .
952 Աշոտ Գ, ԻԶ .
977 Սմբատ Բ, ԺԲ .
989 Գաղիկ Ա, ԻԹ .
1020 Յովհաննէս Ի .
1042 Գաղիկ Բ, Գ .
1046 Բագրատունեաց տէրութիւնը կը վերցուի .
1079 Գաղիկ Բ, կ'սպաննուի .
Թագաւորէ Վասպուրականի և Կարուց
908 Գաղիկ արծրունի ԻԹ .
921 Աշոտ Շապուհեան ԺԵ .
937 Դերենիկ Աշոտ ԺԶ .
953 Աբուսահլ ԺԹ .
962 Մուշեղ ԻԳ .
972 { Աշոտ Սահակ ԺԴ .
{ Գուրգէն Խաչիկ ԼԲ .
{ Սենեքերիմ ԾԵ .
1022 Սենեքերիմ Սեբաստիա կ'անցնի .

Ռ Ո Ի Բ Ի Ն Ե Ա Ն Ք

- 1080 Ռուբէն Ա, ԺԵ .
1095 Կոստանդին Ա, Ե .
1100 Թորոս Ա, ԻԳ .
1123 Լևոն Ա, ԺԵ .

ՅԱՆԿ

Մ Ա Ս Ն Ա .

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

Դ.Ա.Ս	Ա .	Հայկէն սկսեալ ինչուան Արամ .	9
Դ.Ա.Ս	Բ .	Արամէն ինչուան Պարոյր	13
Դ.Ա.Ս	Գ .	Պարոյրէն ինչուան Հայկազանց թա- գաւորութեան կործանիլը . և կուսակալաց իշխանութիւնը	17

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

Դ.Ա.Ս	Դ .	Արշակէն սկսեալ ինչուան Արտա- ւազդ Ա	22
Դ.Ա.Ս	Ե .	Արտաւազդ Ա . Արշամ և Աբգար .	28
Դ.Ա.Ս	Զ .	Անանէ, Սանատրուկ, և Երուանդ .	32
Դ.Ա.Ս	Է .	Արտաշէս երկրորդէն ինչուան Տըր- դատ	38
Դ.Ա.Ս	Ը .	Տրդատ և Խոսրով Բ	39
Դ.Ա.Ս	Թ .	Տիրան և Արշակ	43
Դ.Ա.Ս	Ժ .	Պապ և Վարազդատ	47
Դ.Ա.Ս	ԺԱ .	Խոսրով Գ . Վասնչապուհ և Ար- տաշէս Գ	50

ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Դ.Ա.Ս	ԺԲ .	Վէհմիհրչապուհ և Վարդանանց պատերազմը	55
Դ.Ա.Ս	ԺԳ .	Արորմիզդ և Արվինասայ և Վա-	

	Հանայ ըրած սրտերազմները	60
ԴԱՍ ԺԴ .	Վարդէն ինչուան Սմբատին Կիւրապաղատութիւնը	65
ԴԱՍ ԺԵ .	Սմբատ Կիւրապաղատէն ինչուան Բագրատունեաց թագաւորութեան կանգնուիլը	70

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

ԴԱՍ ԺԶ .	Աշոտ Ա. և Սմբատ Ա.	75
ԴԱՍ ԺԷ .	Աշոտ Բ. Երկաթ և Աբաս	79
ԴԱՍ ԺԸ .	Արծրունեաց կամ Վասպուրահան աշխարհին թագաւորութիւնը : Աշոտ Ողորմած ու Սմբատ Բ.	82
ԴԱՍ ԺԹ .	Գագիկ Ա. և Յովհաննէս Սմբատ	85
ԴԱՍ Ի .	Գագիկ Բ. և Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանիլը	87

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ

ԴԱՍ ԻԱ .	Ռուբէն Ա. Կոստանգին Ա. Թորոս Ա. Լևոն Ա. Թորոս Բ. Մլէհ և Ռուբէն Բ.	93
ԴԱՍ ԻԲ .	Լևոն Բ. Փիլիպպոս ու Հեթում Ա. Լևոն Գ.	97
ԴԱՍ ԻԳ .	Հեթում Բ. և ինչուան Ռուբինեանց թագաւորութեան կործանիլը	100
ԴԱՍ ԻԴ .	Ռուբինեանց տէրութեան կործանելէն ինչուան մեր ատենի եղած գիպուածները	105

Մ Ս Ս Ն Բ .

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

- ԴՅՍ Ե . Մեր ազգին սկիզբը . Հայկայ ապրատամբութիւնը , բեւայ հեա ըրած պատերազմը , և իրեն կատարելութիւններն ու մահը . . . 109
- ԴՅՍ Բ . Հայկայ յաջորդները ինչուան Արամ 113
- ԴՅՍ Գ . Արամ և իրեն քաջութիւնները . 115
- ԴՅՍ Դ . Արային Շամիրամայ հետ ըրած պատերազմը , ու Շամիրամայ գործքերը 119
- ԴՅՍ Ե . Պարեառն սկսեալ ինչուան մեծն Տիգրան 124
- ԴՅՍ Զ . Մեծն Տիգրան ու իրեն քաջութիւնները 128
- ԴՅՍ Է . Վահագն ու անոր յաջորդները : — Հայկազանց Թագաւորութեան վերջնապը 133

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

- ԴՅՍ Ը . Արշակունեաց Թագաւորութեան սկիզբը : — Վաղարշակ , Արշակ Ա . 136
- ԴՅՍ Թ . Արտաշէս Ա 141
- ԴՅՍ Ժ . Տիգրան Բ . և իրեն քաջութիւնները 144
- ԴՅՍ ԺԱ . Արտաւազդ Ա . ու Արշամ . . . 152
- ԴՅՍ ԺԲ . Արշամ , և Արգարու գործքերը . 154
- ԴՅՍ ԺԳ . Անանէ , Սանատրուկ , Երուանդ և Արտաշէս Բ 160
- ԴՅՍ ԺԴ . Թագաւորք վերին Հայոց 170

ԴԵՍ ԺԵ • Արտաւազգ Բ • Տիգրան Ա • Տիգրան Գ • և Վաղարշ 173

ԴԵՍ ԺԶ • Խոսրով Ա 176

ԴԵՍ ԺԷ • Տրդատոյ քաջութիւնները ու թագաւորելը 180

ԴԵՍ ԺԸ • Խոսրով Բ • Տիրան, Արշակ Բ 188

ԴԵՍ ԺԹ • Մերուժան Արծրունիին ըրած անզգամութիւններն ու մահը, Պապայ և Վարազդատոյ թագաւորելը 197

ԴԵՍ Ի • Արշակ Գ • Վաղարշակ Բ • Խոսրով Գ • Վրամշապուհ 202

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ

ԴԵՍ ԻԱ • Վեհմիհրջապուհ առաջին Մարդպան, և Վարդանանց սրատերազմը 211

ԴԵՍ ԻԲ • Ատրվէնասպայ մարզպանութիւնը և Վահանայ սրատերազմը 218

ԴԵՍ ԻԳ • Վահանայ մեռնելէն ինչուան հազարացւոց հայաստանի տիրելը 223

ԴԵՍ ԻԴ • Հազարացւոց հայաստանի տիրելէն ինչուան Բագրատունեաց թագաւորութեան սկիզբը 230

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

ԴԵՍ ԻԵ • Բագրատունեաց թագաւորութեան սկիզբը 236

ԴԵՍ ԻԶ • Սմբատ Ա • Իրեն ատենի խռովութիւններն ու մահը 239

ԴԵՍ ԻԷ • Աշոտ Բ • Երկաթ, ու իր քաջութիւնները 246

ԴԵՍ ԻԸ • Սմբատ Բ • Ինչուան Բագրատունեաց վերջանալը 252

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

- ԴՅՍ ԻԹ . Ռուբինեանց թագաւորութեան
սկիզբը : Թորոս Ա. իշխանին քա-
ջութիւնները 271
- ԴՅՍ Լ . Թորոս Բ. իշխանին քաջութիւննե-
րը, Մլէհ ու Ռուբէն Բ. 278
- ԴՅՍ ԼԵ . Լևոն Բ. իշխանին քաջութիւններն
ու թագաւորելը, և ինչուան Հե-
թում Ա. 283
- ԴՅՍ ԼԲ . Լևոն Գ. ու Հեթում Բ. 292
- ԴՅՍ ԼԳ . Օշին ու Լևոն Ե. 298
- ԴՅՍ ԼԴ . Յովհաննէս Պայէն ինչուան Ռու-
բինեանց թագաւորութեան վեր-
ջանալը 303
- ՅԱԻԵԼՈՒՅԾ . — Հայոց անիշխանութեան
ժամանակի ընդհանուր վիճակը . 309
- Համառօտ խորհրդածութիւն Հայոց
պատմութեան այլ և այլ մասե-
րուն վրայ 317

301 — 220 —
301

Handwritten notes and signatures, including the word "Licht" and other illegible text.

Handwritten text in an oval stamp: **U. N. 7. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.**

2783

1011

